

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ

(ਜਸਵਿੰਦਰ, ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਅਤੇ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)

IKIVEEN SADI DI PUNJABI GHAZAL VICH VISHAV-CHEITNA

(Jaswinder, Harbans Machhiwara, Surjit Judge, Gurtej Koharwala, Kulwinder Ate Anu Bala De Sandharbh Vich)

A Thesis

Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for
the Award of the Degree of

DOCTOR OF PHILOSOPHY

in

PUNJABI

By

GURPREET SINGH
(41800076)

Supervised by

DR. HARPREET SINGH
(Associate Professor)

LOVELY
PROFESSIONAL
UNIVERSITY

Transforming Education Transforming India

LOVELY PROPESSIONAL UNIVERSITY
PUNJAB
2021

ਸਵੈ-ਘੋਸ਼ਣਾ

ਮੈਂ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੀ-ਐੱਚ. ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਸਮੁੱਚਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰਾ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜਾਰਥੀ

(ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ)

ਰਜਿ. ਨੰ. 41800076

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥੀ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ' ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪੀ-ਐੱਚ. ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰਲ ਬੋਰਡ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੀ-ਐੱਚ. ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

25/11/21

(ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ)

ਮਿਤੀ : 21-11-2021

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ

harpreet.17259@lpu.co.in

98720-23315

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਹਿਤ ਇੱਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਅਮਲ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੋਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤ੍ਰੈਕਾਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੀਕਰਨ ਹਾਜ਼ਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਸਾਹਿਤ ਭੂਤਕਾਲ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੋਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਪਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ/ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਨੇਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਤੇ ਆਦਿ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਸੀ। ਉਪਰੰਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀਆਂ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨੇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਵ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਨੇ ਵੀ

ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਖਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਪੀਡੀ ਪਕੜ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਰਦੂ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਕਦਰ ਆਤਮਸਾਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਿਨਫ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਧਾ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਆਨੰਦ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਹਿਲੂਆਂ, ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸੇ ਪੀਡੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਸਮਰੱਥਾ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ’ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤੱਥ

ਦੀ ਅਨੁਸਾਰਤਾ ਵਿੱਚ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ' ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੌਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਕਸਿਤ ਦੌਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਕਲਾ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਵ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਦਰਾਂ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਲਿਕ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਉਪਰੰਤ ਅਜੋਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ

ਸਹਿਤ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਬਾਂਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ, ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਨਵੀਨ ਰੁਝਾਨਾਂ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਪੱਖ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਪਸਰ ਰਹੀਆਂ ਜਟਿਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਪੀਡੀ ਪਕੜ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਮੰਡੀਕਰਨ ਤੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੇ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੇ ਜਾਲ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪਿਤ ਕਰ ਬੈਠਾ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਪਰੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵਰਤਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਚਰਿਤਰ ਤੋਂ ਡੋਲਿਆ ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਉਦਾਸੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ

ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਕਸਿਤ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਹਿੱਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਫ਼ਾਇਦੇ ਵੀ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸਪੇਸ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਸਾਧਨ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਕਸਦ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਅਤਿ-ਵਿਕਸਿਤ ਵਰਤਾਰੇ ਭਲੀਭਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਅਜੋਕੀ ਤਕਨੀਕ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਜੁੜਿਆ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਨਾਲੋਂ ਵਿਗਠਿਤ ਕਰ ਕੇ ਇਕੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਮਾਨਵ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੌਧਿਕ, ਪਦਾਰਥਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਣਾਉ-ਗ਼ੁਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਜੀਵ ਹੋਂਦ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ

ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਮਾਨਵ
 ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੋਝਾ ਪੱਖ ਇਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋ
 ਕੇ ਵਿਕੋਲਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ; ਉਹ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ
 ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ-ਸੁੰਦਿਆਂ
 ਵੀ ਅਜੋਕਾ ਜੀਵ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿਹੜੇ
 ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਜੀਵ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ
 ਅੱਜ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ ਹਨ
 ਭਾਵੇਂ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਪਿੰਡ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਤੇ ਈਜਾਦ ਕਰਦਾ ਆਪਣੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ
 ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਿਕਾਸ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ
 ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਹੀ
 ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਂਗਲੀ ਇਕੱਲਤਾ ਨੂੰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਇਹ
 ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਬੀਲਾਈ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ
 ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ
 ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਐਸਾ ਕੀ
 ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ
 ਲੱਭਣ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਵਿਕ-ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ।
 ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੀ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ
 ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ
 ਸਕੇ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਰਥਿਕ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਲਈ ਰਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੂਰੀ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫੋਕਸ 2000 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ (ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਅਰਥਾਤ 2021 ਤੱਕ) ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈਆਂ ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਦਰਪੇਸ਼ ਹਨ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ, ਸੰਚਾਰ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਅੱਨਲਾਈਨ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਗਲੋਬਲ ਵਾਰਮਿੰਗ, ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਆਦਿ ਨੇ ਕਈ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਦਲਿਆ ਵੀ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਵਿੱਚ ਜਸਵਿੰਦਰ, ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਅਤੇ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਿਲ

ਹਨ। ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ ਸਮੱਗਰ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਵੀ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਸਥਾਨਕ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਮੂਲ ਕੜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਜੋਕਾ ਅਤਿ-ਵਿਕਸਿਤ ਸੰਚਾਰ-ਤੰਤਰ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰਬਾਂਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ 'ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਵਿੱਚ ਖੋਜ, ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੇ ਕੁਝ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਰਬਪ੍ਰਥਮ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇਪਣ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਲਈ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਏ ਪੂਰਵ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਧੀਨ ਹੋਏ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਏ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਇਆ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ, ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਥਲਾ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੌਲਿਕ ਰੱਖਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖੋਜ-ਵਿਧੀਆਂ (Research Methodologies) ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮੁੱਚੀ

ਖੋਜ-ਵਿਉਂਤ (Research Design) ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਣਾਤਮਕ (Descriptive) ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ (Fundamental) ਖੋਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜਾਰਥੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗੁਣਾਤਮਕ (Qualitative) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਗੁਣਾਤਮਕ ਖੋਜ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਰਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਅਵਲੋਕਨ, ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਧਿਐਨ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਆਦਿ ਢੰਗਾਂ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜ ਦੀ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਖੋਜ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜਾਰਥੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ, ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਖੋਜ-ਸਾਮਿਗ੍ਰੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਟੈਕਸਟਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਬਾਹਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਕਿਉਂਕਿ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਕਿਉਂਕਿ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਇਸ ਭਾਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਵਿੱਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਬੜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਓਨੀ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਧਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਅਰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਾਇਤੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਹੀ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ 'ਗ਼ਜ਼ਲੀਅਤ' ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ

ਸਿਨਫ਼ ਲਈ ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਾਇਰੀ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਿਲਪ-ਘਾੜਤ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਤਨਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਸ਼ਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਰੂਜ਼ੀ ਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਉਲਫ਼ਤ, ਸਆਦਤ ਯਾਰ ਖਾਂ ਰੰਗੀਨ, ਬਰਕਤ ਰਾਮ ਯੁਮਨ ਆਦਿ ਆਰੰਭਿਕ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਘੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਰਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟਣ ਕਾਰਨ ਅਰੂਜ਼ੀ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ' ਅਧੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ

ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਣਦੀ-ਸਰਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ-ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਹੀ ਨਾ ਕਰੇ, ਬਲਕਿ ਭੂਤ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈਂਦੀ, ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੀ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਸੋਝੀ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਾਮੱਗਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਥਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸੁਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਚੇਤਨਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਸਾਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਮੰਗ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੰਭ ਅਤੇ ਸੋਝੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਆਦਿ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਨਾਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰੋਂਦ-ਮੂਲਕ ਤੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਉਪਭਾਵਕਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ

ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਝਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਭਰਿਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਸਿਰਜੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਤਰੱਕੀ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਸਵਾਲ ਤੇ ਸੰਕਟ ਵੀ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਜ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਓਨੀ ਹੀ ਗਹਿਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕੋਲ ਸਮਰੱਥ ਬੌਧਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਟੁੱਟਦੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਉੱਭਰਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਅਸਰਾਂ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀ-ਕੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਤੇ ਘੋਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਡੇਢ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ

ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਐਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕਾਇਆ ਹੀ ਪਲਟ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਗਤੀ ਐਨੀ ਫ਼ੌਰੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਮਿੰਟਾਂ-ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਜੀਵ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਅੱਪੜਨ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਏ, ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਘਟ ਗਏ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਏ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਸੰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜਾਲ ਵਿੱਛ ਗਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਕਸਿਤ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ, ਆੱਨ-ਲਾਈਨ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਾਅਰੁਫ਼ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਵਕਤ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਪਿੰਡ (Global Village) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਵੱਲ ਤੋਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣੈ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੋਝੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਿਤ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਬਾਬਤ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ' ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਰੰਭ, ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਜਿਵੇਂ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਅਤੇ ਭੂ-ਹੇਰਵਾ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪਾਸਾਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਸਿਮਟ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਸਾ ਹੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼, ਪਿੰਡ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪੈਸਾ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਭੋਗਦਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਥਾਨਿਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹੇਰਵੇ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ' ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ-ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ/ਕਵੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨਾ

ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਨਫ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਇਦੇ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸਿਧਾਂਤ 'ਫ਼ਨ-ਇ-ਅਰੂਜ਼' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿਕ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਥਨ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਕੁਝਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੀਮਾਂ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਰਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਰਗੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਪਲ-ਪਲ ਬਦਲਦੀ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣੇ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਇੱਕ ਕਾਲ-ਸੀਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਅਧੀਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਸਾਮਿਗ੍ਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ, ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ) ਨੇ ਬੜੀ ਹੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਹੀ

ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤੋਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਮੁਕੰਮਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਭਾਰੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਣੀ ਰਹਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਡਾ. ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ (Associate Dean & HOS, School of Humanities) ਅਤੇ ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ (HOD, School of Humanities) ਦਾ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਮੈਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਬਕ ਵੀ ਸਿੱਖੇ ਜਿਹੜੇ ਤਾ-ਉਮਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰਹਿਣਗੇ।

ਮੈਂ ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਕੁਮਾਰ ਜੀ, ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡਾ. ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡਾ. ਹਰਜੋਤ ਕੌਰ ਜੀ, ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ, ਡਾ. ਸੋਨਾ ਜੀ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮੈਂ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰਿਸਰਚ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾ. ਰੇਖਾ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਟਾਫ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸੂਤਰਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਸੰਕਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਟਾਫ਼, ਏ. ਐੱਸ. ਕਾਲਜ, ਖੰਨਾ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸਟਾਫ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ, ਦੌਰਾਹਾ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਮਲੇ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਖੋਜ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਭਾਲਣ ਤੇ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਜਸਵਿੰਦਰ, ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਅਤੇ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਦੁਆਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ

ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਮੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਸਤ ਡਾ. ਜਗਦੀਪ ਦਾ ਵੀ ਮਸ਼ਕੂਰ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਕੈਥ, ਗਗਨਪ੍ਰੀਤ ਸ਼ਰਮਾ, ਹਰਦਿਵੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਥੀ ਪ੍ਰੋ. ਕੁਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ-ਸਾਮਿਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੀਤੂ ਦਾ ਵੀ ਸਦਾ ਰਿਣੀ ਰਹਾਂਗਾ ਜਿਸ ਨੇ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਹਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਾਤ-ਪਿਤਾ, ਭਰਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਿਹਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਸ ਅਮੁੱਕ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਮਿਤੀ : 21-11-2021

(ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ)

ਤਤਕਰਾ

	ਪੰਨਾ
ਭੂਮਿਕਾ	v-xxiv
ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ	
1. ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ	1-117
1.1. ਖੋਜ-ਕਾਰਜ : ਪਰਿਵੇਸ਼	2-17
1.2. ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ	17-26
1.3. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ	26-42
1.4. ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਰੂਪ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ	42-75
1.5. ਇਲਮ-ਇ-ਅਰੂਜ਼ : ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ	75-92
1.6. ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ	92-117
ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ	
2. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ	119-204
2.1. ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਚੇਤਨਾ	121-137
2.2. ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਸਲੇ	137-169
2.3. ਨਾਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ	170-183
2.4. ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ-ਮੂਲਕ ਮਸਲੇ	183-196
2.5. ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ	196-204

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

3. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ	205-281
3.1. ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ	207-232
3.2. ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ	232-253
3.3. ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ	253-270
3.4. ਕੁਦਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧਕ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ	270-281

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

4. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ	283-325
4.1. ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ	284-295
4.2. ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਸਾਰ	295-310
4.3. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ	310-325

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

5. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ	327-412
5.1. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਤੱਤ ਦੀ ਪਛਾਣ	332-347
5.2. ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ	347-351
5.3. ਮੁਹਾਸਨ (ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ)	351-368
5.4. ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ	368-398
5.5. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ	398-412

ਸਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ 413-428

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ 429-445

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

- 1.1. ਖੋਜ-ਕਾਰਜ : ਪਰਿਵੇਸ਼
- 1.2. ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ
- 1.3. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ
- 1.4. ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਰੂਪ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ
- 1.5. ਇਲਮ-ਇ-ਅਰੂਜ਼ : ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ
- 1.6. ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟਾ ਉਸਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਇਸ ਚੌਖਟੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਅਧਿਆਇ 'ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਵਿੱਚ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ, ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਕਾਵਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਸਾਪੇਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿਤਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ

ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ-ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਬਲਕਿ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਸੇਧ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵੁਕਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

1.1. ਖੋਜ-ਕਾਰਜ : ਪਰਿਵੇਸ਼

ਖੋਜ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਖੋਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੂਸਰੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ-ਖੋਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ (ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ) ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਬੱਝਵੇਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ-ਖੋਜ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਹਿਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ-ਖੋਜ ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਮੂਲਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

1.1.1. ਖੋਜ-ਕਾਰਜ : ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਖੇਤਰ

ਇੱਕ ਸਾਰਥਕ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਵਿਸ਼ਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਬਤ ਅਜੇ ਤੱਕ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਖ਼ਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਲਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬੋਧ ਅਤੇ ਇਸ ਬੋਧ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਤੇ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤਕ-ਖੋਜ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਮੇਂ-ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਪਾਸਾਰਾਂ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਪਾਰ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਵੀ ਪਛਾਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਮਖ਼ਸੂਸ ਵਿਧਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੜਾਅ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ 1996 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਪਣੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦੇ ਛਪੇ ਦੋ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ' (2002) ਅਤੇ 'ਅਗਰਬੱਤੀ' (2011) ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅਗਰਬੱਤੀ' ਨੂੰ 2014 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ

ਲਈ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਰੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵੀ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਜਿੱਥੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਦਾ ਨਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਦੋ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼' (2002) ਅਤੇ 'ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾ ਦੇਣਾ' (2011) ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹਿਣਗੇ। ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ' (2015) ਉਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦੇ ਉਠਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਚੁਣਨਾ ਢੁਕਵਾਂ ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਜਿੱਥੇ ਉੱਚਪਾਏ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੂਝਵਾਨ ਚਿੰਤਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ' (2002) ਅਤੇ 'ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ' (2009) ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਹਿਣਗੇ। ਛੇਵੀਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ

ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੋ ਸਕਣ।

1.1.2. ਪੂਰਵ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ

ਨਿਵੇਕਲੇ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਏ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਏ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

1. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981
2. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖੁਮਾਰ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982
3. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, *ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1989
4. ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ, *ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ : ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1993

5. ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ*, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 1997
6. ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੁਮਾਰ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ : ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1999
7. ਰਾਬਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਸਰੂਰ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ*, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2001
8. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, *1980 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ (ਜਗਤਾਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਐਸ. ਤਰਸੇਮ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅਤੇ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005
9. ਸ਼ਿਵ ਚਰਨ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ*, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2006
10. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ (1970 ਤੋਂ 2003) ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ*, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2007
11. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007
12. ਅਰੁਣ ਕੁਮਾਰ, *ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨਕ ਅਧਿਐਨ (ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਨਿਰਧਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ)*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010

13. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, *ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2011
14. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ (ਈਸ਼ਵਰ ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰ, ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸਿੰਘ ਮੁਸ਼ਤਾਕ, ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਜੀਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2014
15. ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2016

ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦਾ ‘ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ’ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖੁਮਾਰ ਦਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ’, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ‘ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ’ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਥਾ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ : ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ’ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ’ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 'ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ : ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ' ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਦਾ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ 1980 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਅਗਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 'ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ (1970 ਤੋਂ 2003) ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥੀ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਸਲਿਆਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਅਗਲਾ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਖੋਜਾਰਥੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਉਦਭਵ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਕਬੂਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਦਿਆਂ ਦੂਸਰੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਜਨਮ, ਵਿਕਾਸ, ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਅਰੁਣ ਕੁਮਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ‘ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨਕ ਅਧਿਐਨ’ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਨਿਰਧਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਅਧਿਆਇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਅਧਿਆਇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪ-ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਗਲਾ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ‘ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ’ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਿਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਖਰੀ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ

ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਏ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ 1960 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦੂਸਰਾ 1960 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1990 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ 2001 ਈ. ਤੱਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਾਡਾ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ 2001 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਸੱਤਵਾਂ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਚੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਬਚਦੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਚੁਣੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਗਏ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ।

1.1.3. ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ

ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਘਟਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸਹੀ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।

1.1.4. ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਗਿਣਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਲਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਬਤ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

1. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ।
2. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨੀ।

3. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ।
4. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰਬਾਂਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ।
5. ਅਖੌਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਕਾਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਬਿਹਤਰੀ ਤੇ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਮੱਦ-ਇ-ਨਜ਼ਰ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ
6. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਨਵੀਨ ਰੁਝਾਨਾਂ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ।

1.1.5. ਖੋਜ-ਵਿਧੀ (Research Methodology)

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਲਈ ਖੋਜਾਰਥੀ ਕੋਲ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੂੰ ਨਿੱਜਤਾ (Subjectivity) ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਿਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਖੋਜ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਥਲਾ ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ਾ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ' ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਣਾਤਮਕ (Descriptive) ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ (Fundamental) ਖੋਜ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜਾਰਥੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ

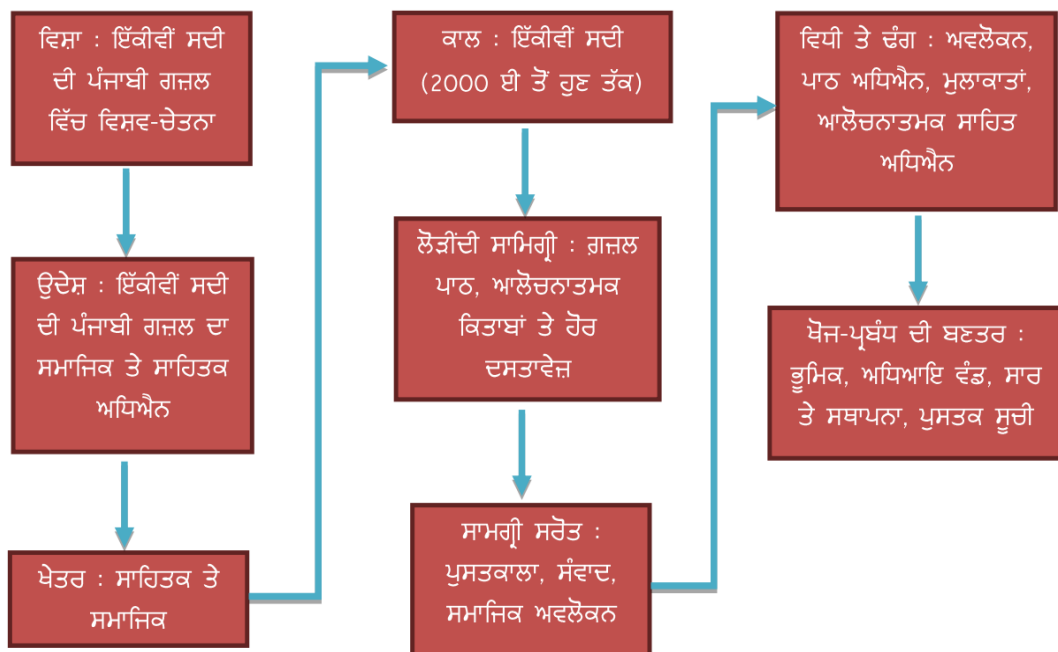
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗੁਣਾਤਮਕ (Qualitative) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਗੁਣਾਤਮਕ ਖੋਜ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਚਰਚਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੱਤਰਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਸੋਚ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.1.5.1. ਖੋਜ-ਵਿਉਂਤ (Research Design)

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ *ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ* ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਦਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਕਾਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ 2000 ਈਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਾਮਿਗ੍ਰੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਜੋਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ

ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਗੱਲ ਉਪਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੇ ਵਰਣਾਤਮਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਅਵਲੋਕਨ, ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਧਿਐਨ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਆਦਿ ਢੰਗਾਂ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬਣਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਭੂਮਿਕਾ, ਅਧਿਆਇ ਵੰਡ, ਸਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿਤਰ : ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ

1.1.5.2. ਖੋਜ-ਕਾਰਜ : ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ (Research Approaches)

ਖੋਜ ਦੀ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਖੋਜ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਰਥੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ, ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਖੋਜ-ਸਾਮਿਗ੍ਰੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਅਵਲੋਕਨ

ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਟੈਕਸਟਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਬਾਹਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਬੌਧਿਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੇਚੀਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦਾ ਵੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਖੋਜ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਕੇ ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਐੱਸ. ਨਸੀਮ, ਜਗਤਾਰ ਸੇਖਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਨਾਲ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਕੇ ਵੀਡੀਓ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਪਰਵਾਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਨਾਲ਼ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਕਾਲਰ ਡਾ. ਜਗਦੀਪ ਨਾਲ਼ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਟੈਕਸਟਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਲੋਕਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਾਮਿਗ੍ਰੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲਈ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਏ. ਸੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਏ. ਐੱਸ. ਕਾਲਜ, ਖੰਨਾ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਖੋਜ-ਸਾਮਿਗ੍ਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੱਕ ਸ਼ੋਧ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਵੈੱਬਸਾਈਟਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲਈ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ, ਆਨ-ਲਾਈਨ ਬ੍ਰੀਟੇਨਿਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਆਦਿ।

1.2. ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਚੇਤਨਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਹਵਾ। ਅਰਥਾਤ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ

ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.2.1. ਚੇਤਨਾ : ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'ਚਿਤ' ਧਾਤੂ ਨਾਲ 'ਅਨ' ਅਤੇ 'ਆ' ਪ੍ਰਤਿਯ (ਪਿਛੇਤਰ) ਜੁੜਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਚਿਤ + ਅਨ + ਆ = ਚੇਤਨਾ। ਡਾ. ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ. ਐੱਸ. ਪਾਟਿਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ "ਸੁਧਾ ਅਰੋੜਾ ਕੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਮੇਂ ਚੇਤਨਾ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭ" ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ, "ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤਿ 'ਚਿਤ' ਧਾਤੂ ਮੇਂ 'ਲ੍ਯੁਟ' ਕੇ ਆਗਮ ਤਥਾ 'ਝ' ਕੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਪਰ ਸ੍ਰੀਲਿੰਗਾਰਥਕ 'ਆ' ਲਗਾਨੇ ਸੇ ਸਾਨੀ ਜਾਤੀ ਹੈ। ਚਿਤ + ਲ੍ਯੁਟ (ਅਨ) + ਟਾਪ (ਆ) = 'ਚੇਤਨਾ'। ਚਿਤ ਧਾਤੂ ਕਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਪ੍ਰਤ੍ਯਕ੍ਸ਼ ਜ਼ਾਨ ਕਰਨਾ, ਸਮਝਨਾ, ਜਾਨਨਾ।" (83). ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿੱਚ 'ਲਿਯੁਟ' (ਲ੍ਯੁਟ) ਅਤੇ 'ਟਾਪ' (ਟਾਪ) ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯ (ਪਿਛੇਤਰ) ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਿਯੁਟ ਪ੍ਰਤਿਯ ਭਾਵਵਾਚਕ ਨਾਂਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਨ 'ਅਨ' ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਯੁਟ ਵਿੱਚ ਲ ਹਲੰਤ ਅਤੇ ਟ ਹਲੰਤ ਦਾ ਅਨੁਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਲ ਹਲੰਤ ਅਤੇ ਟ ਹਲੰਤ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਯੁ ਬਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੰਧੀ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਨ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਅਨ' ਪਿਛੇਤਰ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਪਠ + ਲ੍ਯੁਟ = ਪਠ + ਯੁ = ਪਠ + ਅਨ = ਪਠਨਮ = ਪਠਨਾ

ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਠਨਮ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : ਪੜ੍ਹਨਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖ ਤੋਂ ਲਿਖਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਲਿਖ + ਲ੍ਯੁਟ = ਲਿਖ + ਯੁ = ਲਿਖ + ਅਨ = ਲੇਖਨਮ = ਲਿਖਨਾ

ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਟਾਪ’ ਪ੍ਰਤਿਯ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ-ਲਿੰਗ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦੇ ਹਨ। ‘ਟਾਪ’ ਦਾ ‘ਆ’ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਆ’ ਪਿਛੇਤਰ ਲਗਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਇਸਤਰੀ-ਲਿੰਗ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਸੇਵਕ + ਟਾਪ = ਸੇਵਕ + ਆ = ਸੇਵਿਕਾ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ,

ਬਾਲ + ਟਾਪ = ਬਾਲ + ਆ = ਬਾਲਾ

ਸੋ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵੀ ਚਿਤ ਧਾਤੂ ਪਿੱਛੇ ‘ਲਿਯੁਟ’ ਅਤੇ ‘ਟਾਪ’ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੇ ਜੁੜਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਚਿਤ + ਲ੍ਯੁਟ + ਟਾਪ

ਚਿਤ + ਅਨ + ਆ = ਚੇਤਨਾ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ‘Consciousness’ ਹੈ। ONLINE ETYMOLOGY DICTIONARY ਅਨੁਸਾਰ ‘Conscious’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲੈਟਿਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘Conscius’ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ‘Conscire’ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : TO KNOW, TO BE AWARE (ONLINE ETYMOLOGY DICTIONARY). ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੀ ਡਾ. ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ. ਐੱਸ. ਪਾਟਿਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ “ਸੁਧਾ ਅਰੋੜਾ ਕੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਮੇਂ

ਚੇਤਨਾ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭ’ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ, “ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ ਮੇਂ ‘Consciousness’ ਔਰ ‘Awareness’ ਸ਼ਬਦ ਚੇਤਨਾ ਕੇ ਪਰਯਾਯਵਾਚੀ ਮਾਨੇ ਜਾਤੇ ਹੈਂ। ‘Consciousness’ ਸ਼ਬਦ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਤੀ ਕਾਂਸਿਯਸ (Conscious) ਔਰ ਕੋਨਸਿਰੇ (Conscire) ਸ਼ਬਦ ਸੇ ਹੁੰ ਹੈ। ਝਨਕਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਜਾਨਨਾ (To know), ਕਸੁਔ ਕੋ ਏਕ ਸਾਥ ਦੇਖਨਾ (See consiece)।” (83).

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਡਾ. ਊਸ਼ਾ ਰਾਈ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ “ਜੈਨੋਦੁ ਕੇ ਉਪਨਿਆਸੋ ਮੇਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਏਵਮ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ” ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਚੇਤਨਾ’ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ CONSCIOUSNESS ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : KNOWING THINGS TOGETHER (130). ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਬੁੱਧੀ’, ‘ਸਮਝ’ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। (475). ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : ਗਿਆਨ, ਬੋਧ, ਸਮਝ, ਜੀਵਨ, ਸਜੀਵਤਾ, ਬੁੱਧੀ, ਵਿਵੇਕ। (247). OXFORD ADVANCED LEARNER'S DICTIONARY ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, “The state of being able to use your senses and mental power to understand what is happening” (322).

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, “ਜੀਵਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਤੱਤ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਜੀਵ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਚੇਤਨਾ ਆਪ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸ ਪਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।” (ਆਨ-ਲਾਈਨ). ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਗਿਆਨਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਚੇਤਨਾ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤ ਦਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕੁਝ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਂ ਬੋਧ ਹੋਣ ਦੇ ਗੁਣ ਜਾਂ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।” (ਆਨ-ਲਾਈਨ).

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.2.2. ਚੇਤਨਾ : ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ

ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਪੱਸਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਬੋਧਕ (ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਬਾਕੀ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੇਤਨਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨਾ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। “ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਂਤਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਗ, ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਕਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਐੱਸ. ਪਾਟਿਲ, *ਸੁਧਾ ਅਰੋੜਾ ਕੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਮੇਂ ਚੇਤਨਾ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭ* 86). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚੇਤਨਾ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਅਖੰਡ ਤੇ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਚੇਤਨਾ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਚੇਤਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਆਰਥਿਕ ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨਵੀਨ ਤਕਨੀਕੀ ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਕਾਰਨ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਦੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਹੈ।

1.2.3. ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ 'ਵਿਸ਼ਵ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਸਾਰ, ਦੁਨੀਆਂ, ਜੱਗ ਆਦਿ ਹੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ। 'ਵਿਸ਼ਵ' ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : ਵਿਆਪਕ, ਸਾਰੇ। **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼** ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ : ਸਾਰੇ, ਸਾਰਾ, ਸਗਲ, ਹਰੇਕ, ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ। (869). ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਅਰਥ 'ਸਾਰਾ, ਤਮਾਮ, ਸਭ, ਬਹੁਤ' ਦਿੱਤੇ ਹਨ। (1095). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮੁੱਚਤਾ ਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ 'ਚੇਤਨਾ' ਨਾਲ 'ਵਿਸ਼ਵ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਮਾਸੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਮਾਸ 'ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ' ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੋ

ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : ਵਿਆਪਕ ਚੇਤਨਾ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਸਮੱਗਰ ਚੇਤਨਾ, ਸਮੁੱਚੀ ਤੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਚੇਤਨਾ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ' ਨਾਲ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਲਾਖਣਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼, ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨਾ ਆਂਤਰਿਕ ਬੋਧ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੱਸਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.2.4. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ

ਅੱਜ ਦਾ ਦੌਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਗਲੋਬਲੀ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਸੰਕਲਪ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਥਾਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਸਮੱਗਰ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਰਥਿਕ ਫੈਲਾਓ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੇ ਸੂਚਨਾ, ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸਾਧਨ ਈਜਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਾਂ ਕਿ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਉੱਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵੀ ਵਧਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਚੇਤਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੱਸਰੀ ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਸਥਾਨਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਬਣ ਗਈ। ਸਾਹਿਤ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਪਏ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਅਜੋਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਵੀ ਹਨ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਮੁੱਚੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਵੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੋਵੇ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਹੋਵੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ

ਪੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਸੋ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.3. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਬਾਬਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਤਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

1.3.1. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਰੂਪ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਕੌਮਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੂਜੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ

ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” (ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ* 15). ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਸਦਾ ਚਰਚਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। “Encyclopedia of Marxis ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ Globe 1890 ਈ. ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1957 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਪਾਰ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।” ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ, “1960 ਵਿੱਚ ‘ਮਾਰਸ਼ਲ ਮੈਕ ਲੂਹਾਨ’ ਨੇ ਲਫਜ਼ ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਰਸਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ 1980 ਵਿਆਂ ਤੋਂ ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਹੁਣ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।” (ਉਧਰਿਤ, ਰਮਨ ਸ਼ਰਮਾ, *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਸੰਦਰਭ* 18-19). Encyclopaedia Britannica (Online) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਲੇਖ ‘Globalization—Why All the Fuss?’ ਵਿੱਚ Geza Feketekuty ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

Globalization is a phenomenon involving the integration of economies, cultures, governmental policies, and political movements around the world. Internationalization is nothing new. Many of the

large empires and religious movements represented forms of globalization. Trade and investment between countries have promoted interdependence of the world's economies for centuries. What is now called globalization, however, represents an exponential acceleration of the integration process. As early as 1962 the Canadian visionary Marshall McLuhan wrote that the electronic age was turning all humanity into a "global tribe," and the term global village is attributed to him (Online).

ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾਵਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਕੀਕਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। 1962 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਮਾਰਸ਼ਲ ਮੈਕਲੂਹਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਲੈਕਟਰਾਨਿਕ ਯੁੱਗ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ "ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਕਬੀਲਾ" ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

Noam Chomsky ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। (ਰਮਨ ਸ਼ਰਮਾ *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਸੰਦਰਭ* 19). ਆਰਥਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ “*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ*” ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਜਾਣਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜਨਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਵਧਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਿਹਾ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ, ਸਰਮਾਇਆ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਗਿਆਨ, ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਧਣ ਨਾਲ ਹੈ। (21).

ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ “*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ*” ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ:

“ਦ ਮੌਡਰਨ ਵਰਲਡ ਸਿਸਟਮ (1980) ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਮੈਨੁਅਲ ਵੈਲਰਸਟਾਈਨ, ਵਿਸ਼ਵਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਅਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਚਰਚਿਤ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ (ਸੰਪਾਦਿਤ : ਫੈਦਰ ਸਟੋਨ, 1993-35) ਉਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਲਈ ‘ਇਤਿਹਾਸਕ’ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਜੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ

ਇਕ ਦੈਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਓਵੇਂ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਆਗਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਹੁਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਕ ਕੌਮੀ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ।” (23-24).

ਆਪਣੀ ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਇਕ ਜੋੜ ਕਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਕੌਮਾਂ, ਰਾਜ ਇਕ ਪੇਚੀਦਾ ਸੰਬੰਧ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਲਚਕ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਨਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਚਿੰਤਨ, ਇਮੈਜਿਨਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਵੀ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਵੀ। ਰਫ਼ਤਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਮੋਨੀਟਰਿੰਗ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਥਾਨਕ। (*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ* 26).

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉੱਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਖ਼ਾਸੇ ਵੱਲ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਪਰਬੀਰ ਪੁਰਕਾਯਸਥ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਏਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ

ਪ੍ਰੰਜੀ ਦੀ ਬੇਰੋਕਟੋਕ ਆਵਾਜਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਪ੍ਰੰਜੀ ਅਤੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। (*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ*, ਸੰਪਾਦਿਤ ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 81).

ਪਰਬੀਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਫੋਕਸ ਪ੍ਰੰਜੀ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇੱਥੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਲੋਬਕਾਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੇ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ, ਸਰਮਾਏ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਗਿਆਨ, ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕਤਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨਗੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।” (*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ* 184). ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਬਿਠਾਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਸੰਮੋਹਨ ਜਾਂ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਜੋਂ ਵੇਖਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਅਮਰੀਕਾ, ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਵਪਾਰਕ ਸਮਝੌਤੇ ਅਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਉੱਪਰ ਥੋਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਵਰਗ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਹਾਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਨਿਰਪੇਖ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। (*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ* 133).

ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਆਰਥਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰਵੱਈਏ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ੰਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਖਾਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਅਗਨੀਵੇਸ਼ (Swami Agnivesh) ਨੇ 'The Hindu Magazine' ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਆਪਣੇ ਆਰਟੀਕਲ '*Where is the Reason for the Season*' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਨਵਾਂ ਤੇ ਭੈੜਾ ਰੂਪ ਮੰਨਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅੱਜ ਜਿੰਨੀ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਯੂਰਪ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਪੱਛਮੀ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੂਰ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਖੂਨ ਨਿਚੋੜ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਵੀ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਉਧਰਿਤ, ਰਮਨ ਸ਼ਰਮਾ, *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ* 20).

ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਫਰੈਡਰਿਕ ਜੇਮਸਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਾਰ ਤੱਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

1. ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਅਜੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਨ ਤੇ ਸਟੇਟ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
2. ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਵਪਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਫੈਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।
3. ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾਲ ਹੈ।
4. ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰੀਏ ਜਾਂ ਨਾ। (*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ* 15-16).

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਮਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਫੋਕਸ ਆਰਥਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ

ਵਪਾਰਕ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਉੱਤੇ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਪੀਡੀ ਪਕੜ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਕੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਅਚੂਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ।

1.3.2. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਫ਼ਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਢੂੰਢੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। “1492 ਈ. ਵਿੱਚ ਕਲੋਬੰਸ ਦੁਆਰਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਾਸਕੋ ਡਿ-ਗਾਮਾ ਦੁਆਰਾ 1498 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਹੋਰ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਹਿਤ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ।” (ਅਮਨਦੀਪ, ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ* 7). ਇਸ ਖੋਜ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਵਾਪਾਰ ਲਈ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬਸਤੀਵਾਦ

ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਕੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ ਕੇ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਵੇਚਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਸੀ। ਡਾ. ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

1876 ਤੋਂ 1914 ਈ. ਤੱਕ ਪੰਜ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬ੍ਰਿਟੇਨ, ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ, ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਸਟੇਟਸ ਅਤੇ ਜਪਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉੱਥੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਸਪੇਨ, ਪੁਰਤਗਾਲ, ਹਾਲੈਂਡ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਭੂ-ਭਾਗ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਬਸਤੀ ਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਤਹਿਤ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ। (ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ* 8)।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪੜਾਅ ਸਾਮਰਾਜ ਜਾਂ ਬਸਤੀਵਾਦ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਮਰਾਜੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ (WTO), ਵਿਸ਼ਵ-ਬੈਂਕ (World Bank) ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਫੰਡ (IMF) ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ 1870 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 1914 ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲੀ। ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਕੁ ਰੋਕਾਂ ਆਈਆਂ ਪਰ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਪੜਾਅ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ,

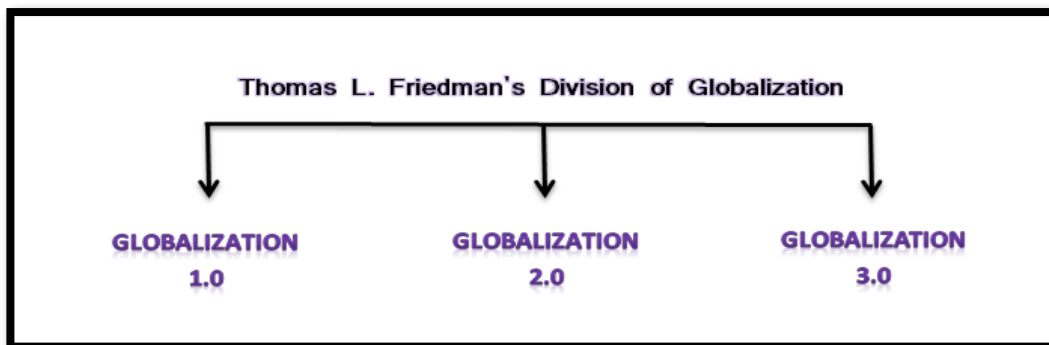
1. ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਗੁੱਟ ਦੇ (ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ) ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ।
2. 1994 ਵਿੱਚ ਗੈਟ ਸਮਝੌਤੇ ਉਪਰ ਸਹਿਮਤੀ। (**ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ** 11).

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ-ਬਿੰਦੂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਹਿੱਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਖਣਿਜ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਲੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।” (ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ* 12).

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। Wikipedia The Free Encyclopedia ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

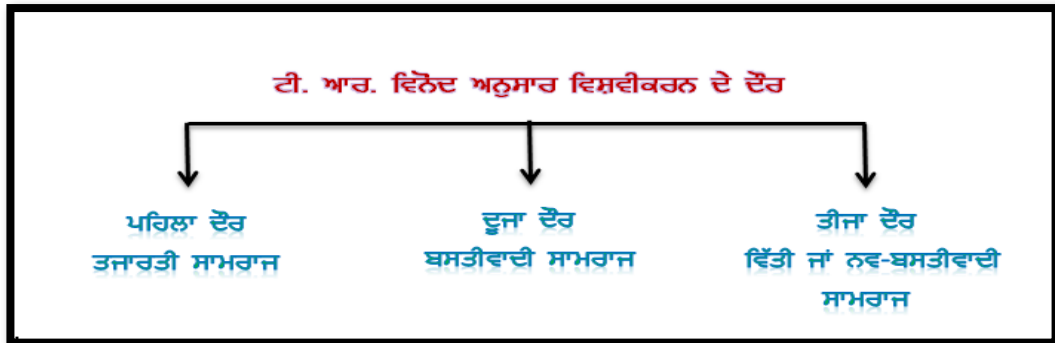
- 1 ਪੁਰਾਤਨ-ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Archaic globalization) ਆਰੰਭਿਕ ਅਵਸਥਾ, ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ, ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ।
- 2 ਪ੍ਰੋਟੋ-ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Proto-globalization) ਅਗਲੀ ਅਵਸਥਾ, ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਆਰੰਭ
- 3 ਆਧੁਨਿਕ-ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Modern-globalization) ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ, ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ, ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ (Online).

ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਥਾਮਸ ਐਲ. ਫਰਿਡਮੈਨ (Thomas L. Friedman) ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ 1.0 (1491-1800), ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ 2.0 (1800-2000) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ 3.0 (2000-ਵਰਤਮਾਨ)। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ 1.0 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਲੱਭਣਾ ਤੇ ਜੁੜਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ 2.0 ਵਿੱਚ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ 3.0 ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ' ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜੁੜਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। (Online).

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ** ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਜੋਕਾ ਸੰਸਾਰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰ ਤਜਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੀ, ਦੂਸਰਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਅਜੋਕਾ ਦੌਰ ਵਿੱਤੀ (ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ) ਸਾਮਰਾਜ

ਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਯੂਰਪ ਸਮੇਤ ਕਈ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈਵਾਲਾਂ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹਨ।” (103).

1.3.3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ

ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵਧਿਆ। 1990 ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਜੂਨ 1991 ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਵਲੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪੁਲਾੱਖ ਪੁੱਟੀ ਗਈ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 1991 ਦਾ ਸਾਲ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿਫ਼ਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ

ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਵਾਸਤੇ ਲਾਇਸੈਂਸਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ, ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਉਪਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੱਗੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ, ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਨਿੱਜੀਕਰਣ (ਇਸ ਤਹਿਤ ਮਾਰੂਤੀ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਨਿੱਜੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ), ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਰਾਖਵੇਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗ ਲਾਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਿਮਾਰ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬਦਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੱਡਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ* 28-29).

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1.3.4. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਚਿੰਤਕ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਚਿੰਤਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਇਸ

ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਚਿੰਤਕ

ਨਾਮ	ਵੇਰਵਾ
ਫੁਕੋਯਾਮਾ (Francis Fukuyama)	ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਜਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ
ਲਿਉਤਾਰਦ (Jean-Francois Lyotard)	ਫ੍ਰੈਂਚ ਫਿਲਾਸਫਰ
ਐਂਥਨੀ ਗਿੱਡਨਜ਼ (Anthony Giddens)	ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ
ਮਸੋਲਿਨੀ (Benito Mussolini)	ਇਤਾਲਵੀ ਰਾਜਨੇਤਾ
ਡੇਵਿਡ ਹਾਰਵੇ (David Harvey)	ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਸਿਟੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਨਿਊਯਾਰਕ)
ਰੋਲਾਂ ਰਾਬਰਸਟਨ (Roland Roberston)	ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ
ਜੌਹਨ ਟਾਮਲਿਨਸਨ (John Tomlinson)	ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਯੂ. ਕੇ.

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਖਵੀਰ ਕੌਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ , “ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਕੌਮ, ਜਾਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇਗੀ।” (ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ** 255). ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਧੜਾ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਗਰਦਾਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁਰਜੂਆਜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ

ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਚਿੰਤਕ

ਨਾਮ	ਵੇਰਵਾ
ਜੇਮਜ਼ ਪੈਟਰਾਸ (James Petras)	ਰਿਟਾਇਰਡ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ
ਹੈਨਰੀ ਵੇਲਟਮੇਅਰ (Henry Veltmeyer)	ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ
ਆਂਦਰੇ ਗੁੰਡਰ ਫਰੈਂਕ (Andre Gunder Frank)	ਅਮਰੀਕੀ-ਜਰਮਨ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ
ਹੈਰੀ ਮੈਗਡਾਫ (Harry Magdoff)	ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ
ਪਾਲ. ਐੱਮ. ਸਵੀਜ਼ੀ (Paul M. Sweezy)	ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ
ਨੋਮ ਚੌਮਸਕੀ (Noam Chomsky)	ਅਮਰੀਕਰਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪਏ ਅਸਰਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

1.4. ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਰੂਪ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ

ਕਵਿਤਾ ਮੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਤੇ ਤੀਬਰ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਵੀ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੇ

ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸੂਖਮ ਤੇ ਤੀਬਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਜਦੋਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਸੂਖਮ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਗਾਤਮਕ ਖੁਲਾਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਸੁੱਧ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਾਵ ਲੁਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾਵਾ ਨਹੀਂ ਲੁਕਾਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਪਣਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।” (ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, *ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ* 44). ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉਚਿੱਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਅਮਲ ਵਜੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਮਜ਼-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੇ ਫ਼ਸੀਹ, ਲਿਆਕਤ ਭਰਪੂਰ, ਸੂਖਮ, ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੇ ਰਮਜ਼ਮਈ ਬਿਆਨ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੀ ਮਖ਼ਸੂਸ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦੂਸਰੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਅਦਾ ਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ

ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਖਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਭਾਵੇਂ ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇੱਕਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੇ ਅੱਡਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਪੀਡੀ ਪਕੜ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਰਦੂ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਕਦਰ ਆਤਮਸਾਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

1.4.1. ਗ਼ਜ਼ਲ : ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਨਿਕਾਸ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਉਰਦੂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੋਇਆ। ਜੇਕਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਬਦ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚਰਚਾ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਸ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜ਼ਰੀਨਾ ਸਾਨੀ ਤੇ ਡਾ. ਵਿਨਯ ਵਾਈਕਰ ਦੁਆਰਾ

ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਆਇਨਾ-ਇ-ਗ਼ਜ਼ਲ' ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਵਿਨਯ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

इतिहास बतलाता है कि ग़ज़ल अरेबिक शब्द है लेकिन ग़ज़ल को जो मान्यता पश्चिम, उर्दू, हिंदी, मराठी, पंजाबी, गुजराती और अन्य भाषाओं में मिली है इतनी अरेबिक में नहीं, इतिहास यह भी स्पष्ट करता है कि ग़ज़ल का जन्म अरब देशों के रेगिस्तान में हुआ। (भूमिका बिन पंता नंबर).

ਅਰਥਾਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਪਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਜੋ ਮਾਨਤਾ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਨੀ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ ਵੀ 'ਗ਼ਜ਼ਲ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦਾ ਆਖਦਾ ਹੈ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ* 15). ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਦਾ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ* 11). ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਅਰਥ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਬੱਝਾ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ : ਗ਼ਜ਼+ਲ ਅਤੇ ਗ਼+ਜ਼ਲ। ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਫ਼ਰਹੰਗੇ ਆਮਿਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ (ਗ਼ਜ਼+ਲ) ਦੇ ਅਰਥ 'ਡੋਰਾ, ਸੂਤ, ਰੱਸੀ' ਦਿੱਤੇ ਹਨ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੁਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 17). ਦੂਸਰੇ ਰੂਪ (ਗ਼+ਜ਼ਲ) ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਨਾਲ ਹੈ। *ਫ਼ਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼* ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ 'ਗ਼ਜ਼ਾਲਾ'

ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ “ਹਿਰਨ ਦਾ ਬੱਚਾ, ਹਰਨੋਟਾ, ਨੌਜਵਾਨ ਹਿਰਨ, ਸੂਰਜ (ਜਦੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਵੇ) ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।” (495). ਸੱਯਦ ਆਬਿਦ ਅਲੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ **ਸਾਹਿੱਤ-ਕੋਸ਼ : ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ** ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤੇ ਜਦ ਹਰਨ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰਨ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਤਿ ਦਰਦਨਾਕ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਰਦਨਾਕ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ‘ਗ਼ਜ਼ਾਲ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।” (ਜੱਗੀ 375). ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ :

ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਹਿਰਨ ਨੂੰ ‘ਗ਼ਜ਼ਾਲ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੌਕੜੀਆਂ ਭਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਛੜੱਪੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਛੜੱਪੇ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿੱਥ ਅਕਸਰ ਬਰਾਰਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਹਮ-ਵਜ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿਰਨ ਦਾ ਹਰ ਛੜੱਪਾ ਜਾਂ ਕਦਮ ਵੀ ਅਕਸਰ ਬਰਾਰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 19).

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਰਬੀ ਦੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ‘ਕਸੀਦਾ’ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ‘ਮੋਟਾ ਜਾਂ ਗ਼ਲੀਜ਼ ਮਗ਼ਜ਼’ ਅਤੇ ‘ਕਸਦ ਜਾਂ ਇਰਾਦਾ ਕਰਨਾ’ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਖ਼ੁਸ਼ੀ, ਜਿੱਤ, ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਵਸਰ ‘ਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਮਈ ਸ਼ਿਅਰ

ਉਚਾਰਦਾ ਸੀ। ਇਨਾਮ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਕਸੀਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ:

1. ਤਸਬੀਬ (ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ)
2. ਗੁਰੇਜ਼ (ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਲਈ ਮੋੜ ਕੱਟਣਾ ਅਰਥਾਤ ਹਾਕਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ)
3. ਮਦਹ (ਹਾਕਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨਾ)
4. ਹੁਸਨੇ ਤਲਬ (ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ)। (ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੁਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 18).

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਸੀਦਾ' ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅੰਗ 'ਦੁਆ' ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ਉਧਰਿਤ, ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 17). 'ਦੁਆ' ਰਾਹੀਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਲਈ ਮੰਗਲ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਸੀਦਾਗੋਈ ਵਿੱਚ ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਗ 'ਤਸਬੀਬ' ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਰਾਨੀ ਲੋਕ ਅਰਬੀ ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਕਾਇਲ ਸਨ। "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਤਸਬੀਬ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਸੀਦੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।" (ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ* 12). ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ *ਰਸੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਉਮਰੀ* ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਹਦਾਇਕ-ਉਲ-ਸਿਹਰਫੀ ਦਕਾਇਕ-ਉਲ-ਸ਼ਿਅਰ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਤਸਬੀਬ ਮਾਸੂਕ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ

ਵਾਰਦਾਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਸੀਬ' ਅਤੇ 'ਗ਼ਜ਼ਲ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।" (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 19).

ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਆਗਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਾ ਮਿਜ਼ਾਜ' ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਹੂਰ ਗੌਰਖਪੁਰੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ਿਅਰ ਔਰ ਗ਼ਜ਼ਲ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚਾਮਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹਿੰਦੀ ਗੀਤ ਵਾਂਗ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਮੌਸੀਕੀ ਵੀ। ਈਰਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਮਾ ਬੜੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਵਿਧਾ ਸੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਚਾਮੇ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵੇਂ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ [ਪੱਖੋ] ਗੀਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਤਸ਼ਬੀਬ ਦੀ ਬਜਾਏ ਈਰਾਨੀ ਚਾਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਵਧੇਰੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੈ। (ਉਧਰਿਤ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ* 20).

ਡਾ. ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਲੀਲ ਸਹਿਤ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪਰ ਜੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਾਮਾ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਵਜ਼ੀਰ ਆਗਾ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸੰਬੋਧਨ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਹੈ।" (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ* 12). ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ, "ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਚਾਮਾ ਹੈ। ਤਹਿਰਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਹੁਮਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਈਰਾਨੀ

ਅਦਬ ਕੀ ਤਾਰੀਖ' ਵਿੱਚ ਚਾਮਾ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਨਹੀਂ।'' (ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ* 13).

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਗਲਾ ਮੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿ:) ਵਲੋਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਖੇ 3-4 ਮਾਰਚ 2001 ਨੂੰ ਆਯੋਜਿਤ ਕਵਿਤਾ ਉਤਸਵ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਆਗਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ ਪੁਸਤਕ 'ਛਲਕ ਉਠੀ ਲਫ਼ਜ਼ੋਂ ਕੀ ਛਾਗਲ' ਵਿਚਲੇ ਡਾ. ਫ਼ਹੀਮ ਆਜ਼ਮੀ ਦੇ ਇੱਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ 'ਯੇ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਆ ਹੈ-ਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲੋਂ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ* 21).

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਡਾ. ਮੋਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਰਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ-ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਇੱਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰਬੀ ਪਦ ਹੈ। ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਹੀ 6 ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸਿਨਫ਼ ਦਾ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰ ਕੇ ਪੌਦਾ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ 9 ਵੀਂ-10 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਨਫ਼ੇ-ਸੁਖਨ ਇਰਾਨ [ਈਰਾਨ ?!] ਦੀਆਂ ਸਰਸਬਜ਼ ਘਾਟੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਰੰਗੀਨੀਆਂ ਭੋਗਦੀ ਹੋਈ 13 ਵੀਂ-14 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ* 9).

ਡਾ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ ਵੀ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਤੇ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ* 21-22). ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ ਹੈ।

1.4.2. ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ਼ਕ, ਔਰਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਵੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਚਰਚਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਰਵਾਇਤੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ ‘ਗ਼ਜ਼ਲ’ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਹੈ, ਲੁਗਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਉ ਕਿ ਮਹਿਬੂਬ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਭਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨੀ।” (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ* 11). ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *‘ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ’* ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਥਾਈ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਖ, ਦਰਦ, ਰੰਜ, ਗ਼ਮ, ਤੜਪ, ਕੁਰਲਾਹਟ, ਵਿਆਕੁਲਤਾ, ਮੁਸਕੁਰਾਹਟ, ਹਾਸਾ, ਰੋਣਾ, ਦੁਬਿਧਾ, ਈਰਖਾ, ਸੜੇਵਾਂ, ਨਫ਼ਰਤ, ਜਲਨ, ਹਸਦ, ਲਗਾਉ, ਜੁਦਾਈ, ਬੇਕਰਾਰੀ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਮੁਹੱਬਤ-ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਕੂਨ-ਜ਼ਬਤ, ਉਦਾਰਤਾ, ਈਸਾਰ, ਬਲੀਦਾਨ, ਮਰ ਮਿਟਣਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਆਸ਼ਾ-ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਆਦਿ, ਇਹ ਅਹਿਸਾਸਾਤ ਸੱਭਿਅ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ, ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਭੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (12).

ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਇੱਕ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਰੂਪ ਮੂਲਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ (Genre) ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪਾਕਾਰ ਕੁਝ ਕਾਵਿਕ-ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕੋ ਬਹਿਰ/ਤੋਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਵਿਕ-ਇਕਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਪੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਵੀ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 21).

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੰਦ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਸ ਛੰਦ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ : ਦਸ ਚਰਣ ਵਾਲਾ ਛੰਦ, ਬਾਰਾਂ ਚਰਣ ਵਾਲਾ ਛੰਦ (ਜਿਸਤ), ਦਸ ਚਰਣ ਵਾਲਾ (ਟੌਂਕ), ਅੱਠ ਚਰਣ ਵਾਲਾ (ਟੌਂਕ)। ਇਸੇ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ‘ਗ਼ਜ਼ਲ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਭਾਵ-ਪ੍ਰੇਮਪੂਰਿਤ ਕਾਵਯ, ਪਰੰਤੂ ਖ਼ਾਸ ਇਕ ਛੰਦ ਦੀ ਜਾਤ ਲਈ ਭੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਦ ਦੇ ਅਨੰਤ ਭੇਦ ਹਨ, ਜੈਸੇ ਸਵੈਯਾ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖੀਦਾ ਹੈ, ਤੈਸੇ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਰੂਪ ਹਨ।” (392).

ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਸ਼ : ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ‘ਫ਼ਰਹੰਗੋ ਨਫ਼ੀਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੋਸ਼ਾਂ’ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਸੁਖ਼ਨ ਬ ਜ਼ਨਾਂ ਕਰਦਨ’ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ। (375). ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕਾਵਿ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਕਸਕਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਹੁਸਨ, ਨਖ਼ਰਾ ਤੇ ਜੁਦਾਈ ਦੇ ਤੀਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। (**ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਸ਼** 375).

ਫ਼ਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, “ਓਹ ਕਲਾਮ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ-ਜਮਾਲ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਵੇ।” (495).

ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੋਸ਼ ‘ਆਇਨਾ-ਇ-ਗ਼ਜ਼ਲ’ ਅਨੁਸਾਰ:

ਪਰਿਥਿਯਨ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾ ਅਰਥ ਹੈ, "ਸੁਖਨ ਅਜ਼ ਜ਼ਨਾਨਾ ਗੁਫ਼ਤਨ" ਅਰਥਾਤ ਔਰਤੋਂ ਸੇ ਅਥਵਾ ਔਰਤੋਂ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੇਂ ਬਾਤਚੀਤ ਕਰਨੇ ਕਾ ਤਰੀਕ਼ਾ ਅਥਵਾ ਮਾਘਯਮ। ਝਸਕਾ ਅਰਥ ਯਹ ਹੁਆ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਘ਼ਾਰ, ਮਹਫ਼ਤ ਕੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਆਸ਼ਿਕ, ਮਾਸ਼ੂਕ, ਊਨਕਾ ਘ਼ਾਰ ਤਥਾ ਘ਼ਾਰ ਮੇਂ ਤਮਰਨੇ ਵਾਲੀ ਤਮਾਮ ਚਟਾਓਂ ਕਾ ਵਰਨਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੇਂ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਹਮ ਬੇਝਿਝਕ ਯਹ ਕਹ ਸਕਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਰੂਹ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਘ਼ਾਰ ਹੈ, ਮਹਫ਼ਤ ਹੈ। (ਭੂਮਿਕਾ ਬਿਨਾਂ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ).

ਅਰਥਾਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ਸੁਖਨ ਅਜ਼ ਜ਼ਨਾਨਾ ਗੁਫ਼ਤਨ” ਅਰਥਾਤ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਬਾਤਚੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਜਾਂ ਮਾਘਿਅਮ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਿਆਰ, ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਆਸ਼ਿਕ, ਮਾਸ਼ੂਕ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਝਿਜਕ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਰੂਹ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰ ਮਾਨਵ ‘ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦਿੱਗ-ਦਰਸ਼ਨ’ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਹਿਰ ਅਤੇ ਵਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਰਦੀਫ਼ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਜਿਸਦਾ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਵੇ।” (17). ਨਦੀਮ ਪਰਮਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਜਾਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ, ਜੋ ਮਤਲੇ ਤੇ ਮਕਤੇ ਨਾਲ

ਸਜਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੰਦ, ਤੋਲ, ਲੈਅ, ਰਚੀਫ਼ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਖੀਦਾ ਹੈ।” (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ* 9).

ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

‘ਗ਼ਜ਼ਲ’ ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਜਾਂ ਤੋਲ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਬੈਂਤ, ਕਬਿੱਤ ਆਦਿ। ਜੇ ਲੋਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੰਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਟਪਲਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯਤ ਛੰਦ ਜਾਂ ਤੋਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਈ ਛੰਦਾਂ ਜਾਂ ਤੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਤਾਂ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ ਰੁਬਾਈ, ਕਸੀਦਾ, ਮਸਨਵੀ ਆਦਿ। (*ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 94).

ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਅਤੇ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ‘*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ*’ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਮਕਾਲ’ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਕਾਰ (Lyrical Poetic Genre) ਹੈ। ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਮੂਲ ਆਤਮਾ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤੱਤ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਤੁਕਬੰਦੀ ਮਾਤਰ। ਇਸ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੌਲਿਕਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਅਰ, ਮਤਲਾ, ਤੁਕਾਂਤ-ਵਿਧੀ ਆਦਿ। (34).

ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬਹਿਰ ਵਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਵੇ। (ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ 22).

ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰਜ਼ ਅਤੇ ਤੋਲ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਰਦੀਫ਼ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਇਕਾਈ ਹੋਵੇ। (ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੁਜ਼ ਦੀ ਸੂਝ 98).

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਮੁਹੱਬਤ ਭਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਇੱਕ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਆਰੰਭਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਣ ਉਰਦੂ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ

ਇਹ ਕਥਨ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ, ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ, ਜਾਮ-ਸਾਕੀ, ਰਿੰਦ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਆਦਿ ਰਵਾਇਤੀ ਵਲਗ਼ਾਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਹਰ ਮਸਲੇ ਨਾਲ਼ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ। ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਵਿਅੰਗ, ਰਮਜ਼ ਤੇ ਸੂਖਮਤਾ, ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ, ਨਵੀਨ ਚਿਹਨ, ਸ਼ਬਦ-ਜੜ੍ਹਤ, ਗਹਿਰਾਈ ਤੇ ਲਿਆਕਤ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਜਸਵਿੰਦਰ ਗੁਰਮੀਤ ਖੇਖਰ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ **‘ਦਰਦ ਖ਼ੁਰਦੀ ਰੇਤ ਦਾ’** ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੇ ਆਦਿ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਗਾਤਾਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ’ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਝਾਤ ਮਾਰਿਆਂ ਹਰ ਦੌਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਸ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ਼ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ

ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੌਲਿਕ ਸਰੂਪ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। (11).

ਸੋ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣਾ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਾਰੰਪਰਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਘੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਨਫ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਰਮਜ਼, ਵਿਅੰਗ, ਲਿਆਕਤ, ਗਹਿਰਾਈ, ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀਆਂ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

1.4.3. ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ

ਹਰ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਨੁਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਵਜੂਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਤਬਾਅ (ਸੁਭਾਅ) ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਸੂਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਇਕਦਮ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਮਾਅਸੂਮੀਅਤ ਵਰਗੀ, ਬਿਆਨ ਢੰਗ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਵਰਗਾ, ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਗੀ, ਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਵਰਗੇ, ਆਕ੍ਰਸ਼ਨਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਰਗੀ, ਮਸਤੀ ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਰਗੀ, ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਉਸ

ਦੀ ਚਿਤਵਨ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਉਸ ਦੀ ਸਡੌਲਤਾ ਵਰਗੀ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ* 11).

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਟੂਕ ਵਿੱਚ ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਦਰੁਸਤ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਸਾਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੁਣ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਦੂਸਰਾ, ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਲਖ਼ ਹਕੀਕਤਾਂ ਤੇ ਕੋੜੇ ਯਥਾਰਥ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੀਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਬੂਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਮੂਲੋਂ ਰੱਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਤਰਾਜ਼ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਾਦਗੀ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੂਖ਼ਮ ਹੋਣ, ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਖਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਵਿਅੰਗ ਸਖ਼ਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਰਮਜ਼-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਹੋਣ ਅਰਥਾਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗੀਤਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕਾਵਿ-ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲੀਅਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲੀਅਤ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਤਹਿਜ਼ੀਬ, ਅਦਬ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। “ਰੋਛੀ ਜੁਬਾਨ, ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ, ਨਗਨਤਾ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਘਟੀਆਪਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।” (ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ* 11). ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਖ਼ੂਬੀ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅੱਜ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਕਬੂਲ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਿਆਨ ਸੱਭਿਯ ਤੇ ਅਦਬ-ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੇਹੁਦਾ ਬਿਆਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਖ਼ਾਰਿਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਅਜਿਹੇ ਬਿਆਨ ਵਾਲੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਹੀਂ ‘ਹਜ਼ਲ’ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਬੇ-ਹੁਦਾ ਕਲਾਮ’।” (ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ* 15). ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ‘ਰੰਗ-ਇ-ਤਗ਼ੱਜ਼ੁਲ’ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਬਿਆਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਹਨ : ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ, ਰਿੰਦਾਨਾ ਤੇ ਆਸ਼ਿਕਾਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ “ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ [ਵੀ] ਮਜ਼ਮੂਨ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਰੰਗ-ਏ-ਤਗ਼ੱਜ਼ੁਲ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।” (ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ* 12).

ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉੱਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਥੋਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ, ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਰੰਗ-ਏ-ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਉਪਰੋਕਤ ਦੱਸੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਬਿਆਨ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ, ਖ਼ਿਆਲ ਸਾਦਾ ਤੇ ਉੱਤਮ, ਵਿਅੰਗ ਅਸਰਦਾਰ ਤੇ ਰਮਜ਼-ਭਰਪੂਰ, ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਜਮੀ ਤੇ ਅਦਬੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਤਿਆਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਜ਼ਮ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਆਧੁਨਿਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਕ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲੀਅਤ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਨਜ਼ਮੀਅਤ ਵੀ। ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਹਨ।” (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 14-15).

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨਜ਼ਮ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਸੋ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲੋਂ ਮੌਲਿਕਤਾਵਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦੀ ਹੈ, ਰਖੇਲਾਂ ਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਸੁਆਂਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਾਰੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾਵਾਂ ਸੱਸੀ, ਸੋਹਣੀ ਅਤੇ ਹੀਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛਿੜਦਾ ਹੈ। ਮੈਖਾਨਾ, ਕਤਲਗਾਹ ਅਤੇ ਸਮ੍ਹਾ ਸੂਲੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬੀ ਮਜਨੂੰਆਂ ਦੀ ਥਾਂ

ਸਾਮਰਾਜੀ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਸਰਫ਼ਰੋਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਸਰ-ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। (ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ* ਸੰਪਾਦਿਤ ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਤੇ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ 147).

ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤੀ ਰਾਮਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਸਿਨਫ਼ ਨਾਲ਼ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਰੰਗ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰੰਗ-ਇ-ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਹੋਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਨਫ਼ਗਤ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦਾ ਕਥਨ ਇੱਥੇ ਬਿਲਕੁਲ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਕਿ, “ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਸਿਨਫ਼। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਧਾ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਨਾਲ਼ ਨਰੜ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰਕ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।” (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ* ਸੰਪਾਦਿਤ ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਤੇ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ 92).

1.4.4. ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਧਾਨ

ਹਰ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਲੱਛਣਾਂ ਕਾਰਨ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ਼ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵੀ ਇੱਕ ਬਣਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ : ਆਂਤਰਿਕ ਜਾਂ ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੱਤ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤ। ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ, ਵਿਅਕਤਿਕਤਾ, ਜਜ਼ਬਾ/ਵਿਚਾਰ, ਕੋਮਲਤਾ, ਕਲਪਨਾ, ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। (*ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 40-43). ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਕਵਿਤਾ/ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਲੈਅ, ਸੰਗੀਤ, ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 31). ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਮਤਭੇਦ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਿਅਰ, ਮਿਸਰਾ, ਮਤਲਾ, ਕਾਫ਼ੀਆ, ਰਦੀਫ਼, ਮਕਤਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.4.4.1. ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੱਤ

ਇੱਕ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿਕ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1.4.4.1.1. ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ

ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਿੰਦੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਭਾਵ ਵਿਹੁਣੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਭਾਵੁਕਤਾ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ, ਦਰਦ, ਸੋਜ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਚਾਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੀੜ ਜਾਂ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਹੋਵੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਹਰ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੀ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਰਮਜ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਭਾਅ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗੀ। ਉਂਵ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨ ਤਾਂ ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਸੱਟ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਕਿ

“The more the opinions of the author remains hidden, the better for the

work of art” (*On Literature and Art* 91). ਅਰਥਾਤ ਜਿੰਨੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਗੁਪਤ ਰਹਿਣਗੇ ਕਲਾ ਓਨੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ। “ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਪਾਟ ਕਥਨ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕਾਵਿਕ-ਇਕਾਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੋ ਹਮ-ਵਜ਼ਨ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਗੱਲ/ਵਿਚਾਰ ਸਿੱਧਾ ਸਪਾਟ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਛੋਹਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ।” (ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 32). ਸੋ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਸੁਮੇਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਬਿਆਨ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੋ ਸਕੇ।

1.4.4.1.2. ਖ਼ਿਆਲ-ਉਡਾਰੀ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ

ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਖ਼ਿਆਲ-ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵ/ਵਿਚਾਰ/ਸੰਕਲਪ ਆਦਿ ਨੂੰ ਚਿਤਵ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। E. I. Savostynov ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲ-ਉਡਾਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “It goes without saying that the artistic image is not a mirror reflection or photographic reproduction of the facts and

phenomena of reality. Through observations and impressions, and with the help of his emotional memory, objective reality gives the artistic material for the creation of artistic imagery” (*Marxist-Leninist Aesthetics and the Arts* 144). ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਲਾਤਮਕ ਬਿੰਬ ਸੱਚ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਦਰਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੂਝ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕਲਾਤਮਕ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਜਿੰਨੀ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਉੱਚੀ ਹੋਵੇਗੀ ਓਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇਗਾ। ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਨ “ਜਹਾਂ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ ਰਵੀ, ਵਹਾਂ ਪਹੁੰਚੇ ਕਵੀ” ਰਾਹੀਂ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਗੱਲ ਕੀ ਕਲਪਨਾ ਬਿਨਾਂ ਉੱਚ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਅਰਥਾਤ ਤਖੱਈਅਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।” (ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੁਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 47). ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਨੇ ਇੱਕ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਿਆਲ-ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਉੱਚਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.4.4.1.3. ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਤ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਦਾ

ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਇਰ ਅਨੇਕ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਵਰਤੋਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਬਿਆਨ ਓਨਾ ਹੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇੱਕ ਆਲੋਚਕ ਰੂਪਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

As we turn more specifically to texture, we find that as with form and its potential to embody meaning, imagery and metaphor are an integral part of the work, especially in the poem. . . . the New Critics delighted in close analysis of imagery and metaphor, and they laid stress on a careful working out of imagery. The consistency of imagery in a lyric, whether it be a single dominant image throughout the poem or a pattern of multiple but related images, became for some an index to the quality of a given poem (Wilfred L. Guerin et al, *A Handbook of Critical Approaches to Literature* 85).

ਅਰਥਾਤ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਣਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਰੂਪ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਰਥ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖ਼ਾਸ

ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ। . . . ਪਰੰਤੂ ਨਵੀਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇ ਸਮਰੂਪਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਕਹਿਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਿੰਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਗੁਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਢੁਕਵੇਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਇੱਕ ਕਲਾਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਪੈਟਰਨ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.4.4.1.4. ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ

ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸੁਹਜ ਮੁੱਲ ਕਾਰਨ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਰੂਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧਾ

ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਗੀਤ, ਨਜ਼ਮ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵੱਖਰਾ ਮਿਜ਼ਾਜ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। “ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ, ਸੱਜਰੀ, ਮੌਲਿਕ, ਕੌਮਲ, ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਉਚਿਤ, ਸਹਿਜ, ਸੰਜਮ-ਭਰਪੂਰ, ਸੁਹਜਮਈ, ਸੰਗੀਤਮਈ ਤੇ ਰਸਮਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।” (ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 85).

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਜਮੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੜ੍ਹਤ ਇਸ ਢੰਗ ਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਅਦਬ, ਲਤਾਫ਼ਤ (ਸੂਖਮਤਾ) ਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ (ਕੌਮਲਤਾ) ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤਗ਼ੱਜ਼ੁਲ ਘੱਟ ਉਪਝੜੇਗਾ। ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਟਕਸਾਲੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੇਲੋੜੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਲਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਰਮਜ਼ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਦੋਸਤੋ, ਯਾਰੋ ਆਦਿ) ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1.4.4.1.5. ਸੰਗੀਤਾਤਮਿਕਤਾ

ਗੀਤ ਵਾਂਗ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਾਤਮਿਕਤਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਕਬੂਲ ਹੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਗਾਉਣਯੋਗ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹਿਰਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਿਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ

ਸੰਗੀਤਾਤਮਿਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਵਜ਼ਨ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਹੀ ਗਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰਵਾਨਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.4.4.2. ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਤੱਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

1.4.4.2.1. ਮਿਸਰਾ

ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਤੁਕ ਜਾਂ ਪੰਕਤੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਜਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਨੂੰ ਮਿਸਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਦੋ ਮਿਸਰਿਆਂ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। “ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਿਸਰੇ ਨੂੰ ‘ਮਿਸਰਾ-ਇ-ਉਲਾ’ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮਿਸਰੇ ਨੂੰ ‘ਮਿਸਰਾ-ਇ-ਸਾਨੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (ਆਇਨਾ-ਇ-ਗ਼ਜ਼ਲ, ਭੂਮਿਕਾ).

1.4.4.2.2. ਸ਼ਿਅਰ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀਆ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ

ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਇੱਕੋ ਵਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਹਮ-ਵਜ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਇੱਕੋ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਇੱਕੋ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ 'ਹਾਸਿਲੇ-ਗ਼ਜ਼ਲ' ਸ਼ਿਅਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੰਜ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਦਰਾਂ ਹੋਣ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 44). ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਹੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਰੇੜਕਾ [ਰੇੜਕਾ] ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਰ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਫ਼ੀਏ ਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਦੀ ਚੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਹੀ ਰਚੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸ਼ਿਅਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 26).

ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਟਾਂਕ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ।

1.4.4.2.3. ਮਤਲਾ

ਮਤਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਤਲੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ (ਕਾਫ਼ੀਆ, ਰਦੀਫ਼) ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਤਲਾ ਹੈ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਾਵੇਗਾ।” (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 45). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਤਲੇ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਰੇ ਹਮ-ਕਾਫ਼ੀਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਮਤਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਤਲੇ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਮਤਲੇ ਨੂੰ ‘ਮਤਲਾ-ਇ-ਉਲਾ’, ਦੂਸਰੇ ਮਤਲੇ ਨੂੰ ‘ਮਤਲਾ-ਇ-ਸਾਨੀ’ ਜਾਂ ‘ਹੁਸਨੇ-ਮਤਲਾ’ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਮਤਲੇ ਨੂੰ ‘ਮਤਲਾ ਮਜੀਦ’ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਤਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਮਤਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਮਹਿੰਦਰ ਮਾਨਵ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦਿੱਗ-ਦਰਸ਼ਨ* 17-21). ਮਤਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.4.4.2.4. ਕਾਫ਼ੀਆ

ਕਾਫ਼ੀਏ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕਾਫ਼ੀਆ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਤਲੇ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਿਸਰੇ ਵਿੱਚ ਮਤਲੇ ਦੇ ਤੁਕਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਕਾਫ਼ੀਆ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹਮ-ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ

ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਦੀਫ਼ ਸਹਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀਆ ਰਦੀਫ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਰੂਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀਏ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਨੂੰ ਨੌਂ ਅੱਖਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ 9 ਅੱਖਰ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ :

- ਰਿਦਫ਼ (ਪੂਰਵ ਸਥਿਤੀ)
- ਜ਼ਾਇਦ ਰਿਦਫ਼ (ਵਾਧੂ ਪੂਰਵ ਸਥਿਤੀ)
- ਕੈਦ (ਬੰਧਨ)
- ਤਾਸੀਸ-ਦਖ਼ੀਲ (ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕ-ਆਧਾਰ)
- ਰਵੀ (ਮੂਲ)
- ਵਸਲ (ਸੰਯੋਗ)
- ਖ਼ਰੂਜ਼ (ਪੂਰਤੀ)
- ਮਜ਼ੀਦ (ਵਾਧਾ)
- ਨਾਇਰਾ (ਹੋਰ ਵਾਧਾ)

ਇਨ੍ਹਾਂ 9 ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਰਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਰਵੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

1.4.4.2.4.1. ਰਵੀ

ਰਵੀ ਅੱਖਰ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਗੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲਦੇ ਸਮੇਂ ਰਵੀ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਿਚ 'ਰ' ਰਵੀ ਹੈ।

1.4.4.2.4.2. ਰਿਦਫ਼

ਰਿਦਫ਼ ਰਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਦੀਰਘ ਲਗ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਮਾਲ ਤੇ ਨਿਹਾਲ ਵਿਚ 'ਲ' ਰਵੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕੰਨਾ' ਰਿਦਫ਼ ਹੈ।

1.4.4.2.4.3. ਜ਼ਾਇਦ ਰਿਦਫ਼

ਰਿਦਫ਼ ਦੀ ਦੀਰਘ ਮਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜੇਕਰ ਬਿੰਦੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਾਇਦ ਰਿਦਫ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚਾਂਦ, ਮਾਂਗ, ਸਾਂਝ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬਿੰਦੀ ਜ਼ਾਇਦ ਰਿਦਫ਼ ਹੈ।

1.4.4.2.4.4. ਕੈਦ

ਰਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਕਿਨ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਉਤੇ ਟਿੱਪੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦ ਅਤੇ ਦੰਦ ਵਿਚ 'ਦ' ਰਵੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਟਿੱਪੀ' ਕੈਦ ਅੱਖਰ ਹੈ।

1.4.4.2.4.5. ਤਾਸੀਸ-ਦਖ਼ੀਲ

ਤਾਸੀਸ ਤੇ ਦਖ਼ੀਲ ਇਕੱਠੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਮੁਤਹੱਰਕ (ਮੁਕਤਾ, ਸਿਹਾਰੀ ਜਾਂ ਔਕੜ) ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਖ਼ੀਲ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦਖ਼ੀਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ 'ਕੰਨਾ' ਆਵੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਸੀਸ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਤਿਲ, ਹਾਸਿਲ ਵਿਚ 'ਤਿ' ਤੇ 'ਸਿ' ਦਖ਼ੀਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮੁਤਹੱਰਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਨਾ ਤਾਸੀਸ ਹੈ।

1.4.4.2.4.6. ਵਸਲ

ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਿਚ ਰਵੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਰ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਦੀਰਘ ਲਗ ਨੂੰ ਵਸਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਤਾਰਾ, ਹੁਲਾਰਾ ਵਿਚ 'ਰ' ਰਵੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕੰਨਾ' ਵਸਲ ਹੈ।

1.4.4.2.4.7. ਖਰੂਜ਼

ਵਸਲ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਕਿਨ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਖਰੂਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਤਾਂ, ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਨੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿੰਦੀ ਖਰੂਜ਼ ਹੈ।

1.4.4.2.4.8. ਮਜ਼ੀਦ

ਖਰੂਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ੀਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ, ਜਵਾਬੀਆਂ ਵਿਚ 'ਬ' ਰਵੀ ਹੈ, 'ਬਿਹਾਰੀ' ਵਸਲ ਹੈ, 'ਅ' ਖਰੂਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕੰਨਾ' ਮਜ਼ੀਦ ਹੈ।

1.4.4.2.4.9. ਨਾਇਰਾ

ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਅੱਖਰ ਮਜ਼ੀਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਰ ਦੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਇਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ, ਜਵਾਬੀਆਂ ਵਿਚ 'ਕੰਨਾ' ਮਜ਼ੀਦ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਨੇ ਉੱਤੇ 'ਬਿੰਦੀ' ਨਾਇਰਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। (ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ* 50).

ਇਨ੍ਹਾਂ 9 ਅੱਖਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫ਼ੀਏ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਦਰੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਏ, ਸੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਏ ਅਤੇ ਵਿਕਟ ਕਾਫ਼ੀਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੌਂ ਅੱਖਰ ਇਕਸਾਰ ਹੋਣ ਉਹ ਸਹੀ ਜਾਂ ਦਰੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਿਚ ਰਵੀ ਨਾਲ ਕੰਨਾ, ਬਿਹਾਰੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੋਵੇ ਪਰ ਬਾਕੀ ਅੱਖਰ ਇਕਸਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਅਜਿਹੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਸੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ 'ਸਹਿ' ਨਾਲ 'ਤੈਅ' ਜਾਂ 'ਭੈਅ' ਵਰਗਾ ਕਾਫ਼ੀਆ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਟ ਕਾਫ਼ੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

1.4.4.2.5. ਰਦੀਫ਼

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਕਾਫ਼ੀਏ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਦੀਫ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀਏ ਤੋਂ

ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਚੀਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀਫ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚੀਫ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ‘ਗ਼ੈਰ-ਮੁਰੱਦਫ਼’ ਜਾਂ ‘ਰਚੀਫ਼ ਰਹਿਤ’ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਚੀਫ਼ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਛੋਟੀ ਰਚੀਫ਼ ਤੇ ਲੰਮੀ ਰਚੀਫ਼।

1.4.4.2.6. ਮਕਤਾ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਮਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਕਤੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣਾ ਤਖ਼ੱਲੁਸ ਜਾਂ ਉਪਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਤਖ਼ੱਲੁਸ ਜਾਂ ਉਪਨਾਮ ਵਰਤੇ। ਜੇਕਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਤਖ਼ੱਲੁਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਕਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। “ਅਜੋਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਚਨਾ ਅਜਿਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ, ਉਪਨਾਮ ਜਾਂ ਤਖ਼ੱਲੁਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਮਕਤਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ।” (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 46).

1.5. ਇਲਮ-ਇ-ਅਰੂਜ਼ : ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਅਰੂਜ਼ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਜ਼ਨ, ਬਹਿਰ ਤੇ ਲੈਅ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਰੂਜ਼ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਲਮ-ਇ-ਅਰੂਜ਼ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ

ਤੇ ਤੋਲ-ਤੁਕਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਪਿੰਗਲ ਜਾਂ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰੂਜ ਅਰਬੀ ਦਾ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਲਮ-ਇ-ਅਰੂਜ ਜਾਂ ਫਨ-ਇ-ਅਰੂਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਬੀ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਅਰੂਜ ਦੀ ਕਾਢ ਖਲੀਲ ਬਿਨ ਅਹਿਮਦ (719-791 ਈ.) ਨੇ 8 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੱਢੀ। ਖਲੀਲ ਨੇ ਅਰਬੀ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀਆਂ ਪੰਦਰਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। (*ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ* 46). ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 19 ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਲੀਲ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੰਜ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ‘ਕਿਤਾਬੁਲ ਐਨ’ (ਅਰਬੀ ਕੋਸ਼) ਅਤੇ ‘ਕਿਤਾਬੁਲ ਅਰੂਜ’ (ਅਰਬੀ ਛੰਦ) ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। (*ਗਜ਼ਲ ਅਰੂਜ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 120).

1.5.1. ਹਰਕਤਾਂ : ਮੁਤਹੱਰਕ ਤੇ ਸਾਕਿਨ

ਛੰਦਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੱਝਵਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਗਣਾਂ, ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਰੂਜ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦਰੁਸਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਰਕਤਾਂ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਅਰਬੀ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਹਰਕਤਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ : ਮੁਤਹੱਰਕ ਤੇ ਸਾਕਿਨ। ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ, ਹਿਲਣ ਤੇ ਫ਼ਰਕਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਕਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ

ਅੱਖਰ ਉੱਤੇ ਸਾਡੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਤੇ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਉੱਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਉਹ ਮੁਤਹੱਰਕ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਉੱਤੇ ਹਰਕਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਸਾਕਿਨ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 121).

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਤਹੱਰਕ ਉਸ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹਰਕਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਾਕਿਨ ਉਹ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹਰਕਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। “ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਹਰਕਤਾਂ ਹੀ ਅਰਕਾਨ (ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵੱਟੇ ‘ਰੁਕਨ’ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨ) ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।” (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 24).

1.5.2. ਸਬਬ ਤੇ ਵਤਦ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਗਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰੂਜ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੱਟਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਟਿਆਂ ਜਾਂ ਗਣਾਂ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਕਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੁਕਨ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਰੂਪ ਅਰਕਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਨਾਂ (ਅਰਕਾਨ) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਠ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅੱਠ ਰੁਕਨਾਂ ਤੋਂ 19 ਬਹਿਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਰਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਅਸੂਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੂਲ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਸਬਬ ਤੇ ਵਤਦ। (ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਰੈ* 20).

1.5.2.1. ਸਬਬ

ਦੋ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣੇ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਦੋ ਅੱਖਰੀ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਸਬਬ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਬਬ ਟੁਕੜੀ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਸਬਬ ਖ਼ਫੀਫ਼ ਅਤੇ ਸਬਬ ਸਕੀਲ। ਸਬਬ

ਖਫੀਫ਼ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ਮੁਤਹੱਰਕ (ਹਰਕਤ ਸਹਿਤ) ਤੇ ਦੂਜਾ ਅੱਖਰ ਸਾਕਿਨ (ਹਰਕਤ ਰਹਿਤ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਫ਼ਾ, ਈ, ਤੁਨ, ਲੁਨ, ਮੁਫ਼, ਤੁਫ਼ ਆਦਿ। ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ (S) ਨਾਲ਼ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਬਬ ਸਕੀਲ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਰ ਮੁਤਹੱਰਕ (ਹਰਕਤ ਸਹਿਤ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਤੁ, ਇਲੁ, ਆਦਿ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦੋ ਲਘੂ (II) ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.5.2.2. ਵਤਦ

ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਤਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਤਦ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ : ਵਤਦ ਮਜਮੂਅ ਅਤੇ ਵਤਦ ਮਫ਼ਰੂਕ। ਵਤਦ ਮਜਮੂਅ ਉਸ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰੀ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਅੱਖਰ ਮੁਤਹੱਰਕ ਤੇ ਤੀਜਾ ਸਾਕਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਮੁਫ਼ਾ, ਫ਼ਊ, ਇਲੁਨ ਆਦਿ। ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲਘੂ-ਗੁਰੂ (IS) ਨਾਲ਼ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰੀ ਟੁਕੜੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਰਫ਼ ਮੁਤਹੱਰਕ, ਦੂਜਾ ਹਰਫ਼ ਸਾਕਿਨ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਹਰਫ਼ ਮੁਤਹੱਰਕ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਤਦ ਮਫ਼ਰੂਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਲਾਤੁ। ਪਿੰਗਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੁਰੂ-ਲਘੂ (SI) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰੂਜ਼ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਟੁਕੜੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

- ✓ ਵਤਦ ਕਸਰਤ (ਤਿੰਨ ਅੱਖਰੀ ਟੁਕੜੀ)
- ✓ ਫ਼ਾਸਿਲਾ-ਇ-ਸੁਗਰਾ (ਚਾਰ ਅੱਖਰੀ ਟੁਕੜੀ)
- ✓ ਫ਼ਾਸਿਲਾ-ਇ-ਰੁਬਰਾ (ਪੰਜ ਅੱਖਰੀ ਟੁਕੜੀ)

ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਅਰਬੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। (ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ਼ 69).

1.5.3. ਅਰਕਾਨ

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋ ਅੱਖਰੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰੀ ਟੁਕੜੀਆਂ ਦੇ ਜੋੜ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਅਰੂਜ਼ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਰੁਕਨ/ਅਰਕਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਰਬੀ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1	ਫ਼ਊਲੁਨ	ਫ਼ਊ + ਲੁਨ
		ਵਤਦ ਮਜਮੂਅ + ਸਬਬ ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼
		IS + S
2	ਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਫ਼ਾ + ਇਲੁਨ
		ਸਬਬ ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼ + ਵਤਦ ਮਜਮੂਅ
		S + IS
3	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਮੁਫ਼ਾ + ਈ + ਲੁਨ
		ਵਤਦ ਮਜਮੂਅ + ਸਬਬ ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼ + ਸਬਬ ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼
		IS + S + S
4	ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਮੁਸ + ਤਫ਼ + ਇਲੁਨ
		ਸਬਬ ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼ + ਸਬਬ ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼ + ਵਤਦ ਮਜਮੂਅ
		S + S + IS

5	ਫਾਇਲਾਤੁਨ	ਫਾ + ਇਲਾ + ਤੁਨ
		ਸਬਬ ਖਫੀਫ + ਵਤਦ ਮਜਮੂਅ + ਸਬਬ ਖਫੀਫ
		S + IS + S
6	ਮੁਫਾਇਲੁਤੁਨ	ਮੁਫਾ + ਇਲੁ + ਤੁਨ
		ਵਤਦ ਮਜਮੂਅ + ਸਬਬ ਸਕੀਲ + ਸਬਬ ਖਫੀਫ
		IS + II + S
7	ਮੁਤੁਫਾਇਲੁਨ	ਮੁਤੁ + ਫਾ + ਇਲੁਨ
		ਸਬਬ ਸਕੀਲ + ਸਬਬ ਖਫੀਫ + ਵਤਦ ਮਜਮੂਅ
		II + S + IS
8	ਮਫਊਲਾਤੁ	ਮਫ + ਊ + ਲਾਤੁ
		ਸਬਬ ਖਫੀਫ + ਸਬਬ ਖਫੀਫ + ਵਤਦ ਮਫਰੂਕ
		S + S + SI

ਸਾਰਨੀ 1. ਅਰਕਾਨ

ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਅਰੂਜ਼ ਦੇ ਅੱਠ ਰੁਕਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢਾਲਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰੂਜ਼ੀ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੌਖਿਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ:

ਇਹ ਅਰਬੀ ਵੱਟੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ। ਅਰਬੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਰੁਕਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਫੁੱਲ/ਰੰਗ--- ਗੁਲਾਲ, ਗੁਲਾਲੀ, ਲਾਲੀ, ਗੁਲਨਾਰ, ਮਾਲਤੀ (ਚਮੇਲੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ) ਦੇ ਨਾਮ

ਲੈ ਕੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕਰਕੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਗਣ/ਵੱਟੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 113-114).

ਅਰਬੀ ਰੁਕਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਲੜੀ ਨੰਬਰ	ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਵਜ਼ਨ
1	ਫ਼ਊਲੁਨ	ਗੁਲਾਲੀ	ਗੁਲਾ + ਲੀ
			IS + S
2	ਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਮਾਲਤੀ	ਮਾ + ਲਤੀ
			S + IS
3	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ	ਗੁਲਾ + ਨਾ + ਰੀ
			IS + S + S
4	ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਗੁਲ + ਮਾ + ਲਤੀ
			S + S + IS
5	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਮਾ + ਲਤੀ + ਗੁਲ
			S + IS + S
6	ਮੁਫ਼ਾਇਲੁਤੁਨ	ਗੁਲਾਲਿਗੁਲਾ	ਗੁਲਾ + ਲਿਗੁ + ਲਾ
			IS + II + S
7	ਮੁਤੁਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਗੁਲਿਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਿ + ਮਾ + ਲਤੀ
			II + S + IS
8	ਮਫ਼ਊਲਾਤੁ	ਗੁਲਨਾਰੀਨ	ਗੁਲ + ਨਾ + ਰੀਨ
			S + S + SI
9	ਫ਼ੇਲੁਨ	ਲਾਲੀ	ਲ + ਲੀ
			S + S

ਸਾਰਨੀ 2. ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ

1.5.4. ਬਹਿਰ

ਅਰੂਜ ਦੇ ਅੱਠ ਰੁਕਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹਿਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। “ਬਹਿਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹੈ---ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਪਰ ਅਰੂਜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਿਰ ਰੁਕਨਾਂ/ਗਣਾਂ/ਵੱਟਿਆਂ ਦਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਤੋਲ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 135). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਿਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਜ਼ਨ ਤੇ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

ਅਰੂਜ ਦੀਆਂ ਉੱਨੀਂ ਬਹਿਰਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਅਰਥਾਤ ਹਜ਼ਜ਼, ਰਜ਼ਜ਼, ਰਮਲ, ਬਸੀਤ, ਮਦੀਦ, ਤਵੀਲ, ਕਾਮਿਲ, ਵਾਫ਼ਿਰ, ਮੁਤਕਾਰਿਬ, ਮੁਜ਼ਾਰਿਆ, ਮੁਨਸਰਿਹ, ਮੁਜ਼ਤਸ, ਮੁਕਤਜ਼ਬ, ਸਰੀਅ, ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼, ਖ਼ਲੀਲ ਬਿਨ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਕੱਢੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਬਹਿਰ ਅਥਵਾ ਮੁਤਦਾਰਿਕ ਅਬੁਲ-ਹਸਨ-ਅਖ਼ਫ਼ਸ (ਮਿਰਤੂ 835 ਈ.) ਨੇ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤੀ। ਬਹਿਰ ਕਰੀਬ ਮੌਲਾਨਾ ਯੂਸਫ਼ ਨੇਸ਼ਾਪੁਰੀ (ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਨੇ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਲਈ ਕਰੀਬ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਈਜ਼ਾਦ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੀਦ ਤੇ ਮੁਸ਼ਾਕਿਲ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹਿਰਾਂ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। (*ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ* 78).

ਇਨ੍ਹਾਂ 19 ਬਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 12 ਬਹਿਰਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੁਖ਼ਨਵਰ ਸਾਰੇ 19 ਬਹਿਰ ਵੀ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। (ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ, *ਸੰਪੂਰਨ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ* 115).

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ਼ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਸੱਮਨ, ਮੁਸੱਦਸ ਜਾਂ ਸਾਲਿਮ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਅਰੁਜ਼ੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਬੜੇ ਹੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਮੁਸੱਮਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅੱਠ, ਮੁਸੱਦਸ ਦਾ ਛੇ ਅਤੇ ਸਾਲਿਮ ਦਾ ਅਰਥ ਪੂਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਨ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਵਾਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਬਹਿਰ ਨਾਲ਼ ਮੁਸੱਮਨ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸੱਦਸ ਉਸ ਬਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਰੁਕਨ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਛੇ ਵਾਰ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸੱਦਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ--- ਛੇ। ਸਾਲਿਮ ਸ਼ਬਦ ਬਹਿਰ ਨਾਲ਼ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਬਹਿਰ ਦੇ ਰੁਕਨ/ਵੱਟੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਹਾਫ਼ ਅਰਥਾਤ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਦਾ ਅਸੂਲ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੁਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 135).

ਬਹਿਰਾਂ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :-

1.5.4.1. ਮੁਫ਼ਰਦ ਬਹਿਰਾਂ

ਇਹਨਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਰੁਕਨ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਿਰ ਮੁਤਕਾਰਿਬ, ਮੁਤਦਾਰਿਕ, ਹਜ਼ਜ਼, ਰਜ਼ਜ਼, ਰਮਲ, ਕਾਮਿਲ, ਵਾਫ਼ਿਰ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1.5.4.2. ਮੁਰੱਕਬ ਬਹਿਰਾਂ

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁਕਨ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹਿਰ ਤਵੀਲ, ਮਦੀਦ, ਬਸੀਤ, ਮੁਜ਼ਾਰਿਆ, ਮੁਕਤਜ਼ਬ, ਮੁਨਸਰਿਹ, ਮੁਜਤਸ, ਜਦੀਦ, ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼, ਸਰੀਅ, ਕਰੀਬ, ਮੁਸ਼ਾਕਿਲ ਮੁਰੱਕਬ ਬਹਿਰਾਂ ਹਨ।

1.5.4.3. ਜ਼ਿਹਾਫ਼ਿਤ ਬਹਿਰਾਂ

ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅਰਕਾਨ ਜ਼ਿਹਾਫ਼ਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਘਟਾ-ਵਧਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਹਾਫ਼ਿਤ ਬਹਿਰਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਅਰੂਜ਼ ਦੇ ਅੱਠ ਰੁਕਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ 19 ਬਹਿਰਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਰਬੀ ਰੁਕਨਾਂ ਤੇ ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. ਬਹਿਰ ਮੁਤਕਾਰਿਬ

‘ਫ਼ਊਲੁਨ’ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਾਰ ਤੇ ਹਰ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਮੁਤਕਾਰਿਬ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਾਲੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਫ਼ਊਲੁਨ	ਫ਼ਊਲੁਨ	ਫ਼ਊਲੁਨ	ਫ਼ਊਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਾਲੀ	ਗੁਲਾਲੀ	ਗੁਲਾਲੀ	ਗੁਲਾਲੀ
ਵਜ਼ਨ	ISS	ISS	ISS	ISS

2. ਬਹਿਰ ਮੁਤਦਾਰਿਕ

‘ਫ਼ਾਇਲੁਨ’ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਮੁਤਦਾਰਿਕ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਮਾਲਤੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਮਾਲਤੀ	ਮਾਲਤੀ	ਮਾਲਤੀ	ਮਾਲਤੀ
ਵਜ਼ਨ	SIS	SIS	SIS	SIS

3. ਬਹਿਰ ਹਜ਼ਜ਼

‘ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ’ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਹਜ਼ਜ਼ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਾਨਾਰੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ
ਵਜ਼ਨ	ISSS	ISSS	ISSS	ISSS

4. ਬਹਿਰ ਰਜ਼ਜ਼

‘ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ’ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਰਜ਼ਜ਼ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਮਾਲਤੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ
ਵਜ਼ਨ	SSIS	SSIS	SSIS	SSIS

5. ਬਹਿਰ ਰਮਲ

‘ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ’ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਰਮਲ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)// ਮਾਲਤੀਗੁਲ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ
ਵਜ਼ਨ	SISS	SISS	SISS	SISS

6. ਬਹਿਰ ਕਾਮਿਲ

‘ਮੁਤੁਫ਼ਾਇਲੁਨ’ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਕਾਮਿਲ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਿਮਾਲਤੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮੁਤੁਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਮੁਤੁਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਮੁਤੁਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਮੁਤੁਫ਼ਾਇਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਿਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਿਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਿਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਿਮਾਲਤੀ
ਵਜ਼ਨ	IISIS	IISIS	IISIS	IISIS

7. ਬਹਿਰ ਵਾਫ਼ਿਰ

‘ਮੁਫ਼ਾਇਲੁਤੁਨ’ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਵਾਫ਼ਿਰ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਾਲਿ-ਗੁਲਾ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮੁਫ਼ਾਇਲੁਤੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਇਲੁਤੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਇਲੁਤੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਇਲੁਤੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਾਲਿਗੁਲਾ	ਗੁਲਾਲਿਗੁਲਾ	ਗੁਲਾਲਿਗੁਲਾ	ਗੁਲਾਲਿਗੁਲਾ
ਵਜ਼ਨ	ISIIS	ISIIS	ISIIS	ISIIS

8. ਬਹਿਰ ਤਵੀਲ

‘ਫ਼ਊਲੁਨ ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ’ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਤਵੀਲ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਾਲੀ-ਗੁਲਾਨਾਰੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਫ਼ਊਲੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਫ਼ਊਲੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਾਲੀ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ	ਗੁਲਾਲੀ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ
ਵਜ਼ਨ	ISS	ISSS	ISS	ISSS

9. ਬਹਿਰ ਮਦੀਦ

‘ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ ਫ਼ਾਇਲੁਨ’ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਮਦੀਦ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਮਾਲਤੀਗੁਲ-ਮਾਲਤੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਫ਼ਾਇਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਮਾਲਤੀ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਮਾਲਤੀ
ਵਜ਼ਨ	SISS	SIS	SISS	SIS

10. ਬਹਿਰ ਬਸੀਤ

‘ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ ਫ਼ਾਇਲੁਨ’ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਬਸੀਤ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਮਾਲਤੀ-ਮਾਲਤੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਮਾਲਤੀ
ਵਜ਼ਨ	SSIS	SIS	SSIS	SIS

11. ਬਹਿਰ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆ

‘ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ’ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਮੁਜ਼ਾਰਿਆ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਾਨਾਰੀ-ਮਾਲਤੀਗੁਲ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਫ਼ਾਹਿਲਾਤੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ
ਵਜ਼ਨ	ISSS	SISS	ISSS	SISS

12. ਬਹਿਰ ਮੁਕਤਜ਼ਬ

‘ਮਫ਼ਊਲਾਤੁ ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ’ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਮੁਕਤਜ਼ਬ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਨਾਰੀਨ-ਗੁਲਮਾਲਤੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮਫ਼ਊਲਾਤੁ	ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ	ਮਫ਼ਊਲਾਤੁ	ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਨਾਰੀਨ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਨਾਰੀਨ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ
ਵਜ਼ਨ	SSSI	SSIS	SSSI	SSIS

13. ਬਹਿਰ ਮੁਨਸਰਿਹ

‘ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ ਮਫ਼ਊਲਾਤੁ’ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਮੁਨਸਰਿਹ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਮਾਲਤੀ-ਗੁਲਨਾਰੀਨ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ	ਮਫ਼ਊਲਾਤੁ	ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ	ਮਫ਼ਊਲਾਤੁ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਨਾਰੀਨ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਨਾਰੀਨ
ਵਜ਼ਨ	SSIS	SSSI	SSIS	SSSI

14. ਬਹਿਰ ਮੁਜਤਸ

‘ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ’ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ

ਮੁਜਤਸ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਮਾਲਤੀ-ਮਾਲਤੀਗੁਲ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)				
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ
ਵਜ਼ਨ	SSIS	SISS	SSIS	SISS

15. ਬਹਿਰ ਜਦੀਦ

‘ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ’ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ

ਜਦੀਦ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਮਾਲਤੀਗੁਲ-ਮਾਲਤੀਗੁਲ-ਗੁਲਮਾਲਤੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)			
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ
ਵਜ਼ਨ	SISS	SISS	SSIS

16. ਬਹਿਰ ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼

‘ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ’ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ

ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਮਾਲਤੀਗੁਲ-ਗੁਲਮਾਲਤੀ-ਮਾਲਤੀਗੁਲ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)			
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ
ਵਜ਼ਨ	SISS	SSIS	SISS

17. ਬਹਿਰ ਸਰੀਅ

‘ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ ਫ਼ਾਇਲਾਤ’ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ

ਸਰੀਅ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਮਾਲਤੀ-ਗੁਲਮਾਲਤੀ-ਗੁਲਾਨਾਰੀਨ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)			
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ	ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ	ਮਫ਼ਊਲਾਤੁ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਮਾਤਲੀ	ਗੁਲਮਾਲਤੀ	ਗੁਲਨਾਰੀਨੁ
ਵਜ਼ਨ	SSIS	SSIS	SISI

18. ਬਹਿਰ ਕਰੀਬ

‘ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ’ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਹਰ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ

ਕਰੀਬ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਗੁਲਾਨਾਰੀ-ਗੁਲਾਨਾਰੀ-ਮਾਲਤੀਗੁਲ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)			
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ
ਵਜ਼ਨ	ISSS	ISSS	SISS

19. ਬਹਿਰ ਮੁਸ਼ਾਕਿਲ

‘ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ’ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਹਰ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ

ਮੁਸ਼ਾਕਿਲ (ਅਰਬੀ ਬਹਿਰ)/ਮਾਲਤੀਗੁਲ-ਗੁਲਾਨਾਰੀ-ਗੁਲਾਨਾਰੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ)			
ਅਰਬੀ ਰੁਕਨ	ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ	ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਟੇ	ਮਾਲਤੀਗੁਲ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ	ਗੁਲਾਨਾਰੀ
ਵਜ਼ਨ	SISS	ISSS	ISSS

1.5.5. ਜਿਹਾਫ਼ਾਂ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕੁਝ ਬਹਿਰ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਲਿਮ ਬਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ-ਘਟਾ ਕੇ ਈਜਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਜਾਂ ਵਧਾ-ਘਟਾ ਨੂੰ ਅਰੂਜ਼ ਵਿਚ ਜਿਹਾਫ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਜਿਹਾਫ਼ ਦਾ ਅਰਥ, ਵਧਾ-ਘਟਾ (ਕਮੀ-ਬੇਸ਼ੀ) ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਜਿਹਾਫ਼ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵਧਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਜਿਹਾਫ਼ ਐਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ‘ਹਰਕਤ’ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਯਾਨੀ ਮੁਤਹੱਰਕ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਸਾਕਿਨ ਅਤੇ ਸਾਕਿਨ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਮੁਤਹੱਰਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।” (ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ* 26). ਡਾ. ਐਸ ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਜਿਹਾਫ਼ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਢੰਗ ਦੱਸੇ ਹਨ:-

- ਪੂਰੇ ਰੁਕਨ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧਾ ਕਰਕੇ ਜਿਵੇਂ ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਾਈਲਾਨ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਪੂਰੇ ਰੁਕਨ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ ਨੂੰ ਫ਼ਾਇਲਾ ਅਰਥਾਤ ਫ਼ਾਇਲੁਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ।
- ਕਿਸੇ ਰੁਕਨ ਦੇ ਮੁਤਹੱਰਕ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਿਨ ਕਰ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਮੁਤੁਫ਼ਾਇਲੁਨ ਦੇ ‘ਤੁ’ ਨੂੰ ਸਾਕਿਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੁਤੁਫ਼ਾਇਲੁਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਤਫ਼ਾਇਲੁਨ ਨਾਲ ਬਦਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 128).

ਜਿਹਾਫ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 20 ਕੁ ਜਿਹਾਫ਼ਾਂ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਜ਼ਿਹਾਫ਼ਾ			
1. ਅਜ਼ਾਲਾ (ਮਜ਼ਾਲ)	2. ਅਜ਼ਮਾਰ (ਮੁਜ਼ਮਰ)	3. ਇਜ਼ਮਾਰ	4. ਸਲਮ (ਅਸਲਮ)
5. ਸਰਮ (ਅਸਰਮ)	6. ਸ਼ਤਰ (ਅਸ਼ਤਰ)	7. ਸ਼ਕਲ (ਮਸ਼ਕੂਲ)	8. ਹਜ਼ਫ਼ (ਮਹਿਜ਼ਫ਼)
9. ਹਜ਼ਜ਼ (ਮਹਿਜ਼ਜ਼)	10. ਕਸਰ (ਮਕਸੂਰ)	11. ਕਤਅ (ਮਕਤੂਅ)	12. ਕਬਜ਼ (ਮਕਬੂਜ਼)
13. ਕਫ਼ (ਮਕਫ਼ਫ਼)	14. ਖ਼ਰਮ (ਅਖ਼ਰਮ)	15. ਖ਼ਬਨ (ਮਖ਼ਬੂਨ)	16. ਖ਼ਰਬ (ਅਖ਼ਰਬ)
17. ਖ਼ਜ਼ਜ਼ (ਅਖ਼ਜ਼)	18. ਜ਼ਦਅ (ਮਜ਼ਦੂਅ)	19. ਜ਼ਬ (ਮਜ਼ਬੂਬ)	20. ਜ਼ਹਫ਼ (ਮਜ਼ਹੂਫ਼)
21. ਤਸਬੀਗ (ਮੁਸੱਬਗ਼)	22. ਤਸਈਸ (ਮਸ਼ਾਅੱਸ)	23. ਤਸਕੀਨ (ਮਸਕਨ)	24. ਤੈਅ
25. ਨੁਹਰ (ਮਨੁਹਰ)	26. ਬਤਰ (ਅਬਤਰ)	27. ਮਤਵੀ	28. ਰਬਅ
29. ਰਫ਼ਅ (ਮਰਫ਼ੂਅ)	30. ਵਕਫ਼ (ਮੌਕੁਫ਼)		

ਸਾਰਨੀ 3. ਜ਼ਿਹਾਫ਼ਾ

1.6. ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਬੱਝਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉੱਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਐਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮੱਗਰੀ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਉਧਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ 1935-40 ਤੱਕ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਿਰੋਲ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੈ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਰਵਾਇਤੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਉਧਾਰੀ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਰੰਗ ਉਘੜਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ* 75).

ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਜਨਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣਾ ਮੌਲਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਘੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰਵਾਇਤ ਤੋਂ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਢਲਣ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

1.6.1. ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਰੰਭ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਮੁੰ ਖਾਂ, ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼, ਮਿਲਖੀ ਰਾਮ ਲਾਹੌਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। “ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ’ ਦੇ ਨਵੰਬਰ 1951 ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਛੇੜੀ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ (1830-1904 ਈ.) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁੱਧ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ‘ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ’ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪੰਜ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ।” (ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ* 80). ਡਾ. ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀਆਂ 10 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਸੰਨ 1864 ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਏ ਕਿੱਸਾ ਸੈਫ਼ੁਲ-ਮਲੂਕ ਵਿੱਚ ਦਸ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕੀਤੀ

ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।” (ਉਧਰਿਤ, ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ* 31).

ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘*ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ*’ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਉਸਤਾਦ ਗ਼ਾਮੁੱ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। (ਉਧਰਿਤ, ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ* 31). ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ’ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ (ਮ੍ਰਿਤੂ 1702 ਈ.) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ‘ਚਿੱਟਾ ਘਾਹ ਧੁਆਂਖੀਆਂ ਧੁੱਪਾਂ’ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ। ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖੁਮਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ 1977 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ’ ਵਿੱਚ ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ 1980 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ‘ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ’ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਨਿੱਠ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਡਾ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਡਾ. ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ* 79-80).

ਅਜੋਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਨੇ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਅਤੇ ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਆਖਿਆ ਹੈ। (*ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 52). ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਸੀ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ* 85). ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਦਿਆਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਕਹਿਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁੱਢ 17 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ (ਮੌਤ 1702) ਤੋਂ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। “ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ 1908 ਈ. ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਗੁਲਜ਼ਾਰਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ’ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ 1966 ਈ. ਵਿੱਚ ‘ਕਲਾਮਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ’ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 33 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 10 ਫਾਰਸੀ ਦੀਆਂ, 9 ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ 14 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹਨ।” (ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ* 80). ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਾਨਗੀ ਹੈ, ਬਿਆਨ ਸਾਦਾ ਤੇ ਰਮਜ਼ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਗਲਾ ਨਾਮ ਸਆਦਤ ਯਾਰ ਖਾਂ ਰੰਗੀਨ (1757-1835) ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰੰਭਿਕ ਪੜਾਅ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਵੀ ਹੈ

ਤੇ ਬਿਆਨ ਵੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆ ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। “ਮੁਢਲੇ ਯਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਰੰਗੀਨ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵੀ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉੱਚਪਾਏ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।” (ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ* 34). ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ (1830-1904) ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਰਚਿਤ ਕਿੱਸੇ ‘ਸੈਫ਼ਲ-ਮਲੂਕ’ ਵਿੱਚ 10 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਖਵਾਈਆਂ ਹਨ। ਕਿੱਸਾ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਵੀ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ’ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ (1876-1955) ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਬੇ-ਦੀਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 1903 ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਛਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੀਵਾਨ ਹੈ। ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 139 ਦੇ ਲਗਭਗ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। “ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਵਿਵਿਧ ਵਿਸ਼ੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ, ਤਸੱਵੁਫ਼, ਸਦਾਚਾਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਸਭ ਕੁਝ ਇੱਥੇ ਹੈ। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਰੰਗ ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਹੈ।” (ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ* 184). 1969 ਈ. ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਇਰ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਉਲਫ਼ਤ (1899-1975) ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਉਲਫ਼ਤ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ, ਤਸੱਵੁਫ਼, ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਰਕਤ ਰਾਮ ਯੂਮਨ (1905-1967) ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਰਦੂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖੀ। ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ

ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਧਾਗਤ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਬਸਤਾ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਨੀਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ (1876-1954), ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ (1874-1958), ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ (1891-1935), ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਗੁਜਰਾਤੀ (1896-1972), ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਰ (1899-1976) ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼, ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਨਾਜ਼ਿਮ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.6.2. ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1950 ਈ. ਤੋਂ 1970 ਈ. ਤੱਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਕਬੂਲਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਦੁੱਖ, ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਚਾਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਥੀਮਕ ਇਕਾਈਆਂ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 1947 ਪਿੱਛੋਂ ਡਾ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ

ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲੀਅਤ ਦਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਲੜ ਲਾਉਣ ਦਾ ਯਸ਼ ਖੱਟਦੀ ਹੈ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ* 76).

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਵਾਰਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ, ਠਾਕੁਰ ਭਾਰਤੀ, ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦੇ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ (1905-1972) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਾਇਤ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਾਕਤ, ਤਰੱਜੁਲ ਤੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ। ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਰਵਾਨਗੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਜਿੰਦਗਾਨੀ ਏ ਪਰਾਇਆ ਧਨ ਨਹੀਂ।

ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾ ਔਗੁਣ ਨਹੀਂ।

ਕਿਉਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹਨ ਬੇੜੀਆਂ,

ਜੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਵਕਤ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ।

ਰੋਜ਼ ਲੰਘਦਾ ਹਾਂ ਗਲੀ ਤੇਰੀ 'ਚੋਂ ਮੈਂ,

ਚਾਹੇ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ।

(*ਕਾਵਿ-ਸਾਗਰ* 92)

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (1905-1978) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ 'ਆਵਾਜ਼ਾਂ', 'ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ', 'ਜੰਦਰੇ', 'ਜੈਮੀਰ' ਤੇ 'ਬੂਹੇ' ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪਛਾਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੇਸ਼-ਪਿਆਰ ਤੇ 'ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗ਼ਮ' ਦੀ ਬਾਤ ਵੀ ਪਾਈ ਹੈ:

ਆਖਰ ਅਸਰ ਸੀ ਹੋਵਣਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਬਹਾਰ ਦਾ।
ਸਾਡੇ ਵੀ ਵਿਹੜੇ ਖਿੜ੍ਹ ਪਿਆ ਫੁੱਲ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਦਾ।

(ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ 121)

ਭਾਰਤ ਹੈ ਵਾਂਗ ਮੁੰਦਰੀ ਵਿਚ ਨਗ ਪੰਜਾਬ ਦਾ।
ਭਾਰਤ ਹੈ ਜੇ ਸ਼ਰਾਬ ਇਹ ਨਸ਼ਾ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਦਾ।

(ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ 124)

ਪੈ ਕੁਠਾਲੀ ਇਸ਼ਕ ਵਾਲੀ ਤੜਪ ਬਦਲੀ ਵੇਗ ਵਿਚ।
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਣ ਗਿਆ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਗ਼ਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗ਼ਮ।

(ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ 106)

ਰੂਪਕ ਪੱਖੋਂ ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਰੰਗ ਭਰਿਆ। ਅਰੂਜ਼ ਪੱਖੋਂ ਭਾਵੇਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਹੀ

ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ* 97).

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਵਾਰਾ (1906-1982) ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਰਿੰਦਾਨਾ ਰੰਗ ਦੀ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੁਕਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਹੈ।

ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ (1911-1969) ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ‘ਸੂਲ ਸੁਰਾਹੀ’ ਅਤੇ ‘ਭਖਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ’ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖ਼ ਹਕੀਕਤਾਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਰਮਜ਼ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ **ਠਾਕੁਰ ਭਾਰਤੀ** ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਸ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਮੇਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ’, ‘ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ’ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਗ਼ਜ਼ਲੀਅਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਉੱਘੜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ (1914-1990) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮਰੱਥ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ‘ਲਿਸ਼ਕੋਰਾਂ’ (1962), ‘ਮੇਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਯਾਤਰਾ’ (1974) ਤੇ ‘ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ’ (1980) ਉਸ ਦੇ ਚਰਚਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। “ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਰੰਗ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਠੇਠ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਗੌਰਵ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।” (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 57).

ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ (1914-1984) ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਉਹ ਨਾਮਵਰ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ‘ਗ਼ਜ਼ਲ’ (1963), ‘ਮਾਡਰਨ ਗ਼ਜ਼ਲ’ (1968), ‘ਕਾਕਟੇਲ’ (1972) ਉਸ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਰੰਗ-ਸੁਗੰਧ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਮਦਰਦ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਤੇ ਸੁਮੇਲ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ, ਰਿੰਦ, ਸੋਜ਼, ਗ਼ਮ ਆਦਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਨਜ਼, ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਤੇ ਹਲਕਾ-ਫੁਲਕਾ ਹਾਸਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਲੱਗਣ, ਪ੍ਰੋ. ਹਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਰਤਨ, ਚਾਨਣ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰੀ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.6.3. ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਤੀਸਰਾ ਪੜਾਅ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਦੌਰ 1970 ਈ. ਤੋਂ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ

ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਥਾਂ ਛੰਦ-ਮੁਕਤ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। “ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਰੂਪਗਤ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨਸਰੀ ਨਜ਼ਮ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ।” (ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ* 77). ਇਸ ਸਮੇਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਨਿੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰੋਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪੱਖੋਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਹਨ। ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਅਨੁਸਾਰ:

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਚੇਤਨਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਿੱਜ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਟੇਟ-ਦਮਨ, ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹੇ ਬੜੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 1960 ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ 1970 ਤੋਂ 1990 ਤੱਕ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਤੇ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਜਮੁਖੀ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ

ਨਜ਼ਮੀਅਤ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ* 79).

ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਮਹਿੰਦਰ ਮਾਨਵ, ਉਲਫ਼ਤ ਬਾਜਵਾ ਆਦਿ ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਹਨ।

ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ (1928-2005) ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਾਮਵਰ ਤੇ ਚਰਚਿਤ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਦੀਪਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੂਪਕਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ 'ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ' ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ 500 ਦੇ ਲਗਭਗ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਰਵਾਇਤ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਸੱਵੁਫ਼, ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਤਗ਼ੱਜੁਲ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ (1935-2010) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉਹ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਣਾ ਤੇ ਅਧੂਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। “ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਦੋਹਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਤੋਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦ ਤੱਕ ਦਾ

ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਗ਼ੱਜ਼ੁਲ ਦਾ ਰੰਗ ਬਹੁਤ ਹੈ।” (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 58). ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਨਫੀ ਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨਾਲ਼ ਲਬਰੇਜ਼ ਹਨ। ‘ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜੰਗਲ’, ‘ਜੁਗਨੂੰ ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ’, ‘ਮੋਮ ਦੇ ਲੋਕ’ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ।

ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ (1942-2019) ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ‘ਕਿਰਮਚੀ ਹਰਫ਼ ਕਾਲੇ ਹਾਸ਼ੀਏ’ (1990) ਅਤੇ ‘ਢਾਈ ਅੱਖਰ’ (1999) ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਜੋੜਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅਰੂਜ਼ ਦੇ ਔਖੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢਾਲ ਕੇ ਅਰਬੀ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ (1945) ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਇਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ‘ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼’ ਤੇ ‘ਸੁਰਜਮੀਨ’ ਉਸ ਦੇ ਚਰਚਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਾਸ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤੀ/ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਪੂਰਨਤਾ/ਅਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚਲਾ ਦਵੰਦ ਤੇ ਖ਼ਲਾਅ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਰ ਹੈ:

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਚਲਾ ਫ਼ਾਸਿਲਾ।

ਮੇਰੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਮੇਰੀ ਔਕਾਤ ਵਿਚਲਾ ਫ਼ਾਸਿਲਾ।

(*ਬਿਰਖ਼ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ* 23)

ਮੇਰੇ ਚਿਰਾਗ਼ ਬੁਝਾ ਕੇ ਹਵਾ ਨੇ ਰੋਣਾ ਸੀ।

ਤਮਾਸ਼ਾ ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਹੀ ਨਗਰ 'ਚ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਮਰਨ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ।

ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੀ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ ਸੀ।

(*ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼* 35)

ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਹਿਮ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਦੰਭ ਉਸ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। “ਤ੍ਰਾਦਸਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਆਸ਼ਾ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਗ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਘੁਲਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਟੱਕਰ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਤਗੱਜ਼ਲ ਦੀ ਆਭਾ ਦਾ ਭੇਤ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠੀ ਹੈ।” (ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭੂਮਿਕਾ, *ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼* 9). ਪਾਤਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਬਲਦਾ ਬਿਰਖ਼ ਹਾਂ, ਖ਼ਤਮ ਹਾਂ, ਬਸ ਸ਼ਾਮ ਤੀਕ ਹਾਂ।

ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਬਹਾਰ ਦੀ ਕਰਦਾ ਉਡੀਕ ਹਾਂ।

(*ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼* 26)

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖੌਫ਼ ਬਹੁਤ ਨੇ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਆਸ ਵੀ ਹੈ।
ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਨਿੰਮੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਧਰਵਾਸ ਵੀ ਹੈ।

ਹਉਮੈ, ਮਮਤਾ, ਖੌਫ਼ ਦੁਚਿੱਤੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੰਧਾਂ ਨੇ,
ਐ ਮਨ ਟੋਲ ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੋਣਾ ਬੰਦ-ਖਲਾਸ ਵੀ ਹੈ।

(ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ 34)

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਗੁਰਦੇਵ ਨਿਰਧਨ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਮੀਸ਼ਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਜੋਸ਼, ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਪੁਨੀ, ਕੁਲਵੰਤ ਨੀਲੋਂ, ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1.6.4. ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਇੱਕਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਦਾ ਸਮਾਂ 1998-2000 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ (2021) ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਨ ਤੇ ਨਿੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਨੇਕ ਸਮਰੱਥ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਾਹੀਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗਵਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਸਵਿੰਦਰ, ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਵਿਜੇ ਵਿਵੇਕ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ, ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਜਗਵਿੰਦਰ ਜੋਧਾ, ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ, ਰਬਿੰਦਰ ਮਸਰੂਰ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ 'ਨਾਜ਼', ਸੁਰਜੀਤ ਸਖੀ,

ਅਨੂ ਬਾਲਾ, ਸਿਮਰਨਜੋਤ ਮਾਨ, ਸ. ਨਸੀਮ, ਨਦੀਮ ਪਰਮਾਰ, ਗੁਰਮੀਤ ਖੋਖਰ, ਮਹਿੰਦਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, ਰਾਜਿੰਦਰਜੀਤ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਨੋਟ, ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ, ਰਮਨ ਸੰਧੂ, ਬਰਜਿੰਦਰ ਚੌਹਾਨ, ਜਗਤਾਰ ਸੇਖਾ, ਕੁਲਜੀਤ ਗ਼ਜ਼ਲ, ਤ੍ਰੈਲੋਚਨ ਲੋਚੀ, ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅੱਜ ਉਸ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰਤਾ ਤੇ ਸਰਬੱਗਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਵੀਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਤੇ ਆਮ-ਖਾਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ੰਕੇ, ਨਵੀਨ ਰੁਚੀਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਨਿਵੇਕਲੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। “ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਘੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਕ ਰਾਮਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਦਿਸਦੀ, ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੀ, ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਾਤਾਲ, ਨਰਕ ਤੋਂ ਸੁਰਗ, ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਆਤਮਾ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ, ਨਿੱਜ ਤੋਂ ਪਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਭੀਤਰ ਤੱਕ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਰਥਕਤਾ, ਸਮਾਜਕਤਾ, ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ।” (ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲੜਾ, *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 31). ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਘੜਦੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਵਿਆਪਕ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਸੇ ਭਟਕਾਅ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬੜੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।”

(ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ 119).

ਨਵੀਨ ਸ਼ਾਇਰ ਹਰ ਉਸ ਮਸਲੇ ਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡੇਗਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਉਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਮਾਨਵਪੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਹਰ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਚਨਬੱਧ ਹੈ:

ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਜੇ, ਚਾਨਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ,
ਅਸੀਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲਣੇ ਨੇ।

(ਮਹਿੰਦਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, *ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ* 53)

ਮਿਆਨੋਂ ਤੇਗ਼ ਨਾ ਤਰਕਸ਼ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਤੀਰ ਖਿੱਚਾਂਗਾ।
ਮੈਂ ਇਸ ਰਮਣੀਕ ਜੰਗਲ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਾਂਗਾ।

ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਜੰਗ ਦਾ ਨਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਪਾਤਰ ਹਾਂ ਐ ਧਰਤੀ,
ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਪਰ ਤੇਰੀ ਹਿੱਕ 'ਚੋਂ ਵੀ ਖੁੱਭਿਆ ਤੀਰ ਖਿੱਚਾਂਗਾ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, *ਸੁਰਜਮੀਨ* 28)

ਕਵੀ ਹਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਹੋ ਕਸੂਰ ਹੈ ਮੇਰਾ, ਕਿ ਅੱਧੀ
ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਰਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।
ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਇਹ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਦਾ,
ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮੈਂ ਨੀਂਦ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੀ ਹੈ ਰੀਝ ਮਿਲੇ ਚੋਗ ਸਾਰੇ ਬੋਟਾਂ ਨੂੰ,
ਤੇ ਐਸੇ ਖੰਭ ਵੀ ਸਹਿ ਲੈਣ ਜਿਹੜੇ ਚੋਟਾਂ ਨੂੰ,
ਨਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਨਾ ਸੁਹਰਤ ਨਾ ਸੁਰਗ ਦਾ ਬੁਹਾ,
ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਛੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 60)

ਅਜੋਕਾ ਯੁੱਗ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਨਵ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਵਕਤ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਯੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਤੇ ਘਿਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਚੂਲ ਅਜੋਕਾ ਨੈੱਟਵਰਕ ਹੈ। ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਦਿਸ਼ ਜਾਲ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਕੁਝ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਸਰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਲ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵਹੀਣ ਮਸ਼ੀਨੀ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਹਿਚਾਰ ਖੋ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤਾਂਘਣ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਤੇਰੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਨੇ।

ਮਗਰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਦੂਰੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧੀਆਂ ਨੇ।

(ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ, *ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ* 56)

ਕਾਲਖਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵਰਗਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖੀਂ।

ਇਸ ਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਔੜ ਵਿਚ ਬਰਸਾਤ ਵਰਗਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖੀਂ।

(ਵਿਜੇ ਵਿਵੇਕ, **ਚੱਪਾ ਕੁ ਪੂਰਬ** 13)

ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪ (ਮੀਡੀਆ, ਮੰਡੀ, ਨੈੱਟਵਰਕ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਦਿ) ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਚੂਕ ਹਥਿਆਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸੱਤਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜੁਟੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਓਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ਾਇਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਚਿੰਤਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਭੱਵਿਖਮੁਖੀ ਆਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ:

ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਤਾਂ ਖ਼ਾਮੀ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅੰਦਰ,

ਕਿ ਜਿੱਤਦਾ ਜੁਲਮ ਹੈ ਤੇ ਸਬਰ ਸਾਡਾ ਹਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।

(ਮਹਿੰਦਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, **ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ** 111)

ਫੇਰ ਹੀ ਸਜਣੀ, ਸੰਵਰਨੀ ਮੌਲਣੀ ਹੈ ਜਿੰਦਗੀ,

ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਜਦ ਆਪਣੇ ਮੁਕੱਦਰ ਹੋਣਗੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, **ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼** 31)

ਇਸ ਰੁੱਤ ਫੁੱਲ ਮੁਰਝਾਏ, ਸੁਕ ਗਏ ਬਿਰਖ਼ ਹਰੇ।

ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਆਉਂਦੀ ਰੁੱਤ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰੇ।

ਹੁਣ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮਘ ਸਕਦੇ ਨੇ,
ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਚੰਗਿਆੜੇ ਆਖਰ ਤੀਕ ਠਰੇ।

(ਵਿਜੇ ਵਿਵੇਕ, *ਚੱਪਾ ਕੁ ਪੂਰਬ* 17)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸਹਿਜ, ਸੂਖਮ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਸਿਰਜਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਾ ਪੋਸ਼ੀਦਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਸਿਆਸੀ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕ ਕੌਮੀ ਚਰਿਤਰ ਤੋਂ ਡੋਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਹਿੱਤ ਸਿਆਸੀ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਭਾਵੇਂ ਚਿਤਰਹਾਰ ਵਿੰਹਦਿਆਂ ਖੁਸ਼ ਨੇ ਲੋਕ ਸੁਭਾਸ਼,
ਸੱਚ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੇਖ ਨਾ ਸਕਣ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ।

(ਸੁਭਾਸ਼ ਕਲਾਕਾਰ, *ਮੈਂ ਮੁਹਾਜਿਰ ਹਾਂ* 38)

ਬੜੀ ਹੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਓਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਵਸੀਅਤ ਹੈ।
ਕਿ ਹਰ ਤੋਤਾ ਸਮਝਦੈ, ਪਿੰਜਰਾ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 10)

ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਜ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਿੱਥੇ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ, ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕੜੀ ਪੂੰਜੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਸਮੁੱਚੇ ਭੂ-ਮੰਡਲ ਦੀ

ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਤੇ ਲੋੜ ਕਾਰਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪ ਬੀਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਮਾਡਲ ਮਿੱਥ-ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਧੰਦੂਕਾਰ ਫ਼ੈਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਸੱਚ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹੈ। ਬੇਰਹਿਮ ਲੁੱਟ ਤੇ ਬੇਹਿਸਾਬ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਖ਼ਾਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ।” (ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, *ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ* ਸੰਪਾਦਿਤ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ 206). ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰਥੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਹਿਚਾਰ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਲਗਾਵ ਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬੜੇ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵੀ ਕਿਤੇ ਢੋਈ ਨ ਸੀ।

ਸੱਚ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਨ ਸੀ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 30)

ਮੋਹ ਘਰਾਂ ਦਾ ਰੇਤਾ ਹੀ ਬਣ ਚੱਲਿਆ ਹੈ,

ਤੇਰੇ ਸਹਿਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਕਿੱਦਾਂ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ।

(ਗੁਰਮੀਤ ਖੋਖਰ, *ਦਰਦ ਖ਼ੁਰਦੀ ਰੇਤ ਦਾ* 45)

ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਮਿਲੀਏ ਜਦੋਂ ਵੀ ਰੜਕਦੇ ਕੁਝ ਫ਼ਾਸਲੇ,

ਕੌਣ ਹੈ ਇਹ ਦੂਸਰਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੈ।

ਹਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਹ ਦਿਖਾ ਕੇ ਫੋਟੋ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਪਤਾ,
ਪਿੰਡ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ, ਪਾਗਲ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਾਦਾਨ ਹੈ।

(ਜਗਵਿੰਦਰ ਜੋਧਾ, *ਸਾਰੰਗੀ* 38)

ਯਾਦ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਪਲ ਜਦ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮੇਰਾ।
ਉਸ ਪਲ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਖਸ ਵੀ ਹੋਇਆ ਨਾ ਸੀ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 21)

ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇੱਕ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸੂਖਮ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਵੱਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ 'ਨਾਜ਼', ਸੁਰਜੀਤ ਸਖੀ, ਅਨੂ ਬਾਲਾ, ਸਿਮਰਨਜੋਤ ਮਾਨ, ਗੁਰਚਰਨ ਕੌਰ ਕੋਚਰ, ਕੁਲਜੀਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। “ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਮਰਦ ਵਿਰੋਧੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ‘ਭੇੜੀਆ’, ‘ਹਿਟਲਰ’ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਦੀ।” (ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ* 123). ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਿਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਦੇ ਸਾਥ ਤੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਵੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿੱਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਔਰਤ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ

ਉਠਾਉਂਦੀਆਂ, ਬਲਕਿ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਤਰਨ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਇਹ ਮਰ-ਮਰ ਕੇ ਜਿਉਣਾ ਛੱਡ, ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਕੇ ਟੱਕਰ ਲੈ,
ਤੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਕਿਉਂ ਹੋਵੇ।

(ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, *ਪੱਤਝੜ ਵਿਚ ਪੁੰਗਰਦੇ ਪੱਤੇ* 25)

ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਮੁਕ ਜਾਏਗਾ ਥਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ।
ਨਾਲ ਜਦ ਮੇਰੇ ਹੈ ਤੇਰੀ ਨਮ ਨਜ਼ਰ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਸਖੀ, *ਮੈਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨਹੀਂ* 35)

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੈੜ ਨਈਂ ਕਿ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਏਗਾ ਮੈਨੂੰ।
ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਗੀਤ ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਗਾਏਗਾ ਮੈਨੂੰ।

(ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, *ਪੱਤਝੜ ਵਿਚ ਪੁੰਗਰਦੇ ਪੱਤੇ* 16)

ਬਸ ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਧੁਰੀ ਦੇ ਗਿਰਦ ਘੁੰਮੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ,
ਸਾਕ ਗ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਮਟਦੇ ਫ਼ੈਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ* 54)

ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਮੌਸਮ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਬਦਲੇਗਾ।
ਇਹ ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਕਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਬਦਲੇਗਾ।

(ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ 'ਨਾਜ਼' *ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ* 35)

ਪਰਵਾਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ

ਮਜਬੂਰੀ, ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਤਾਪ, ਆਪਣੀ ਰਹਿਤਲ ਦਾ ਹੋਰਵਾ ਆਦਿ ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ:

ਨਾ ਕੋਈ ਲਾਲਸਾ ਮੁਕਤੀ ਦੀ, ਨਾ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੋਗ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪਿਆ ਘਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣਾ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, **ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ** 26)

ਬਾਰੀ ਬਰਸੀ ਖਟਣ ਗਿਆ ਸੀ ਖੱਟਣ ਗਿਆ ਨਾ ਆਇਆ।
ਮਾਂ ਵੀ ਭੁਲਿਆ, ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵੀ ਭੁੱਲਿਆ ਮਾਂ ਦਾ ਜਾਇਆ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, **ਅਗਰਬੱਤੀ** 51)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਨਿਵੇਕਲੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਸਦਕਾ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਜ਼ਮੀਅਤ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲਲੀਅਤ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾ

ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਸ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿੱਠ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਕਾਰਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗਤ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਾਰੰਪਰਿਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ, ਰਮਜ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਅ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਨੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਹੀ

ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਤਵਾਜ਼ਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲੀਅਤ ਖੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ

- 2.1. ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਚੇਤਨਾ
- 2.2. ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਸਲੇ
- 2.3. ਨਾਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ
- 2.4. ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ-ਮੂਲਕ ਮਸਲੇ
- 2.5. ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ

ਹਥਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਗਲੋਬਲੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਥਾਨਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ, ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ, ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰੰਭਿਕ ਦੌਰ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ

ਅਤੇ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੋਝੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਅਸਤਿਤ੍ਵਵਾਦੀ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ। 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਪਰੰਤੂ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਮਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਤਿ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ-ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਬਦਲ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਕਲਪਿਆ ਗਿਆ। ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ, ਵਿਸ਼ਵ-ਪਿੰਡ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਸੰਚਾਰ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਆਦਿ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਗੱਲ ਕੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ “ਸਮਕਾਲੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਵਾਦ, ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ।” (ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, *ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ* 64-65).

ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਬੱਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮਰਕਜ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੋਕੇ ਅਤਿ-ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁੱਗ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.1. ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਚੇਤਨਾ

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਉਹ

ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਪਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਦਕਾ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਜਾ ਬਿਰਾਜਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਤਾਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਸਵਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰਿਆਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਚੇਰੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਹੌਲ ਦੀਆਂ ਅਬਦਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਤਣਾਓ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਹੀਣ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬੁਝਿਆ-ਬੁਝਿਆ ਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਵਿਭਿੰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

2.1.1. ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਅਨੇਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਲਝੀਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਲਝੀਆਂ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਜੁੜ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਨਵੀਆਂ

ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਖਾਰਿਜ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਖਾਸੇ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨਵੀਨ ਸੋਝੀ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਰ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਜੁਟਾਉਣ ਦੇ ਹੀਲੇ-ਵਸੀਲੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਨਾਸਾਜ਼ ਹਨ। ਲੋਕ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਤਾਪਿਤ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਔੜਾਂ 'ਚ ਜੀ ਰਹੇ।

ਆਪਣੇ ਲਹੂ 'ਚੋਂ ਚੂਲੀਆਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਪੀ ਰਹੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 59)

ਇਹ ਜੀਵਨ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹਾਦਸਾ ਹੈ।

ਜੁ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਖਸ ਹੀ ਬੁਝਿਆ ਜਿਹਾ ਹੈ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 32)

ਹਰ ਬਸ਼ਰ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਹੈ।

ਵੇਖ ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਵਚਿਤਰ ਕੈਦ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 9)

ਡਰ ਗਿਆ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿ ਪਾਪਾ,
ਰੋਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਲਈ ਖਾਬਾਂ 'ਚ ਖੰਡਰ ਦਿਸ ਰਹੇ ਹਨ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 74)

ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮੰਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਜੜੇ ਖੰਡਰ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸ ਦੀ ਅਤਿ-ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਬਦਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਹੀ ਰੁੱਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਦੌਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਨਾ ਬਦਲੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਬਣਿਆ ਬੰਦਾ ਮਸ਼ੀਨ ਜਾਂ ਪੱਥਰਨੁਮਾ ਹੋਂਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ:

ਅਜਬ ਹਾਦਸਾ ਹੈ ਸਮਾਂ ਰੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ,
ਨਾ ਘੜੀਆਂ, ਨਾ ਸੂਰਜ, ਨਾ ਤਾਰੇ ਖੜੇ ਨੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 47)

ਗਰਦਿਸ਼ ਤੋਂ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ, ਬੋਟਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਲੁਕੋ ਕੇ,
ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪਰਿੰਦੇ ਉਡਦੇ ਨੇ ਪਰ ਲੁਕੋ ਕੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 44)

ਔੜ ਏਦਾਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਇਹ ਜਾਰੀ ਰਹੀ
ਰੂਹਾਂ ਤੇਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ।

ਪਹਿਲਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਹੁਣ ਜਾਪਦੈ,
ਏਥੇ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਸੁੱਕ ਜਾਣਗੇ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ* 16)

ਬਦੀ ਪਲ-ਪਲ ਵਧੇ ਜੱਗ 'ਤੇ ਕਿਤੇ ਏਦਾਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ,
ਸਮੁੰਦਰ ਝੂਠ ਦਾ ਸੱਚ ਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਵੇ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ* 59)

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਲਖ਼ ਹਕੀਕਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਇਹ ਅਟਲ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਪਨ ਸੰਸਾਰ ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ਼ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਅਪੂਰਤੀ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਦੁੱਖ ਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਤਲਖ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਐਸ਼-ਓ-ਆਰਾਮ ਦੇ ਲਾਰੇ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। “ਅਜੋਕਾ ਦੌਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖ਼ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਧਰਤਵਾਸੀ ਇਨਸਾਨ ਚੰਨ ਤਾਰਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਪੇਟ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜੇ ਰੰਗੀਨੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਲਾਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਨਾਲ਼ੋ-ਨਾਲ਼ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ।” (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 158-159). ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ

ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੇ ਮੰਡੀਕਲਚਰ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਟੂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਮੰਡੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਜਾਲ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਹੁਣ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਨ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਪੀੜਾਂ ਭੁਗਤਣੀਆਂ ਹੀ ਪੈਣਗੀਆਂ:

ਉਡੀਕਣ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਧੁੱਪਾਂ,
ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਛਤਰੀ ਬਣਾ ਲੈ,
ਤਸੱਵਰ ਬਿਰਖ ਦਾ ਜੋ ਚਿਤਵਿਆ ਤੂੰ,
ਇਹਦੀ ਛਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਸੇ ਆਰਜ਼ੀ ਨੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, ਅਗਰਬੱਤੀ 64-65)

ਕਿਤੇ ਕਿਰਚਾਂ, ਕਿਤੇ ਕੰਕਰ, ਕਿਤੇ ਕੰਡੇ ਵਿਛਾਏ ਨੇ।
ਇਵੇਂ ਇਸ ਦੌਰ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਸਤੇ ਸਜਾਏ ਨੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 41)

ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਮਾਤਰ ਕਿਉਂ ਗ਼ਮਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਿਉਂ ਹੈ।
ਖਰੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਐਨਾ ਬੇਤੁਕਾ ਕਿਉਂ ਹੈ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 42)

ਨਾ ਪਰਿੰਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ, ਬਾਰਿਸ਼ ਹਵਾ ਪੱਤੇ ਨਾ ਸ਼ਾਖ਼,
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨੇ ਗੁਜ਼ਰੇ ਬਿਰਖ 'ਤੇ ਮੌਸਮ ਤਮਾਮ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 28)

ਕਦੇ ਤਾਂ ਐ ਖੁਦਾ ! ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਵੇਖ ਇਹ ਮੰਜ਼ਰ।

ਲੁਕਾਈ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਉਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 47)

2.1.2. ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਥਲਤਾ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਸੰਕਟ-ਗ਼ੁਸਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਇਸ ਹੋਈ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। “ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦਾ ਖ਼ਾਸਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਰ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਐਨਾ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਇਸ ਤਬਕੇ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਇਕੱਲਾ ਹੈ। ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਭੈ-ਭੀਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਗਲੀ ਦੇ ਕੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਨਾ ਡੋਲੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਵੇ? ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤੌਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾਸਾ ਮੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਥਾਂ ਨਾਂ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਾਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ? ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਜਾਂ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਜਾਵੇ?” (ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, *ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ* 56). ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਮਾਰੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਇਸ ਦਰਜੇ ਤੱਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਖ਼ਾਰਿਜ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਕਿਉਂ

ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ? ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗਤੀਹੀਣ ਤੇ ਸਿੱਥਲ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਿਸ ਪੌਣ ਨੇ ਉਜਾੜੇ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲਣੇ ਸਭ।
ਉਸ ਦਾ ਸਿਤਮ ਪਰਿੰਦੇ, ਕਿਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਰ ਰਹੇ ਨੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 27)

ਕੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਹੀ ਲਕਵਾ ਹੋ ਗਿਆ।
ਰਹਿਬਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਜਾ ਫਿਰ ਮਰ ਗਏ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 59)

ਫਸੀਲਾਂ ਕੋਲ ਭਾਵੇਂ ਦਰਦ ਆਪਣਾ ਫੇਲਦਾ ਹੋਵੇ।
ਕੋਈ ਪੱਥਰ ਤਾਂ ਇਸ ਖੰਡਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੋਲਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਇਸ ਜੰਗਲ 'ਚ ਲਭਦਾ ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਪਰਿੰਦੇ ਨੂੰ,
ਹਵਾ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਉਡਣ ਲਈ ਪਰ ਤੋਲਦਾ ਹੋਵੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 30)

ਰੰਗ ਪਰਚਮ ਦਾ ਪੈ ਗਿਆ ਫਿੱਕਾ,
ਖੂਨ ਪਾਣੀ ਹੈ ਹੋ ਗਿਆ ਸ਼ਾਇਦ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 64)

ਜਦੋਂ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਰਗ ਰਗ 'ਚ ਪਾਰਾ।
ਜਦੋਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਆਰਾ।
ਜਦੋਂ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਭੰਬੋਰ ਸਾਰਾ
ਉਦੋਂ ਜਾਗੇ ਵੀ ਤਾਂ ਬੇਕਾਰ ਜਾਗੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 35)

ਰੁੱਖ ਸਭ ਬੇ-ਚੈਨ ਨੇ ਉਪਰਾਮ ਹੈ ਹਰ ਇਕ ਲਗਰ,
ਬਾਗ਼ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂ ਸੋਚਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 19)

ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸੀ ਉਹ ਚੁਪ-ਚਾਂ ਪਏ ਸਨ
ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸੌਂਪ ਰਹੇ ਸਨ
ਜਾਂ ਸੀ ਰਾਤ ਧੁਖਦੀ ਜਾਂ ਮੈਂ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸਾਂ
ਜਾਂ ਅੰਬਰ ਦਾ ਤਾਰਾ ਸੁਲਗਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 30)

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਥਲਤਾ ਤੇ ਮੂਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਬਤ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਲਾਓ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਲੋਕ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ। ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸੁਆਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜਨ-ਸਮੂਹ ਅੰਦਰ ਸੁਆਰਥੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਆਰਥੀ ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਖ਼ਾਤਿਰ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਜਿਹਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਸਿਰਲੱਥਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸੀ, ਮੋੜ ਕਸੂਤਾ ਆ ਗਿਆ,
ਸਿਆਣੇ ਸਿਆਣੇ ਮੁੜ ਗਏ ਝੱਲੇ ਝੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 46)

ਛਤਰੀ ਹੀ ਅਸਮਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਸਾਂ,
ਕਿਧਰ ਗਏ ਉਹ ਪੰਛੀ ਜੋ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਜਾਲ ਉਡਾ ਕੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 78)

ਆਪਣੀ ਡਫ਼ਲੀ ਹੈ ਸਭ ਦੀ ਆਪਣਾ ਹੀ ਰਾਗ ਹੈ,
ਕਾਫ਼ਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 19)

ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਹੀ ਰੀਝਣ ਸਿੱਖ ਗਏ ਜੋ ਪੈਰ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ,
ਉੱਪਦਰ ਹੋਣਗੇ ਐਪਰ, ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਣੀ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 48)

ਬੰਦੇ ਬਿਰਖਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਬਣ ਰਹੇ ਕੁਰਸੀਆਂ
ਫਿਰਨ ਪੁੱਛਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀਆਂ
ਇਹਨਾ ਲੜਨਾ ਲੜਾਉਣਾ ਕੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ
ਬਣ ਰਹੇ ਇਹ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਤਮ੍ਹਾ-ਪੇਸ਼ ਨੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 58)

ਜੋ ਕਦੇ ਸਨ ਤੇਜ਼ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗੂ ਸ਼ੁਕਦੇ,
ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੇ ਥਲ 'ਚ ਪਹੁੰਚਣ ਸਾਰ ਗੂੰਗੇ ਹੋ ਗਏ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 27)

ਇਕ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਰੋਜ਼ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ ਕਦ ਆਏਗੀ ਬਹਾਰ।
ਹੋਰ ਏਥੇ ਕਿੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂਘ ਹੈ ਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ?

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 43)

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਿੱਥਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ-ਗੀਣ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਆਏ ਲੋਕ ਸੋਸ਼ਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। “ਸਮਾਜਿਕ ਰੋਗ ਤਾਂ ਹੀ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਉਸ ਰੋਗ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਜੋ ਤਾਕਤ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੱਟ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਰੋਗ ਕੱਟਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ, ਦੋਸਤ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਥਾਂ ਸਿਰ ਪਾ ਸਕਣ।” (ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, *ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ* 13). ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਰੋਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਹੋਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰੋਗ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਧਿਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ

ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਬੁਣਿਆ ਇਹ ਜਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਊਣ-ਜੋਗਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸ਼ਾਇਰ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਦਿਲ 'ਚ ਜੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਸਿੱਦਤ ਨਹੀਂ ਹਲਚਲ ਨਹੀਂ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ਾਖ਼ 'ਚੋਂ ਫੁੱਟਣੀ ਹਰੀ ਕੋਪਲ ਨਹੀਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 8)

ਤੇਰਾ ਐ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਜੰਜਾਲ ਛੱਡਾਂਗੇ।
ਜਿਗਰ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੜੀ ਤਾਂ ਢਾਲ ਛੱਡਾਂਗੇ।

ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸਿੱਦਤ ਲਹੂ ਅੰਦਰ ਸਲਾਮਤ ਹੈ,
ਗਵਾਚੀ ਪੈੜ ਡਾਚੀ ਦੀ ਥਲਾਂ 'ਚੋਂ ਭਾਲ ਛੱਡਾਂਗੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 26)

ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖੌਫ਼ ਕਾਹਦਾ
ਚਿਰਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਗੇ,
ਜੇ ਸੂਰਜ ਸੌਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਹੈ
ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ 'ਚ ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਜਾਗੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 35)

ਆਪਣਾ ਆਪ ਜਲਾਏ ਬਾਝੋਂ,
ਕਾਹਨੂੰ ਕੁਝ ਰੁਸ਼ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 33)

ਦੇਣ ਪੱਥਰ ਵੀ ਹੁੰਗਾਰਾ, ਸੁਣਨ ਦਸਤਕ ਪੌਣ ਦੀ,
ਖੰਡਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਬਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਜੇ।

ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾਉਣਾ ਕਾਤਲਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ,
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਜੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 10)

ਉਦਾਸੀ, ਧੁੰਦ, 'ਨੇਰਾ, ਦਰਦ, ਗ਼ਮ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਟਾਵਾਂਗਾ,
ਮੈਂ ਹਰ ਹੀਲੇ ਵਸੀਲੇ ਸਭ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨਾਵਾਂਗਾ।

ਤੇਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੇਗੀ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹਾਸ਼ੀਏ ਅੰਦਰ,
ਮਗਰ ਮੈਂ ਨੂਰ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਦੂਰ ਤੀਕਰ ਫੈਲ ਜਾਵਾਂਗਾ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 55)

ਨਹੀਂ ਜੇ ਸਾੜ ਸਕਦੇ ਜਿਸਮ ਆਪਣਾ ਵਾਂਗ ਲਾਟਾਂ ਦੇ,
ਤਾਂ ਫਿਰ 'ਨੇਰੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਅਸੀਂ ਇਕਰਾਰ ਕਿਉਂ ਕਰੀਏ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ* 75)

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਜਿੰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ, ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਮਲ ਓਨਾ ਹੀ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਿਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਪਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਤਾ ਤੇ

ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦੀ/ਸੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਡਾਹੁਣਾ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰਾਂ ਹਰ ਹੀਲੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿੱਢੇ ਘੋਲਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਸੀਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ-ਲਹਿਰਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਸੱਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ-ਵਸੀਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਚਿਣਗ ਨੂੰ ਸੁਲਗਦੀ ਰੱਖੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਲੇਠੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ:

ਬਿਰਖ ਦੀ ਜੜ ਨਾ ਨਮੀ ਤਕ ਜਾ ਸਕੀ ਤੇ ਸੁਕ ਗਿਆ,

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰੇਤ ਹੇਠਾਂ ਜਲ ਨਹੀਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 68)

ਸੀਨੇ ਵਿੱਚ ਕੁਕਨੂਸ ਜਿਹਾ ਦਿਲ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ,

ਡਿੱਗਣਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਿਖਰਾਂ ਤੋਂ ਢਲਵਾਨਾਂ ਅੰਦਰ।

ਉੱਡਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਾਹਤ ਦੇ ਪਰ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੇ,

ਉੱਗਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉੱਗ ਪੈਂਦੇ ਬੀਜ ਚਟਾਨਾਂ ਅੰਦਰ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 50)

ਆਲੁਣਾ ਨਾ ਵੀ ਬਣੇ, ਪੰਛੀ ਲਈ ਲਾਜ਼ਿਮ ਹੈ ਇਹ,

ਜਿਹਨ ਅੰਦਰ ਤੀਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲਦਾ ਰਹੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 36)

ਦੀਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਤੇਲ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਪਉ,
ਉਂਝ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਤੀ, ਦੇਰ ਤੱਕ ਜਗਦੀ ਨਹੀਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 67)

ਉਦਾਸ ਏਨਾ ਸੀ ਰੁਖ ਕਿ ਪੌਣ ਬੋਲੀ,
ਬਦਲਦੇ ਮੌਸਮ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ।

ਹਰੇ ਪੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵਣਗੇ ਇਕ ਦਿਨ,
ਤੂੰ ਪੀਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 32)

ਚੰਨ, ਤਾਰੇ, ਜੁਗਨੁੰਆਂ, ਨੂੰ ਸੋਚ ਅੰਦਰ ਸਾਂਭ ਕੇ,
ਨ੍ਹੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਇਉਂ ਸਹਾਰਾ ਮੰਗੀਏ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ* 49)

2.1.3. ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸੁਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼

ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਜੋ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸੁਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। “ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੁਹਜ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ, ਸਾਵੀਂ-ਪੱਧਰੀ ਮੁਕੰਮਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅੱਜ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੁਕੰਮਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ। ਸਥਿਤੀ ਅਧੂਰੇ ਤੇ

ਦੋਗਲੇ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੱਚ ਤੇ ਇੱਛਾ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਵਿੱਚੋਂ ਤਣਾਉਮਈ ਹਾਲਾਤ ਉਪਜਦੇ ਹਨ।” (ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ* 69). ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰੋਲ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਤੇ ਆਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸਕਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਖ਼ੂਬ ਨੱਚਾਂਗੇ ਸਿਤਾਰੇ ਧੁਰ ਲਿਆਵਾਂਗੇ,
ਕਿਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਣ ਜੇ ਦਿਨ ਚਾਰ ਹੀ ਬਸ ਝਾਂਜਰਾਂ ਵਰਗੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 21)

ਬੇੜੀਆਂ ਬੇਸਾਜ਼ ਪਾ ਕੇ ਪੈਰ ਥਿਰਕਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ,
ਖ਼ੂਬ ਨੱਚਾਂਗੇ ਅਗਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਝਾਂਜਰ ਦੇ ਦਿਓ।

ਈਦ ਵਰਗੇ ਹੋਣ ਜਿਸਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦਿਨ,
ਮੇਰੇ ਯਾਰੋ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਐਸਾ ਕਲੰਡਰ ਦੇ ਦਿਓ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 48)

ਮੇਰੀ ਹੈ ਰੀਝ ਮਿਲੇ ਚੋਗ ਸਾਰੇ ਬੋਟਾਂ ਨੂੰ,
ਤੇ ਐਸੇ ਖੰਭ ਵੀ ਸਹਿ ਲੈਣ ਜਿਹੜੇ ਚੋਟਾਂ ਨੂੰ,
ਨਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਨਾ ਸੁਹਰਤ ਨਾ ਸੁਰਗ ਦਾ ਬੁਹਾ,
ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਛੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 60)

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਬਜ਼ਿੱਦ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਤੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਨਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਦਲਾਓ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਵਰਤਮਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਨਵੇਂ ਉੱਸਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕੇਗੀ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੁਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਚਲਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਸਾਡੇ ਪਰ ਤਾਂ ਥੋਥੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲੈ ਬਹਿਣੇ ਨੇ,
ਸ਼ਾਲਾ! ਮੁਕਤ ਹੀ ਰਹਿਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰ ਸਾਡੇ ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਪਰ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 28)

ਇਸ ਦਿਆਂ ਰਾਹਾਂ 'ਚ ਭਾਵੇਂ ਲੱਖ ਪੱਥਰ ਹੋਣਗੇ।
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਰਹਲੇ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਸਰ ਹੋਣਗੇ।

ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਸਕਾਰਥ ਹੋਣਗੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨ,
ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਬਿਹਤਰ ਹੋਣਗੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 31)

2.2. ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਸਲੇ

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਮਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਿੱਚੋਂ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸੁਆਰਥੀ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਚਲਾਕੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਕੇ ਭਰਮਾ ਲਿਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਾਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਵੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਉੱਘੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣਾ ਸੱਤਾ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੱਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਮਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਤਬਕਾ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸੇ ਧਿਰ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਇੱਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਨਾਂਹਪੱਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਵੀ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਏ ਭ੍ਰਮਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ-ਕਰਮ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਕਵਿਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹਰ ਤਹਿ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ

ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, *ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ* 19). ਅਰਥਾਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਕਲਾਤਮਕ ਕਿਰਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਪਾਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਓਹਲੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, *ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ* 18). ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨਯ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨਯ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਰੂਪ ਤੇ ਵਿਧਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਗਲਪ ਵਿੱਚ ਢਲਣਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਪਾਤਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿੰਨੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਚੇਤ ਬਣ ਸਕੇ, ਓਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਸ਼ੈਲੀ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਬਿੰਬ, ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। (*ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ* 17).

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਉਸਾਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਦਖਲ ਮਨੁੱਖ

ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਵਰਗੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਥੋਪਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਹੇਠ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

2.2.1. ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਚਿਤਰ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਵੱਟ ਸਕਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਕਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਰਚਨਾ ਕਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੇਖਕ ਇਕੋ ਵਕਤ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਰਥ ਨਾਲ, ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਾਲ, ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ, ਵਿਚਾਰ-ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ।” (ਉਧਰਿਤ, ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, *ਨਕਸਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ* 44). ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹਕੂਮਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਵਾਮ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਰਹੇ। ਹੁਕਮਰਾਨ ਧਿਰ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰਨਾ ਆਮ ਆਦਮੀ ਲਈ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਪਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਤੱਥ ਪ੍ਰਤਿ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਪਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਲੋਟੂ ਤਾਕਤਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਔਕੜਾਂ ਭਰਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸੱਤਾ ਦੇ ਜ਼ਬਰ-ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਸਹਿ ਕੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੋਣਾ ਤੈਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਜਸਵਿੰਦਰ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਉਹਦੀ ਪਰਭਾਤ ਦੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਛਾਲੇ ਪੈਣਗੇ ਹੀ,
ਜੇ ਰਾਤੀਂ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀਨੇ 'ਚ ਧੁਖਦੀ ਸ਼ਾਮ ਲੈ ਕੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 33)

ਉਹ ਸਿਆਸਤ ਖੇਡਦੇ ਨੇ ਬਸ ਹਰੁਮਤ ਵਾਸਤੇ।
ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਸਿਆਸਤ ਵਾਸਤੇ।

ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਮੁਰਦਾ ਮਿਲਣਗੇ,
ਵੇਟ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਾਸਤੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 47)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਵਰਤਮਾਨ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਭਵਿੱਖ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਸੁਖੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ। “ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਾਰਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਟੱਕਰ ਦਾ

ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਡਰ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, *ਨਕਸਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ* 70). ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਇਸ ਤੱਥ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸੱਤਾ ਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੁਗਤਦੀ ਹੈ:

ਜੇ ਪਾਣੀ ਜਗਾਵਾਂ ਜੇ ਪੌਣਾਂ ਹਿਲਾਵਾਂ,
ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ ਚੁਫੇਰਾ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 67)

ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਉਦੈ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਸੱਤਾ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭ੍ਰਮਿਕ ਯਥਾਰਥ ਫ਼ੈਲਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਦੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਕ ਤੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੇ ਬਨੇਰੇ 'ਤੇ ਜਗੀ ਇਕ ਮੋਮਬੱਤੀ ਨੇ,
ਉਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਫ਼ਾਨੂਸ ਸਭ ਫ਼ਿਕਰਾਂ 'ਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 16)

ਸੱਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੈ-ਮਾਣ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਲਈ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿਆਸਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ

ਦਿਖਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜੀਵ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੁਪਨੇ ਕਦੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਸੱਤਾ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਊਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਰਨ, ਬਸ ਸਹਿਕਦਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਵਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਗੁਲਾਮ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਰਥ ਦਾ ਪਾਜ਼ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ:

ਇਹ ਕੈਸਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਹਰ ਇਕ ਮੋੜ 'ਤੇ ਜਿਸਦੇ,
ਕੁਈ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਪਾਲੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਮਨ 'ਚ ਖੁੱਦਾਰੀ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 74)

ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਡੋਬਦੈ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਨਾ ਕੰਢੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ,
ਅਜਬ ਸਮਤੋਲ ਰੱਖਦਾ ਏ, ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਫ਼ਾਸਲੇ ਅੰਦਰ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 21)

ਇਸ ਲਈ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਉੱਪਰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਵਰਤਦਿਆਂ ਤੇ ਨਿਭਦਿਆਂ ਸਤਰਕ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:

ਸਾਡੇ ਸਾਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਜੀਅ ਗਏ,
ਸਾਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਹਰ ਬੂੰਦ ਹਨ ਪੀ ਗਏ,
ਨਾ ਇਹ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੈ ਨਾ ਕੁਤਾਹੀ ਕੋਈ,
ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਫ਼ਿਤਰਤਨ ਨਦੀ-ਨੋਸ਼ ਨੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 59)

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਤਾਂ ਦੌੜੇ ਤੇ ਦੌੜੀ ਗਏ,
ਅਸਾਡੇ ਸਬਰ ਦਾ ਕੱਛੂ ਹੀ ਬਸ ਸੁਸਤਾਉਣ ਬੈਠਾ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 96)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਜਾਰੀ ਲੋਟੂ ਦੌੜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਬੁਝ ਰਹੀ ਚਿਣਗ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇਹ ਸਾਂਝਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਅਮਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਆਸਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਕੇ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਆਕਰਸ਼ਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦਿਆਈ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਦਾਰਥਕ ਖਿੱਚ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਅਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜਿਹੀ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਜਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਰੇਗੀ ਛੱਲਾਂ ਦੀ ਦਯਾ ਦੇ ਆਸਰੇ,
ਜੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਰੇਤ ਦੇ ਘਰ ਹੋਣਗੇ।

ਫੇਰ ਹੀ ਸਜਣੀ, ਸੰਵਰਨੀ, ਮੌਲਣੀ ਹੈ ਜਿੰਦਗੀ,
ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਜਦ ਆਪਣੇ ਮੁਕੱਦਰ ਹੋਣਗੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 31)

ਇਵੇਂ ਹੀ ਧਰਤ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਰਹੇਗਾ ਨਿਯਮ ਜੰਗਲ ਦਾ,
ਅਰਾਜਕਤਾ ਕਰੇਗੀ ਰਾਜ ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 91)

ਤਿਤਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਭਣ ਵਾਲੇ,
ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨਹੀਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 82)

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿਤਲੀਆਂ ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਖਿਲਾਰ ਸਕਣ ਅਰਥਾਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਲੋਕ ਬੇਖੋਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਤਾਮੀਰ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲੋਕ-ਰੋਹ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਗੇਗਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫਲ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਗੇ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ:

ਮੈਂ ਹੋਕਾ ਸੱਚ ਦਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਦੇਣਾ ਹੈ ਅਖੀਰੀ ਤਾਂ,
ਲਗਾਵੇਗਾ ਸਮਾਂ ਰੋਕਾਂ ਕਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਬੋਲਣ 'ਤੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 79)

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੇ ਸਕੋਗੇ ਮੌਸਮਾਂ ਤਾਈਂ ਦਗ਼ਾ,
ਪਰ ਸਦਾ ਲਈ ਰੁਖ਼ ਹਵਾ ਦਾ ਮੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤੁਸੀਂ।
ਸਾਡਿਆਂ ਸਾਹਾਂ 'ਚ ਸੁਲਗੇਗੀ, ਅਗਰ ਕਾਲੀ ਹਵਾ,
ਮਖ਼ਮਲੀ ਚਾਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ, ਓੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤੁਸੀਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 29)

ਤੇਰੀ ਗੀਤਾ ਵੀ ਸੱਚੀ ਹੈ, ਮਗਰ ਲੋਕੀਂ,
ਕਦੋਂ ਤੀਕਣ ਕਰਨਗੇ ਕਰਮ ਤੇ ਫ਼ਲ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣਗੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 33)

ਬਣੋ ਸੂਰਜ ਜਾਂ ਜੁਗਨੂੰ ਹੀ ਬਣੋ, ਚੀਰੋ ਹਨੇਰਾ,
ਨਾ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਰਝਾਓ ਚਰਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 22)

ਇਹ ਦੀਵੇ ਬੁਝ ਬਿਸ਼ੱਕ ਜਾਂਦੇ, ਮਗਰ ਜਿੰਦਾਦਿਲੀ ਰਹਿੰਦੀ,
ਹਵਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਟਕਰਾਵਣ ਦਾ ਜੇਕਰ ਹੌਸਲਾ ਹੁੰਦਾ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ* 26)

2.2.2. ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ

ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਉਗਮਣ ਲਈ ਮਾਕੂਲ

ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤੀਬਰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕਵੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਦਮ ਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਘੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ “ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸੰਕਟ ਜਾਂ ਖੜੋਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸੀ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸੰਕਟ-ਨਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਧਨ ਬਣ ਕੇ ਉਦੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਾਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਬਾਦਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।” (ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ* 103). ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਸ਼ਾਇਰ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਬਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਪ੍ਰਤਿ ਬਹੁਤ ਸੰਜੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਾਦ-ਚਿੰਤਨ (ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ, ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ, ਜੁਝਾਰਵਾਦ ਆਦਿ) ਦਾ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਪੂਰਦੀ ਪਰੰਤੂ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਤੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ

ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਵਾਦ, ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਪੂਰਵਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਲਹਿਰਾਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਚੌਖਟਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਰੋਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ, ਵਾਦ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਇਕਾਰਥੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (monolistic view) ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤਿ ਇੱਕ-ਕੇਂਦਰਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਤਹੀ ਰੀਪੋਰਟਿੰਗ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਕਾਰਥੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। (**ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ** 65).

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੈ। “ਇਕਹਿਰੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾਵਾਦ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।” (ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, **ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ** 66). ਇਸ ਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤਿ ਬਹੁਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ

ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਾਦ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਤਰਫ਼ਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਖੁੰਡੀ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਸੱਟ ਮਾਰੇ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ 'ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ' ਆਖਦਾ ਹੈ। (*ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ* 67). ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਅਜੋਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਲਈ ਜੋ ਬਣ ਰਹੇ ਖਤਰਾ,
ਅਜਿਹਾ ਰੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲਗਾਵਾਂ ਕਿਸ ਲਈ ਆਖ਼ਿਰ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 34)

ਮਿਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪੂਜਾ-ਸਥਲ ਤੋਂ ਕਮ ਨਹੀਂ ਉਹ ਥਾਂ,
ਪਵੇ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗ਼ਮਖ਼ਾਰ ਦਾ ਸਾਇਆ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 54)

ਕਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਹ ਬੰਦਾ ਕਾਫ਼ਰ ਹੈ ਜਾਂ ਖ਼ੁਦਾ ਹੈ,
ਸਿਵਿਆਂ 'ਚੋਂ ਚਿਣਗ ਲੈ ਕੇ ਲੋਹੜੀ ਜੋ ਬਾਲ ਆਵੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਹੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 76)

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਲਈ ਅਗਲਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਕਿਸ ਦਾ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਾਂ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਜੀਣ ਤੇ ਥੀਣ ਨਹੀਂ

ਦਿੰਦਾ। ਇਹੋ ਚੇਤਨਾ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

ਕੋਈ ਤਾਂ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਸਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ,
ਜਿਵੇਂ ਫੱਗਣ 'ਚ ਫੁੱਲ ਹੱਸਣ ਤੇ ਕੱਤੇ ਵਿਚ ਕਪਾਹ ਹੱਸੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, ਅਗਰਬੱਤੀ 22)

ਓਸ ਗਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਰਾਹ ਮਿਲਦੇ,
ਜਿੱਥੇ ਆਪਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਖੋਫ਼ ਦਿਲਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹ ਮਿਲਦੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, ਅਗਰਬੱਤੀ 23)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਚਾਉਂਦੀ, ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਕਸਰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਧਾਰਾ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਧੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਨ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਉਤੇਜਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਰਥ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਆਦਿਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ

ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ।” (*ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ* 304).

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਲ 'ਤੇ ਇਸੇ ਆਦਿਮ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੀ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸੁਰ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਨ ਕਿ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੇ ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਧਿਰਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਮੂੜ੍ਹ ਤੇ ਅਚੇਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਨੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਝਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨ-ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾ-ਉਮਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਇੱਕ ਮਿਰਗਛਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪਕੜਿਆ ਹੈ:

ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਕੇਰੋ ਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਬਣਾ ਬੈਠਾ,
ਨਾ ਇਸ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰ ਹੁੰਦੇ ਨਾ ਇਹ ਦਿਲ ਤੋਂ ਮਿਟਾ ਹੁੰਦੀ।

(*ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 62)

ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾੜ ਉਹ ਜੰਗਲ ਦੁਆਲੇ ਕਰ ਗਏ।
ਸਾਵਿਆਂ ਬਿਰਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਪਤੇ ਵਿਸਰ ਗਏ।

(*ਅਗਰਬੱਤੀ* 49)

ਕਦੇ ਪੈੜਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਬੜਾ ਹੀ ਮਾਣ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ।
ਤੇ ਹੁਣ ਪੈੜਾਂ ਸਣੇ ਰਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਖਾ ਜਾਣਾ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ।

(*ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 31)

ਝੀਲਾਂ ਤੀਕਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਤੇਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਆਚ ਗਏ।
ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਆਚ ਗਏ।
ਏਥੇ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਤਹਿ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਕੁਰਛੇਤਰ ਹੈ,
ਕੀ ਜਿੱਤਾਂ ਕੀ ਹਾਰਾਂ ਹੁਣ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਆਚ ਗਏ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 55)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭਲੀਭਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਨੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਝਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨ-ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਕਦੀ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਮਸਲਨ ਅਜੋਕਾ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲੱਭਦਾ ਹੀ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉਮਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵੀ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਭਰਮ ਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੋਈ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਸਿਰਫ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤਰਲੇ-ਮੱਛੀ ਹੁੰਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਏ ਗਏ ਇਸ ਭ੍ਰਮਿਕ-ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਸੱਚ (Virtual Reality) ਦਾ ਤੋੜ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਸਰੇ ਭਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦਾ ਰਹੇਗਾ:

ਇਵੇਂ ਭਟਕੇਗਾ ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ,
ਜਿ ਬਣਦੀ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਨਾ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 91)

ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਈ ਗਈ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਚੇਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਮਨ-ਭਰਮਾਊ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸਕੀਮਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਵਾਪਰਦਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਦਸਾ ਤੇ ਕਿਸਮਤ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੇ ਕੈਦ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਨਵੀਨ ਚਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਮਜ਼ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ਼ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਮੰਚ ਤੋਂ ਕੇਹੇ ਜਿਹਾ ਨਾਟਕ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਖੰਜਰ ਤੋਂ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸੁਰੀਲੀ ਤਾਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਸੀ ਫਿਰ ਇਹ ਸ਼ੌਰ ਕਾਹਦਾ,
ਕੀ ਸੁਣਨ ਆਇਆ ਸੀ ਮੈਂ ਇਹ ਕੀ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 27)

ਬੜੀ ਹੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ, ਓਸਨੇ ਕੀਤੀ ਵਸੀਅਤ ਹੈ,
ਕਿ ਹਰ ਤੋਤਾ ਸਮਝਦਾ, ਪਿੰਜਰਾ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 10)

ਯਤਨ ਕਰ ਕੇ ਬੁਝਾਏ ਦੀਪ ਨੂੰ ਉਹ ਬੁਝ ਗਿਆ ਆਖੇ।
ਮੈਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਦਸਾ ਆਖੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 81)

ਲੋਟੂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਏ ਗਏ ਭ੍ਰਮਿਕ-ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਆਗੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਅਸਫਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਹ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਹਿਬਰ ਹੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਲਾਲਚ ਅਧੀਨ ਸਵਾਰਥੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੱਤਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਈਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਲੀਡਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਰਹਿਬਰਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦਾ ਆਲਮ ਹੈ। ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਸੇ ਆਰਜ਼ੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਲਹਿਰਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਕਾਫਲਾ ਲੁਟਿਆ ਹੈ ਕਿਸ ਨੇ ਬਹਿਸ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਹੋਈ,
ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਉਂਗਲਾਂ ਟਿਕੀਆਂ ਸਵੇਰੇ ਰਹਿਬਰਾਂ 'ਤੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 17)

ਭਿਆਨਕ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾ ਲਹੂ ਦਾ
ਇਹ ਬਾਲੇਗਾ ਨਹੀਂ ਇਤਬਾਰ ਮੈਨੂੰ,

ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੂਲੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ
ਮਸੀਹੇ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਆਰਜ਼ੀ ਨੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, ਅਗਰਬੱਤੀ 65)

ਕਾਫ਼ਲੇ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ,
ਪੈੜ ਹੀਣਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜੇ ਰਹਿਬਰ ਬਣੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼ 64)

ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਲਾਰਵਾਦੀ ਰਵੱਈਆ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਘੋਖਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਵੀ ਲਾਪਰਵਾਹ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ ਤੋਂ ਹੀਣੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਬਾਸ਼ਿੰਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿੱਜੀ ਫ਼ਾਇਦੇ, ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਝਿਜਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨ ਲਈ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਅੰਦਰ ਕੋਮੀ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ਿਅਰ ਗ਼ੌਰਤਲਬ ਹਨ:

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਝੀਲ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਹੈ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੇ ਦਗ਼ਾ ਦਿੱਤਾ,
ਬੜਾ ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਆਖ਼ਿਰ ਮੇਰਾ ਹੀ ਨਾਂ ਲਿਖਾ ਦਿਤਾ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼ 9)

ਗੱਲੀਂ ਬਾਤੀਂ ਕਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਉਹ ਪੁਰਜਾ ਪਰਜਾ,
ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਅੰਦਰਲੇ ਪੇਚਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, ਅਗਰਬੱਤੀ 54)

ਫੁੱਲ ਬਿਖਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਦਿਓ ਨਾ ਕੇਵਲ ਡਾਲਾਂ ਨੂੰ,
ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਹਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 71)

ਨਾ ਬਣਦੇ ਬੰਸੁਰੀ, ਉਹ ਨਾ ਕਦੇ ਪੌੜੀ ਹੀ ਬਣਦੇ ਨੇ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਂਸਾਂ ਨੂੰ ਆਪੇ ਵਿਚ ਹੈ ਹੁੰਦੀ ਖਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 70)

ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਚਾਹੁਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਬਦਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਹੀ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਸਰੇ ਭਰਮ (Virtual Reality) ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਮੰਨ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ ਕਿ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਕਨੀਕੀ ਯੰਤਰਾਂ ਤੇ ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਨਾਲ ਬੁਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਮਿਟ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਕੜਿਆ ਹੈ:

ਜੇ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂ ਅਸਤ ਹੋਵਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਰਜ ਰੋਕ ਸਕਦਾਂ,
ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਜੀਣ ਦੀ ਹੀ ਪਰ, ਖੁਸ਼ੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੈਕ 41)

ਹੈ ਸੋਨ ਰੰਗੇ ਨੇ ਖੰਡ ਉਸਦੇ,
ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਕਾਸ਼ ਨੀਲਾ,
ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਚੋਗ ਮਿਲਦੈ,
ਨਾ ਉਸ ਪਰਿੰਦੇ ਨੇ ਉੱਡਣਾ ਹੈ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 43)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸੁਰ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ:

ਅਜੇ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੈ ਮੇਰਾ ਲਹੂ, ਪਰ,
ਇਹ ਗੂੰਜੇਗਾ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਰਲ਼ ਕੇ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, ਬਿਰਫ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 61)

2.2.3. ਅਸਾਵਾਂ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਮੰਗ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਾਵੀਂਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਕਾਬੀ-ਵੰਡ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮਾਨਵ-ਹਿਤਾਇਸ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਟੈਕਸਟ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਰਮਿਆਨ ਪਾੜੇ ਪੈਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਇਸ ਅਸਾਵੇਪਣ ਦੀ ਸਿਖਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਬੜੇ ਹੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਂਝੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਰੰਭਿਕ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਮਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਟੂ ਜਮਾਤ ਅਤੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ---ਗੁਲਾਮ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ। ਜਮਾਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਾਣਾਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (*ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ* 54).

ਇਹੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਵਿਕਸਿਤ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਇਸ ਅਸਾਵੇਂ

ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਨਾ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੁਰ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਹਿੰਸਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਖੜਕਵੇਂ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਵੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਕਾਵਿ-ਟੈਕਸਟ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਟੈਕਸਟ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਕਿਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਹੁੰਦਾ।

ਮਿਰੇ ਖਾਬਾਂ ਜਿਹਾ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 44)

ਅਰਸ਼ ਦੀ ਛੋਹ ਤੀਕ ਤੇਰਾ ਫ਼ਜ਼ਲ ਜਾਵੇ,

ਧਰਤ ਸਾਰੀ ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇ,

ਸ਼ਰਤ ਪਹਿਲੀ ਹੈ ਅਸੀਂ ਜੀਏ ਤੇ ਥੀਏ,

ਹੋਰ ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਵੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 30)

ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸੁਪਨਾ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਅਸਾਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਅਸਾਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। “ਜਿੱਥੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉੱਥੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਸ਼ੋਸ਼ਕਾਂ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸਮੂਹਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਹੀ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।” (ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ** 55). ਇਸ ਲਈ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੱਤਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵੀ ਗ਼ਰੀਬ ਤਬਕੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੁਗਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਏ ਗਏ ਭਰਮ ਦਾ ਮਿੱਥ-ਭੰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਉੱਚੇ ਟਿੱਬੇ ਤੋਂ ਸੁਰੀਲੀ ਤਾਨ ਸੁਣਕੇ,
ਵੱਗ ਹੀ ਮੁੜਦੇ ਨੇ ਹੇ ਗੋਪਾਲ ਤੇਰੇ।
ਮੁਕਟ ਲਾਹ ਕੇ ਜੇ ਵਜਾਉਂਦਾ ਬੰਸਰੀ ਤੂੰ,
ਸਾਰਾ ਜੰਗਲ ਝੂਮਣਾ ਸੀ ਨਾਲ ਤੇਰੇ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 18)

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇੱਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਿਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਝੂਮਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਤਾਜ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੇ ਰਾਮਰਾਜ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਹਾਕਮ ਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸੁਆਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਹਿਤਾਇਸ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਿਮ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਜੋਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ “ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ’ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਅਚਾਰ ਕਿਰਤੀਆਂ-ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸੱਭਿਅਕ ਪਸੂ, ਚੰਡਾਲ, ਦਲਿੱਦਰੀ, ਰਾਖਸ਼,

ਚੋਰ, ਕਾਮੀ, ਕੰਗਾਲੇ ਅਤੇ ਨਿਸੱਤੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲਿਆਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਮਿੱਧ-ਮਸਲ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” (ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, *ਕਾਵਿ-ਵਿਹਾਰ* 131). ਇਸ ਲਈ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਭਰਮ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਰਚੇ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪੱਖਪਾਤੀ ਸੁਭਾਅ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਗੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜਿਹੇ ਅਸਾਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ ਸੂਰਜ ਤਿਰੇ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਜੇਕਰ,
ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਣਵੇਂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਭ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 33)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਦੁਆ ਲੱਗੇ ਤੇ ਸਾਰਾ ਨੀਰ ਸੁੱਕ ਜਾਏ,
ਥਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੋ ਸਾਗਰਾਂ 'ਤੇ ਵਰਨ ਆਏ ਨੇ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ* 38)

ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵੇਲਾ ਕਾਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਰਾਹੀ ਹੈ।
ਅਸਾਡੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ 'ਨ੍ਹੇਰਿਆਂ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹੈ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 60)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਸਾਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੋਕੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਇੱਕ-ਪਾਸੜ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚਲਾ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪੁਰਜ਼ਾ ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਇੱਕ-ਤਰਫ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਦਾ ਤਰਾਜ਼ੂ ਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਤੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਵੱਲ ਹੀ ਉੱਲਰਦਾ ਹੈ। “ਜਿਹੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ

ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਬਜ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ।” (ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ, *ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ* 54). ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਹੀ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਲਈ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਿੱਥੇ ਰੀਝਾਂ ਦਾ ਚੰਬਾ ਖਿੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ,
 ਰੰਗ ਸਾਰੇ ਮਿਲਣ ਵਿਤਕਰੇ ਭੁੱਲ ਕੇ,
 ਜਿੱਥੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਸਭ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਮਿਲੇ,
 ਤੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਐਸੀ ਅਦਾਲਤ ਨਹੀਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 57)

ਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਠਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਭਦਾ,
 ਇਹ ਕਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ ਹੈ ਤਰਾਜ਼ੂ ਸਾਲਸੀ ਵਾਲਾ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 85)

ਇਹ ਵੀ ਕੀ ਕੋਤਕ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਰ ਵਾਰ ਹੀ,
 ਤਿੜਕਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਤਿੜਕਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਨਹੀਂ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 33)

ਜੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਬਣੇ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ,
ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਹੈ ਕੀਤੀ ਸਦਾ,
ਕਿੱਥੇ ਕਿੰਨੇ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਤਿੜਕਦੇ ਰਹੇ,
ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 34)

ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤੀ, ਸੂਝਵਾਨ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਲਿਆਕਤ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾਰ ਲਿਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੋਕੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਲੋਕ ਮੁਫ਼ਲਿਸੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਕਸਦੀ ਹੈ “ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੰਦ ਕੁ ਲੋਕ ਬਹੁਲਤਾ ਦੀ ਸਵੈ-ਸਿਰਜੀ ਪਕੜ ਦੇ ਕੈਦੀ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹਿਰੂਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਹਾਸ਼ੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪੇਟ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਗਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।” (ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ* 83). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਫ਼ਲ ਹੋਣਾ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਮੌਕੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਿਸਮਤ ਗ਼ਰੀਬ ਤਬਕੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਐਸੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਮੁੱਲ-ਹੀਣਤਾ ਤੇ ਵਿਅਰਥਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ਿਅਰ ਧਿਆਨਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ:

ਹੱਥ ਪਏ ਜਾਂ ਲੋਟ ਜਿਹੇ ਆਏ ਉੱਤੇ ਹੈ ਬਣਦੀ ਗੱਲ,
ਵਰਨਾ ਕਾਹਦੀ ਸੂਝ ਸਿਆਣਪ, ਮਿਹਨਤ ਜਾਂ ਤਦਬੀਰ ਸਜਨ।

(ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 35)

ਕੋਣ ਪੁੱਛਦਾ, ਕੋਣ ਹੈ ਸੱਚਾ ਤੇ ਝੂਠਾ ਕੋਣ ਹੈ,
ਜ਼ੋਰ ਹੈ ਏਥੇ ਤਾਂ ਜਿਸਦਾ ਚਲ ਗਿਆ ਸੋ ਚਲ ਗਿਆ।

(ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 51)

2.2.4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੰਭ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜੋਕੀ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਤਨਜ਼ ਕਸਦਿਆਂ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋਗਲੇ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੰਭੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਪਰਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦੰਭੀ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਨਮੁੱਖ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸੋਸ਼ਣੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਆਗਾਹ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੇਤਾ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ-ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਰਾਜਨੇਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਖੋਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਾ ਕੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਆਸਤ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗ ਸੱਤਾ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਦੱਸ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਧ੍ਰੋਹੀ ਗਰਦਾਨ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨੀ

ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿੱਚ ਫਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਤੇ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਪਿੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਢਿੰਡੋਰਾ ਨਿਰਾ ਭਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਬਦਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਨਿਜ਼ਾਮ ਬਦਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਉਸਾਰ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਢਾਂਚਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਟੂ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੇ ਦੰਭੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਗ਼ਲਤ ਬਾਂਗ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਰਗੇ,
ਟਿਊਬਾਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਸਵੇਰਾ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 67)

ਉਮਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਚਾਲ ਹੀ ਰਹੇ ਪਿਆਦੇ ਖੇਡ,
ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਤੇਗ ਨੇ, ਰਾਜੇ ਦੇ ਲਈ ਢਾਲ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 43)

ਮੈਂ ਧਰਮੀ ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।
ਤੇ ਇਸ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸਜਾਵਾਂ ਰੋਜ਼ ਕੁਰਖੇਤਰ, ਕਰਾਂ ਨਿੱਤ ਕਰਬਲਾ ਪੈਦਾ,
ਮੈਂ ਇੰਝ ਹੀ ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 33)

ਕੈਸਾ ਹੈ ਇਹ ਹੁਨਰ ਜੋ ਮਾਸੂਮ ਮਛਲੀਆਂ ਨੂੰ,
ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਜੀਣਾ ਸਿਖਾਉਣ ਲੱਗੇ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, **ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ** 12)

ਬਦਲ ਕੇ ਭੇਸ ਤਾਂ ਲੁੱਟੇ ਨੇ ਡੋਲੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ,
ਨਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਮਿਲਦੀ ਕਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇਖੋ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, **ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ** 33)

2.2.5. ਜੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸੋੜੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਲੁਕਾਈ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੱਖ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਹੱਥੋਂ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੇ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਹਿਰੋਂਦ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋੜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੇਤੁਕੀ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਸੋੜੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਹਕੂਮਤਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਸਾਰੀ

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਸਵਿੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕੁਦਰਤੀ ਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕੁਦਰਤ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਤੇ ਨਿਆਮਤਾਂ ਵੰਡਣ ਸਮੇਂ ਪੱਖਪਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ:

ਕਰੋਗੇ ਕੀ ਹਵਾ ਦਾ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ,
ਤੁਸੀਂ ਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਸੌ ਪਹਿਰੇ ਬਿਠਾਏ।

(ਕਾਲੇ ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਲੋਅ 23)

ਇਹ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉਲੰਘੇ ਕਿਉਂ ਬਿਗਾਨੇ ਖੇਤ ਕਿਉਂ ਸਿੱਜੇ,
ਫੜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰ ਗਿਆ ਪਾਈ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 23)

ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਹ ਫ਼ਕਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇੱਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਉਪਕਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਈਜਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਜੰਗੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਤੇ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਝਟਕੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਨੇਸਤੋ-ਨਾਬੂਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਇਹ ਬਾਰੂਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰੂਦ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਥੱਲੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਕਦੋਂ ਤੱਕ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਰਹੇਗੀ? ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਦੇ ਖ਼ਦਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦਿਆਂ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ

ਅਮਨ ਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੱਕ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਡਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਓਨਾ ਚਿਰ ਤੱਕ ਅਮਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਬੂਤਰ ਉਡਾਉਣੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ:

ਹਵਾਵਾਂ 'ਚ ਬਾਰੂਦ ਘੁਲਿਆ ਰਿਹਾ ਤਾਂ,
ਕਿਵੇਂ ਫੁੱਲ ਸੂਹੇ ਉਗਾਇਆ ਕਰਾਂਗੇ।
ਰਿਹਾ ਅੰਬਰੀਂ ਜੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾ,
ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਕਬੂਤਰ ਉਡਾਇਆ ਕਰਾਂਗੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੈਅ* 26)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਪਾਤਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਛੇੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸਾਂਝ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਈਗੋ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਈਜਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਤੇ ਸੁਹਜ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਚਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਕਾਬਿਲ-ਇ-ਗ਼ੌਰ ਹੈ:

ਬਾਜ਼ ਦੀ ਝਾਕਣੀ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਗਰਜਣਾ,
ਜੰਗੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ,
ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਨੂੰ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ,
ਮੇਰਾਂ ਘੁੱਗੀਆਂ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਰੁਣ-ਝੁਣ ਦਿਓ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 61)

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਮਜ਼ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਅੱਜ

ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੋਹ ਤੇ ਪਿਆਰ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਕੂਮਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਹਕਾਰ ਤੇ ਜ਼ਿਦ ਕਾਰਨ ਦੋਵੇਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਜਿੱਤ-ਹਾਰ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਨਮੋਸ਼ੀ ਹਾਰ ਦੀ ਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਲਾਹ ਦੇਈਏ,
ਚਲੋ ਹੁਣ ਫਾਲਤੂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰੂਹ ਤੋਂ ਭਾਰ ਲਾਹ ਦੇਈਏ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਰਜ਼ੀ ਧਰਵਾਸ ਹੈ ਖ਼ਤਰੇ ਸਦੀਵੀ ਨੇ,
ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਕਲਗੀਆਂ ਤੇ ਗਰਦਨਾਂ 'ਚੋਂ ਹਾਰ ਲਾਹ ਦੇਈਏ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 28)

ਮਿਟ ਜਾਵੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਪਿਆਸ ਰੱਬਾ,
ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਛੜੇ ਜਿਹਲਮ ਚਨਾਬ ਦੇ ਦੇ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ* 79)

ਆਵੇ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਆਇਆ,
ਜਿਹਲਮ ਚਨਾਬ ਰਾਵੀ ਸਤਲੁਜ ਬਿਆਸ ਤਰ ਕੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 15)

2.3. ਨਾਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਦੀ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਾਦ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਉਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੈ, ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਸਹਿਰੋਂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਾਂਝਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਰੋਮ, ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਮੁਲਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪੰਝੂੜੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਝਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਨਾਰੀਵਾਦ 26).

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਸ ਪਿਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਗੈਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਔਰਤ ਮਰਦ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ (ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ) ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸੀਮੋਨ ਦ ਬੋਅਰ (Simone De Beauvoir) ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਏਂਗਲਜ਼ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:

ਔਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੂਰਾ ਕਬੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਲ ਤੇ ਫਹੁੜੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਬਾਗ਼ਵਾਨੀ ਸੰਭਾਲਦੀ ਸੀ। ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਔਰਤ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵ ਵੱਧ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਔਰਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਧ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਠੋਰ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ

ਕੀਤਾ। ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਮਰਦ ਵਿੱਚ ਮਾਲਕੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਔਰਤ ਦਾ ਵੀ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਦ ਸੈਕੰਡ ਸੈਕਸ 47-48).

ਭੂਪਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਤੱਕ ਔਰਤ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਬਣ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਮਰਦ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਅਣਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਔਰਤ ਉੱਤੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਭੋਗਦੀ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਬਿਠਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਹੱਕ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ। ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ:

ਨਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਦੀਨ-ਹੀਣ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਰੂਏ, ਝੱਕਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਰਤ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਿਹਤਮੰਦ

ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਿਸੇ ਦਬਾਉ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਖਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।
(ਨਾਰੀਵਾਦ 29-30).

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਔਰਤ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਔਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਤ ਔਰਤ ਪਰਦੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦੀ ਅਜੋਕੀ ਔਰਤ ਭਾਵੇਂ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਦੋਪਾਸੜ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਔਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਸਮਕਾਲੀ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਦੰਭ ਸੀ। ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਦੇਹ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਕਲਚਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਜੋਕੀ ਔਰਤ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੀ ਖੁਦ ਜਸ਼ਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਡੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ

ਪਰ ਇਸ ਅਖਾਉਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੈਲੇਬਰਿਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ:

ਹੁਣ ਉਡਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਨੇ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ,
ਪਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਤੇ ਕੱਟਦੇ ਵੀ ਪਰ ਨਹੀਂ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, **ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ** 50)

ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਆਜ਼ਾਦ ਪਰਿੰਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਅੰਬਰ ਛੂਹਵਾਂ ਮੈਂ,
ਡੋਰ ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਬੱਝੀ ਰਹੀ ਤਣਾਵਾਂ ਨਾਲ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, **ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ** 49)

ਅਜੋਕੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ “ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ/ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜਾਦੂਗਰ ਪੂੰਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤੀ ਜੂਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅਸਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਭ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਬਾਈਪ੍ਰੋਡਕਟ ਖੁੱਲ੍ਹ/ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿੱਢੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਨਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੜਿਆ ਅਤੇ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।” (ਤਸਕੀਨ, **ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ** 23). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਰਮ ਹੈ। ਔਰਤ ਅਜੋਕੀ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਿਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੈਵਿਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਕਾਰਨ ਮਰਦ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਣ

ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੇਵਸ ਹੋਈ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਿਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਕਰਨੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਣ ਲੱਗੀ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਜੋ ਦੀਵਾ ਜਗ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਹਮਸਫ਼ਰ ਬਣ ਕੇ,
ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਲਾਟ ਵਿਚ ਦਿਲ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਜਾਲਦੀ ਕਿਉਂ ਹਾਂ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 14)

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੇਵਸ ਪਰਿੰਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਅੰਦਰ ਰਹੇ,
ਛਟਪਟਾਉਂਦੇ ਪਰ ਉਡਾਰੀ ਦੀ ਤੜਪ ਵਿਚ ਪਰ ਰਹੇ।

ਹੌਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਦੇ ਨਾ ਤੈਥੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ,
ਸ਼ੌਂਕ ਵੀ ਦਿਲ ਦੇ ਵਫ਼ਾ ਦੀ ਲੀਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹੇ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 17)

ਦੇਵੇ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਖ਼ਮ ਝਾਂਜਰ ਜਾਂ ਬਣੇ ਕਾਤਿਲ ਡਗਰ,
ਤੇਰੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਤੈਅ ਕਰਾਂਗੀ ਮੈਂ ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਸਫ਼ਰ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 19)

ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਸ ਡੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਏ,
ਬੀਨ ਵੀ ਉਹਦੀ, ਉਹਦੇ ਹੀ ਸਭ ਮੰਤਰ ਨੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 45)

ਮੈਂ ਸਾੜਾਂ ਆਪਣਾ ਤਨ-ਮਨ ਤਾਂ ਘਰ ਤੇਰਾ ਕਰਾਂ ਰੌਸ਼ਨ,
ਤੇਰੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ 'ਤੇ ਜਿਉਂ ਮੋਮਬੱਤੀ ਹਾਂ ਧਰੀ ਹੋਈ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 17)

ਅਜਲਾਂ ਤੋਂ ਕੈਦ ਮੈਨੂੰ ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਹੈ ਗੁਲਾਮੀ,
'ਬੇਟੀ' ਤੋਂ 'ਵਹੁਟੀ' ਬਣ ਕੇ ਪਿੰਜਰਾ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹਾਂ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, **ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ** 19)

ਮਰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਇਸ ਉਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਔਰਤ ਸੋਚਦੀ ਵੀ ਮਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਿਤਰਕੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸ ਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਕਬੂਲਦੀ ਹੈ। ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਅਨੂਬਾਲਾ ਤੇ ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ਿਅਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਰਹਾਂ,
ਉਹ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੇ ਪਰ ਮੈਂ ਵਫ਼ਾ ਕਰਦੀ ਰਹਾਂ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, **ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ** 25)

ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਆਰੀ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਹੈ,
ਅੱਖੀਆਂ 'ਚ ਖ਼ਾਬ ਬੇਸ਼ੱਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਦਾ ਹੈ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, **ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ** 35)

ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਲਾਜ ਦਾ ਸ਼ਮਲਾ ਨਾ ਝੁਕ ਜਾਵੇ ਕਿਤੇ,
ਖੇੜਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁਲ ਰਹੀ ਹਾਂ ਰਾਂਝਣੇ ਦੀ ਹੀਰ ਮੈਂ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, **ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ** 56)

ਖੁਦ ਲਈ ਨਾ ਹੀ ਸਹੀ, ਪਰ ਘਰ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਾਸਤੇ,
ਰੋਜ਼ ਤਿਰਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤੂੰ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, **ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ** 48)

ਜੇਕਰ ਜ਼ਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ਼ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਔਰਤ ਦਾ ਔਰਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਸਬਬ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਰਦ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੋਗ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਔਰਤ ਦਾ ਇਸਤਰੀ-ਲਿੰਗ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਔਰਤ ਭੋਗ-ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਰਦ ਦੀ ਅਣਖ, ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਗ਼ੈਰਤ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਰਮ-ਓ-ਹਯਾ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪਾਪ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰਹੀਣ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਪੈਤਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਲਈ ‘ਕਾਮਨਾ’ ਚਰਿਤਰਹੀਣਤਾ ਦਾ ਪਰਾਇਵਾਚੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। (ਯੋਗਰਾਜ, *ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਇਰੀ* 131-132). ਇਸੇ ਲਈ ‘ਰੈਡੀਕਲ ਨਾਰੀਵਾਦ’ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਬਣਾਉਣੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। (ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, *ਨਾਰੀਵਾਦ* 14). ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲ਼ਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਉਸ ਈਮੇਜ (Image) ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਇਸਤਰੀ-ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਘੜੇ ਹੋਏ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ, ਚਰਿਤਰਹੀਣ-ਸੁਸ਼ੀਲ ਆਦਿ ਜੁਜ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਤੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਆਨਦੇ ਅਨੂਬਾਲਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਪਰਵਾਜ਼ ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮੇਰਾ ਸੀ ਗੁਨਾਹ ਹੋਈ,
ਜਦ ਤੋੜ ਸਲਾਖਾਂ ਮੈਂ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਈ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 31)

ਗੁਨਾਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜੇ ਪਿਆਰ ਬਦਲੇ ਪਿਆਰ ਮੈਂ ਮੰਗਿਆ,
ਤੁਸੀਂ ਜੀਭਾਂ ਦੀ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਕਿਰਦਾਰ ਕਿਉਂ ਟੰਗਿਆ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 38)

ਖੁਦਾ ਜਾਣੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤੇਹ 'ਤੇ ਕੀ ਇਲਜ਼ਾਮ ਆਏਗਾ,
ਜੋ ਤਪਦੀ ਰੇਤ ਅੰਬਰ ਤੋਂ ਘਟਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਬੈਠੀ।

(ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 52)

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਜੈਲੀ ਸਥਿਤੀ ਭੋਗਦੀ ਔਰਤ ਅੱਜ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। “ਆਦਮੀ ਨੇ ਔਰਤ ਲਈ ਇਕ ਦੁਨੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਂਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੀਮਾਬੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅੱਜ ਔਰਤ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜੈਵਿਕ ਮਾਦਾ-ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰੇ।” (ਸੀਮੋਨ ਦ ਬੋਅਵਾਰ, *ਦ ਸੈਕੰਡ ਸੈਕਸ* 57). ਪਰੰਤੂ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੱਪਣਾ ਔਰਤ ਲਈ ਓਨਾ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪਿਤਰਕੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੂੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੱਕ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਔਰਤ ਲੱਖ ਯਤਨ ਕਰ ਲਏ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬੁਣੇ ਇਸ ਜਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਚਰਖਾ ਮੁਥਾਜ ਹੈ ਤੇ ਸੂਤ ਵੀ ਮੁਥਾਜ ਰਹਿਣਾ,
ਹੱਥ ਹੀ ਮੁਥਾਜ ਨੇ ਜੇ ਪ੍ਰਣੀਆਂ ਦੀ ਰਾਈ ਦੇ,
ਕੱਲੀ-ਕੱਲੀ ਤੰਦ ਸੁਲਝਾਉਂਦੇ ਅਸੀਂ ਥੱਕ ਜਾਣਾ,
ਉਹਨਾ ਉਲਝਾਈ ਜਾਣੀ ਰੋਜ਼ ਪੂਰੀ ਤਾਈ ਏ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 23)

ਔਰਤ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰਸਤਾ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਰਦ-ਖੁਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਫਿਜ਼ਾ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਿਤਰਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਫਿਜ਼ਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਅਨੁਬਾਲਾ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮੁਕੱਦਰ ਬਣਾ ਦੇ,
ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਗੰਧੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡਾ ਦੇ।

ਪਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਸਿਮਟੀ ਰਹੇ ਨਾ,
ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹਕੀਕਤ ਬਣਾ ਦੇ।

(ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 9)

ਨਾ ਤਿਲ-ਤਿਲ ਜਿੰਦਗੀ ਮਰਦੀ ਨਾ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੁੰਦਾ,
ਇਕੱਠਿਆਂ ਜੀਣ ਦਾ ਜੇਕਰ ਤਿਰਾ ਵਾਅਦਾ ਵਫ਼ਾ ਹੁੰਦਾ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 26)

ਕੋਈ ਪਰਬਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਮੈਂ ਵੀ ਉਡਾਣ ਭਰਦੀ,
ਤੱਕਦੀ ਜੇ ਅੰਬਰਾਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਸੁਖਾਵਾਂ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 29)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਔਰਤ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ, ਬਲਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚਰਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੇ ਮੰਡੀਕਲਚਰ ਦੀ ਚਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆਈ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਐਸ-ਓ-ਆਰਾਮ ਤੇ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਲਈ ਔਰਤ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਜਾਂ ਸ੍ਰੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਖੋਰਾ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਬਲਾ, ਮਜ਼ਬੂਰ ਤੇ ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥਾਂ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਵਰਤਦੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮਰਦ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਵੀ ਰੱਖੇ ਤੇ ਖੁਰਦਾ ਵੀ ਰਹੇ,
ਹਰ ਨਦੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇੱਕ ਐਸਾ ਕਿਨਾਰਾ ਵੇਖ ਲੈ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 34)

ਸੋਨ ਰੰਗੀ ਚਾਹਤ ਦੇ ਮਿਰਗ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦੀ ਤੂੰ,
ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਬਣ ਕੇ ਉਡਾਰ ਡਿੱਗੀ ਜਾਏਂਗੀ,

ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਅੱਜ ਜਿਹਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ ਤੂੰ,
ਕੱਲ੍ਹ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਇਹਦੇ ਵੱਧ ਲਲਚਉਣੀ ਹੈ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 29)

ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਉਹ ਹਿਰਨੀਆਂ ਨੇ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਜੋ,
ਇਹਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸੁੱਤਾ ਹੈ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਲਈਏ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 24)

ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੀ ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰ ਮਰਦ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਿੱਛੇ ਔਰਤ ਦੇ ਰੋਲ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਬੰਦਾ ਚਾਹੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਾ ਕਰੇ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਉਹ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀਂ ਬੰਦਾ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਮਰਦ ਖ਼ਾਤਿਰ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਲਈ ਮਸ਼ਕੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰ ਰਾਹੀਂ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਮੈਨੂੰ ਤਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀਂ ਤਪਦੀ ਖੁਰ ਚੱਲੀ,
ਮੈਂ ਉਸ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਕੁਝ ਠੰਢਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਤਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 25)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਔਰਤ ਦੀ ਦੇਹ ਅਤੇ ਦੇਹੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦੀ ਬਲਕਿ ਔਰਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ

ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਔਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਤਣਾਓ ਔਰਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਗੌਣਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਸੁਪਨ-ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯਥਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੀ ਸਪੇਸ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਹੰਢਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਧੀਨ ਕੁਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੇਹੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਫੁੱਲ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਦੁਪੱਟੇ 'ਤੇ ਬੜੀ ਹੀ ਰੀਝ ਨਾਲ,
ਆਤਿਸ਼ੀ ਮੌਸਮ 'ਚ ਹਰ ਪੱਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜਲ ਗਈ।

ਵਹਿਮ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿ ਮੇਰਾ ਰੰਗ ਸ਼ਾਇਦ ਹੈ ਇਹੀ,
ਲਾ ਲਈ ਮਹਿੰਦੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਤਲੀ ਹੀ ਬਲ ਗਈ।

(ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੌਅ 53)

ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਗਰੋਂ ਨੂੜਨਗੇ ਬਦਨ ਤੇਰਾ,
ਗੋਟਾ ਇਹ ਦੁਪੱਟੇ ਦਾ ਇਹ ਲੋਣ ਗਰਾਰੇ ਦੀ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 35)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਅਜੋਕੀ

ਸਦੀ ਦੀ ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਔਰਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਕਟਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਸੈਲੀਬਰਿਟੀ ਬਣ ਰਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਇੱਕਪਾਸੜ ਮਰਦ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਹਿਹੋਂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੁਕਤੇ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿੱਥੇ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀ ਵਿਚਲਾ ਫ਼ਾਸਿਲਾ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਸਿਫ਼ਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਾਰੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ 'ਬਾਤ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਈ' ਹੈ:

ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਜੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਤਾਂ ਬਾਤ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇ,
ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਂਜ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ* 15)

2.4. ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ-ਮੂਲਕ ਮਸਲੇ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਾਤ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੈ-ਮੂਲਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਮੰਡੀ-ਕਲਚਰ ਦਾ ਦੌਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਤਿੜਕਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਠਨ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਨਿੱਜ ਵੱਲ ਮੋੜਾ ਪਾਉਂਦੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੌਲੇ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ

ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੌਲੇ 'ਚ ਗੁੰਮ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਦੇ ਆਪੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਜਿਹੜਾ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨੱਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਮੈਂ-ਮੂਲਕਤਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਈਗੋ ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ 'ਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਜੋਕੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਮਨੋਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੇ ਅਸਲੋਂ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਈਜਾਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਵੈ ਦਵੰਦ, ਪਾਖੰਡ, ਮੱਕਾਰੀ, ਦੁਚਿਤੀ, ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਠਕ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਕਈ ਪੱਧਰ ਹਨ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਉਤਰ-ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ* 125).

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ-ਮੂਲਕ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਜਿਹੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.4.1. ਅਸਤਿਤਵ ਚੇਤਨਾ

ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆਚੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ

ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬਾਸ਼ਿੰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਪਾ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਤੀਬਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। “ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬਾਹਰਗਤ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਆਵਰਣ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟਿਆ ਆਪਾ ਕਵੀ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ, ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ।” (ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ* 180). ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਜੂਦ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਰੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਭਟਕਣਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਕੋਈ ਚਿੰਤਨ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਬਾਰੇ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੱਚ ਬਾਰੇ ਸੋਝੀ ਦੇ ਸਕੇ:

ਸ਼ੇਰ ਵਿਚ ਖਾਮੋਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾ ਢੂੰਡਿਆ।

ਹਰ ਬਸ਼ਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਥਹੁ-ਪਤਾ ਹੈ ਗੁੰਮਸੁਦਾ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 33)

ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ,

ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਜੇ ਸੰਗਮ ਨਹੀਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 22)

ਅੱਗ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਪੌਣ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕੋਣ ਹੈ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 20)

ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਹੱਥ ਛੁਡਾ ਕੇ, ਖੁਦ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਵਿੱਛੜੇ ਹਾਂ,
ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲਾ ਉਹ ਬੰਦਾ, ਟੋਲਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 14)

2.4.2. ਮੈਂ-ਮੂਲਕ ਅਹਮ ਦਾ ਖੰਡਨ

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੈਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਮੈਂ-ਮੂਲਕ ਈਗੋ ਨੂੰ 'ਤੂੰ' ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਸ ਅਹਮ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆ ਖੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੇ ਭਰਮ ਦਾ ਲਾਹਾ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਾ ਕੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੋ ਮੈਂ-ਮੂਲਕ ਅਹਮ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਕੌਮ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ, ਗੌਰਵਤਾ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। “ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੈਂ-ਮੂਲਕਤਾ, ਸਵੈ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਵੱਡਿਤਣਤਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਉੱਤਮਤਾ ਅਤੇ ਰੰਗ ਨਸਲੀ ਸਭਿਅਕ ਸੁਘੜਤਾ ਦੇ ਗੁੰਬਦ 'ਤੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ

ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।” (ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ* 24). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਮੈਂ-ਮੂਲਕ ਈਗੋ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਮੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਕੇ ਐਸੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਵਾਸਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੀ ਹਉਮੈ ਨੇ ਕਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲਿਆ ਮੈਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ,
ਕਿ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਮਿੱਟੀ 'ਤੇ ਵੀ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 18)

ਇੱਥੇ ‘ਸੀਸ’ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਸਿਰ’ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਅਹੰਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਜੁਲਮ ਤੇ ਸੋਸ਼ਣ ਦਾ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ:

ਜਦ ਉਹ ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ,
ਰੁੱਖ ਦਾ ਹਰ ਡਾਲ ਪੱਤਾ ਵਿੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ,
ਆਸ ਉਸ ਪਲ ਵੀ ਕਰੇ ਕਿ ਨਾਮ ਉਸ ਦਾ,
ਉਡ ਗਏ ਸਭ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 31)

ਮੇਰੀ ਹਉਮੈ ਦੇ ਸਰਵਰ ਨੂੰ ਨਿੱਤਰੇਪਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬੜਾ ਏ,
ਪਲ ਦੇ ਪਲ ਇਸ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਲੈ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦਰਿਆ ਬਣ ਜਾਵਾਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 32)

2.4.3. ਸੁਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣੀ ਆਪਾ

ਅੱਜ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਠਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਥਾਈਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਿੱਜਪਰਕ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸੁਆਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੁਆਰਥ ਸਦਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੱਧ-ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਆਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋੜਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਂਦ ਹੰਢਾਉਂਦਿਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਲਿਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਖੰਡ ਰਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਖੁਦ ਵਫ਼ਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਤੇ ਗਿਰਗਿਟੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਛਲੇਡਾ ਵਿੰਹਿਦਿਆਂ,
ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਓਸ ਕਿਹਾ ਹੈ,
ਆਹ ਲੈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰ ਲੈ ਤੈਨੂੰ,
ਮਸਾਂ ਹੀ ਤੇਰੀ ਜਾਤ ਮਿਲੀ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 14)

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਣ-ਪਛਾਤੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ,
ਹਰਿਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਬੰਦਾ, ਹੋਰ ਬੁਹਾ ਖੋਲ ਕੇ ਨਿਕਲੇ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 40)

ਕਿਉਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੈਂ ਸ਼ਨਾਖਤ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆਪਣੀ,
ਤੇਰੇ ਸੰਗ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਵਣ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 11)

ਸੁਆਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸ਼ੋਸ਼ਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੁਆਰਥ-ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ:

ਜ਼ਰਾ ਔਕਾਤ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦੀ, ਇਸ ਦੀ ਬਣਾ ਲਈਏ।
ਕਿ ਆਪਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਬੁੰਦਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਈਏ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 23)

ਹੋਰਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਵੱਕੋ ਏਸ ਦੀ,
ਪਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 36)

ਹਿਤ ਦੀ ਭਿਣਕ ਜਿਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹੀ,
ਹੋ ਬੈਠਣ ਲੋਕੀਂ ਬਦਨੀਤੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 75)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਕਦਰ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਰਾਸ ਨਹੀਂ

ਆਉਂਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਿਮਟ ਕੇ ਐਨੀ ਛੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਮੇਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ:

ਨਹੀਂ ਜੇ ਦਾਗ਼ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਵੀ ਹੈ,
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਛਿਣ ਵੀ ਚਾਦਰ ਹੋਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 12)

ਨਦੀ ਜੋ ਵੀ ਮਿਲੇ ਉਸ ਨੂੰ, ਪਿਆਸੀ ਹੀ ਮਿਲੇ ਆ ਕੇ,
ਸਮੁੰਦਰ ਥਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੈ, ਰਾਹ 'ਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 11)

2.4.4. ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆੰਤਰਿਕ ਦਵੰਦ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆੰਤਰਿਕ ਦਵੰਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ-ਭਕੁੰਨੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਆਰਥੀ ਤੇ ਲਾਲਚੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਨ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋੜਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ, ਨਿੱਜ ਤੇ ਪਰ ਦਾ ਦਵੰਦ-ਯੁੱਧ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਬੌਧਿਕ ਦਵੰਦਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਹਰਿਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੋ ਜਣੇ ਤਕਰਾਰ ਕਰਦੇ ਨੇ,
ਜੇ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਬੂਹਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ* 22)

ਤੂੰ ਗੀਤਾ ਕਹਿ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਕਹਿ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਨਾ ਪੈਣਾ ਏ,
ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 56)

ਆਖਰੀ ਦਾਓ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਮੈਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ,
ਹੋਰ ਕੁਝ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੋਲ ਹਾਰਨ ਵਾਸਤੇ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ* 33)

ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਚ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਖਸ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿੜ੍ਹਾ,
ਫਿਰ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਤੈਨੂੰ, ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕੀ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 24)

ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਪਸਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਆਪਣੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਣ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ, ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਤੇ ਅਭਿੱਜ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਪੱਖੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ:

ਲੋਕ ਉਲਝੇ ਨੇ ਸਿਆਣਪ ਦੇ ਵਿਛਾਏ ਜਾਲ ਵਿਚ,
ਆਦਮੀ ਪਾਗਲ ਜਿਹਾ ਸੀ ਮਲਕੜੇ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 70)

ਬੜਾ ਹੀ ਸਰਲ ਸਾਂ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੂੜਾਦਾਨ ਹੋ ਚੱਲਿਆਂ,
ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਫਾਲਤੂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਸੁਟਵਾ ਗਿਆ ਕੋਈ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 71)

2.4.5. ਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯਾਂਤਰਿਕ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਸੱਚ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਡੇ ਫਰਜ਼, ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਤੇ ਛਿਣ-ਭੰਗਰਤਾ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਐਨੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਕੂਨ ਤੇ ਸਹਿਜਤਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਦੌੜ ਦੌੜਦਾ ਖੁਦ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਪਦਾਰਥ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਸ਼ਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਇਸ ਲਈ

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੱਕ ਸਿਮਟਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਮੁੱਚੀ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਧੁਖਦਿਆਂ ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਾਰਾ ਚੁਮਾਸਾ ਨਾ ਕਰੀਂ,
ਚਾਰ ਕਣੀਆਂ ਸਾਂਭ ਲੈ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਕੱਲਰ ਵਾਸਤੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 25)

ਵਿਚਾਰਾ ਮਰ ਗਿਆ ਥਲ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਭਾਲਦਾ ਪਾਈ,
ਮਗਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 80)

ਤੂੰ ਅਗਰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ।
ਅਜਨਬੀ ਵਾਂਗੂੰ ਮਿਲੀ ਨਾ ਅਜਨਬੀ ਨੂੰ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 34)

ਫੇਰ ਤਲਾਸ਼ ਖੁਦਾ ਦੀ ਜਿੱਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨੀ,
ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖੋ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰ ਯਾਰੋ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 37)

ਮਨੁੱਖ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਏ ਪਰ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਫ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਣਕੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਘੂ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤ ਇੱਕ ਛਿਣ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਣਾਏ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗਵਾਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੋੜਦਿਆਂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਜਿਸਮ ਵਰੋਲਾ ਬਣ ਕੇ ਉੱਡਣਾ ਆਖਰਕਾਰ ਹਵਾਵਾਂ ਨਾਲ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 33)

ਤੁਸੀਂ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਜਿਹੇ ਹੋ ਏਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ,

ਤੇ ਇਹ ਧਰਤੀ ਵੀ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਜਿਹੀ ਹੈ ਨੀਲ ਅੰਬਰ ਵਿਚ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 38)

ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਿਵਿਆਂ 'ਚ ਮੈਂ ਬਲਣਾ ਹੀ ਹੈ।

ਖਾਕ ਬਣ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰਲਣਾ ਹੀ ਹੈ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 47)

2.4.6. ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਏ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਹੁਸਨੇ-ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਕੱਸਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਮਾਰੂਲ ਸਿਨਫ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਦੀਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ

ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਹੱਬਤ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਲਵਲੇ ਤੇ ਜਨੂੰਨ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਸਹਿਤ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸ, ਮੁਹੱਬਤ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਕੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ।” (*ਕਵਿਤਾ ਅਕਵਿਤਾ ਚਿੰਤਨ* 147).

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਬਾਤ ਰਵਾਇਤੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਇਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਵਿਛੋੜਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਰੁਦਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਜੀਵਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਹੈ, ਗ਼ਮ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹਨ, ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਤਲਬੀ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਚਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਖੋ:

ਦਿਲ 'ਚ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਦੀ ਜੁਗਨੂੰ ਜਿਹੀ ਹੈ ਰੌਸ਼ਨੀ,
ਇਹ ਰਹੇ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਇਸ ਤੋਂ ਲੱਖ ਸੂਰਜ ਵਾਰਿਆ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 33)

ਨੰਗਾ ਹੈ ਜਿਸਮ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹਾਂ ਬਰਫ਼ ਤੇ,
ਤੁਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ ਤੂੰ ਜ਼ਰਾ ਜੁਲਫ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਲ ਦੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 27)

ਇਹ ਕੀ ਸ਼ਗਨ ਹੋਇਆ ਤੇਰੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ।
ਮੈਂ ਬੇਵਕਤ ਹੋਇਆ ਤੇਰੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ।

ਮੈਂ ਦੀਵਾ ਜਗਾਉਂਦਾ ਕਿਵੇਂ ਫਿਰ ਵਿਚਾਲੇ,
ਸੀ ਚੰਨ ਆ ਖਲੋਇਆ ਤੇਰੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 70)

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਵੀ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਜਾਵਾਂਗਾ।
ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਪਰ ਦਿਲ 'ਚੋਂ ਨਾ ਵਿਸਾਰਾਂਗਾ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 44)

ਚੰਗੇ ਉਹ ਕਦਰਦਾਨ ਨੇ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਦਿਲ ਮੇਰੇ,
ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਗੋਦ ਵਾਂਗ ਨੇ ਫਿਰਦੇ ਉਛਾਲਦੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 27)

2.5. ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਗਿਆਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਚੌਕੰਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮਕਸਦ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪੰਜਾਬੀ

ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮਕਸਦ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਮੇਰੇ ਖ਼ਤਾਂ 'ਚ ਜੁਲਫ਼ ਨਾ ਜਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ,
ਮੇਰੇ ਖ਼ਤਾਂ 'ਚ ਧੁਖ ਰਹੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਬ ਦੇਖ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 75)

ਜੇਕਰ ਹੋਵੇ ਮੱਚਿਆ ਪੌਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਹਰਾਮ।
ਹਰਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੋਭਦਾ ਸਫ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਆਰਾਮ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 20)

ਜੋ ਨਾ ਦੇਹੀ ਨਾਲ ਸੜਦੇ, ਹਸਰ ਤੱਕ ਜੋ ਰਹਿਣ ਬਲਦੇ,
ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 21)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੇਮੇ ਮਾਰੋਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਕੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਕਲਪਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਹਕੂਮਤ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਜ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ 'ਤਾਜ਼ਦਾਰਾਂ' ਦਾ ਪੱਖ ਵੀ ਪੂਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਬਦਲ ਦਿਆਂ ਮੈਂ ਏਦਾਂ ਆਪਣੀ ਸੀਰਤ ਨੂੰ
ਛੱਡ ਪਿਆਸੀ ਧਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸਾਗਰ ਉੱਤੇ ਰੋਜ਼ ਵਰ੍ਹਾਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 65)

ਮੇਰੇ ਗਰਾਂ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਸ਼ਾਇਰ,
ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਨੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ,
ਕਲਾਮ ਲਿਖਦੇ ਨੇ ਮੁਫਲਿਸਾਂ ਦਾ,
ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤਾਜਰਾਂ ਨੂੰ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 53)

ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਨਫ਼ਗਤ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ
ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ
ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ:

ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਫ਼ਉਲੁਨ,
ਭਲਾ ਕੀ ਜਿਸਮ ਹੋਇਆ ਆਤਮਾ ਬਿਨ,
ਕਰੇਗਾ ਕੀ ਬਿਨਾਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ
ਇਕੱਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਜਾ ਕੇ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 61)

ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬਾ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਦਿਲ 'ਚੋਂ ਉੱਠੀ ਲਹਿਰ ਹੈ।
ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਿ ਇਹ ਇਕਦਮ ਮੁਕੰਮਲ ਬਹਿਰ ਹੈ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 63)

ਠੋਸ ਧਰਤੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੇ,
ਕੀ ਕਰੋਗੇ ਨਿਰੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 32)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫੋਕਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੁਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਜੁਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਹਿਲੂ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਯਕਰਕ ਮੁੱਦੇ, ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸੰਕਟ ਆਦਿ ਰਹੇ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਸ ਸਾਰੇ ਚਰਚਾ ਦੇ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ

ਇਸ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਰਬਪ੍ਰਥਮ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਉਹ ਦੌਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕ ਉਪਰਾਲੇ ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖੀ ਤੇ ਸਹੂਲਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸੰਕਟਮਈ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸੰਤਾਪਿਤ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਵਰਗਾਂ ਤੱਕ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟ-ਗ਼ੁਸਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟ-ਗ਼ੁਸਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਪਿੱਛੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਲੈਮਰ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਉਲਝਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾਹੀਣ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਥਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਥਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਚਰਿਤਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਤੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਰਥੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਅਗਲਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਖ਼ੁਲਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਦੰਭੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ

ਬਰਾਬਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਲੋਕ ਬੇਖ਼ੋਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਤਾਮੀਰ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲੋਕ-ਰੋਹ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਗੇਗਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫਲ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਗੇ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੁਣ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂਰਤ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੋਕਾ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜ ਕੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੈਲੀਬਰਿਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਔਰਤ ਦੇ

ਵਿਭਿੰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਇੱਕਪਾਸੜ ਮਰਦ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਹਿਹੋਂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਾਦ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਉਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੈ, ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਸਹਿਹੋਂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਤਿਤਵ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਅਤਿ-ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਜੂਦ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਅਸਾਂਤੀ ਤੇ ਭਟਕਣਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਲਿਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰ ਵਕਤ ਆਂਤਰਿਕ ਦਵੰਦ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ

ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਪਦਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਆਤਮਕ ਸੱਚ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮਕ ਸੱਚ ਅਤੇ ਇਸ ਫ਼ਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਛਿਣਭੰਗਰਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੌਕੰਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਿਮਕਤਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੇਮੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਕੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਕਲਪਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੋਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹਰ ਪੱਖ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਫ਼ਿਕਰ ਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ

3.1. ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੁੱਟ

3.2. ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ

3.3. ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ

3.4. ਕੁਦਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧਕ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ੇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ' ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉੱਥੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨਾ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੂਲ ਮਰਕਜ਼ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ, ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਸਲੇ ਆਦਿ ਦਾ ਦੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਇਸ ਹਥਲੇ ਅਧਿਆਇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅਤਿ-ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਚਾਰ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਵੰਡ ਕੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਬਾਬਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਚਾਰ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨੁਕਤਾ ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਪੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਨੁਕਤੇ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਜੇ ਨੁਕਤੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਕਲਤਾ ਤੇ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਚਿਤਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਤੇ ਚੌਥੇ ਨੁਕਤੇ ਰਾਹੀਂ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਖੇਹ-ਖ਼ਰਾਬੀ ਬਾਰੇ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਉੱਤੇ ਪਏ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਯੰਤਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਤੋਂ ਤੀਬਰਤਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨਵੀਨ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਉੱਸਰਦੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ

ਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਨੋਟਿਸ ਲੈਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿੱਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿੱਖਾ ਕਾਵਿਕ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3.1. ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਤੇ ਵੱਸਦਾ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਹ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਪਿੰਡ (Global Village) ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਇਆ ਜਹਾਨ ਹੈ। “ਇਹ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਮੰਡੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਦਲਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।” (ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ* 7). ਹੁਣ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕੁਦਰਤਨ ਹੀ ਇਸ

ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ 'ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਨ। ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਮਾਡਲ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਠਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਣਦਿੱਸਦੇ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰੇਦਣ ਲਈ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਜਰਾ ਗਹੁ ਤੇ ਬਾਰੀਕੀ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਕੇ ਸਮਝਣ ਤੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ) ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸਦਾ ਸਾਡੀ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸਦੀ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੱਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਨਿਰੋਲ ਰੱਦ ਕਰਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਇਸ ਸਦੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਮੱਸਿਆਕਾਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕੇਵਲ ਅਵਿਕਸਿਤ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। (*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ*, ਸੰਪਾਦਕ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ 15).

ਡਾ. ਨੂਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਚਿਤ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਖਾਸੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਲੱਗਣਗੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵਧੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਘਟਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਧੇਗਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਹ ਦਾਅਵੇ ਸੌ ਫ਼ੀਸਦੀ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁਫ਼ਾਦ ਤੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸਫੋਟਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰੀ। ਡਾ. ਰਮਨ ਸ਼ਰਮਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰੀ ਹੈ।

1837 ਵਿਚ ਹੋਈ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ਼ ਦੀ ਕਾਢ, 1876 ਵਿਚ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਕਾਢ, 1895 ਵਿਚ ਵਾਇਰਲੈੱਸ, 1903 ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ 1946 ਵਿਚ ਡਿਜ਼ਿਟਲ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਕਾਢ ਆਦਿ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੀਸਰੇ, ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (*ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਸੰਦਰਭ* 21).

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ-ਮਾਡਲ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੰਸਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਵਸਤੂਆਂ, ਸੰਚਾਰ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਿਆਇਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।

20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ। ਇਸ ਤੇਜ਼ੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਅਤੇ 1994 ਵਿੱਚ ਗੈਟ ਸਮਝੌਤੇ ਉੱਪਰ ਸਹਿਮਤੀ ਤੇ 1995 ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ

ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਰੈਟਨ ਵੁੱਡਜ਼ ਸੰਸਥਾਵਾਂ[§] ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ (World Bank), ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਫੰਡ (International Monetary Fund) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ (World Trade Organization) ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮੁਲਕਾਂ ਉੱਤੇ ਥੋਪਣ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਢਾਂਚਾਗਤ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (Structural Adjustment Programme) ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਾਂ ਘਟਾਉਣ, ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਉੱਤੇ ਰੋਕਾਂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੁਲਕ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਰੈਟਨ ਵੁੱਡਜ਼ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਵਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਫੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਬਿਜਨਿਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ ਪਾਸ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵੋਟ ਦੀ ਵੁਕਤ (ਭਾਰ) ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵੋਟ ਦੀ ਵੁਕਤ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ

[§]The Bretton Woods system was the first system used to control the value of money between different countries. It meant that each country had to have a monetary policy that kept the exchange rate of its currency within a fixed value.

ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਸ਼ੇਅਰ ਲਏ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੋਟ ਦੀ ਵੁਕਤ (ਭਾਰ) ਵੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕੱਲੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਅਰ 20-22 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੋਟ ਦੀ ਵੁਕਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਫੰਡ ਉਪਰ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (G-7) ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ।

(*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ*, ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 27).

ਉਲਾਰੂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਜੇਕਰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਸੂਚਨਾ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਜਨਮਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਪਰ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਪੇਸ ਤੇ ਪਲੈਟਫਾਰਮ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ

ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਐਸ-ਓ-ਆਰਾਮ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਮੋਬਾਈਲ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਕਰੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਪਭੋਗਤਾ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਸਹਿਤ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਨਇੱਛਿਤ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਮੰਗਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਹੂਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਤਕਲਾਲੋਜੀ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਝਾਉਲੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ? ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝਾਉਲਾ ਇਸ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਫਰੋਲੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭਾਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਅਸਲ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦਿਲ-ਲੁਭਾਊ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮੁਫ਼ਾਦ ਨੂੰ ਪਰਣਾਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ (SEZ)³ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਅਜੀਤਪਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ (SEZ) ਖਾਸ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜੋ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਕੰਮਕਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਟੈਕਸਾਂ ਪੱਖੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਗੀਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ (ਸੇਜ਼ਾਂ) ਲਈ ਕਿਰਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ 'ਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲ 'ਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸੇਜ਼ 'ਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਕਿਰਤ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਗੇ। ਕਿਰਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੇਜ਼ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਟੈਕਸਾਂ ਆਦਿ 'ਚ ਵੀ ਭਾਰੀ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। (*ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੇਨਕਾਬ-1* 18).

ਸੇਜ਼ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ) ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਤੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭੁਗਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਡਾਕਟਰ ਅਜੀਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

---

³ A special economic zone (SEZ) is an area in which the business and trade laws are different from the rest of the country. SEZs are located within a country's national borders and their aims include increased trade balance, employment, increased investment, job creation and effective administration. (WIKIPEDIA)

ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਨਅਤੀ ਵਿਵਾਦ ਕਾਨੂੰਨ 'ਚ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੋਧ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ 'ਚ ਅਧਿਆਇ-5 ਦੇ ਪ੍ਰੋਵਿਜ਼ਨ ਸੇਜ਼ 'ਚ ਸਥਾਪਤ ਸਨਅਤਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਸ਼ੋਧ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੋਵੇਗਾ----

- ਜੇ ਕੋਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਛਾਂਟੀ ਲਈ ਕੋਈ ਅੰਤਮ ਨੋਟਿਸ ਜਾਂ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਵਿਜ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਜੇ ਕੋਈ ਇਕਾਈ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੇਜ਼ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਪੈਣਾ।
- ਜੇ ਕੋਈ 100 ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਾਮਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇਕਾਈ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾ ਕੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਨੋਟਿਸ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਿਸੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਮਾਲਕ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰਨਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਛਾਂਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਜੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਲਕਾਂ ਉਪਰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਕਿ ਹਟਾਏ ਗਏ ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਚ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। (*ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੇਨਕਾਬ-1* 18-19).

ਉਪਰੋਕਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਹਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨਚਾਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ, ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਮਾਲਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨਸੂਬਾ ਤਾਂ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਜਮਾਤ ਲਈ ਸਸਤੇ ਕਾਮੇ ਤੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰੱਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਪੈਸਾ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਮੁਨਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਧੰਦਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੇਹਿਸਾਬ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਰ ਗ਼ਰੀਬ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਅਮੀਰ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਸੂਚਨਾ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤੇ ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਖੁੰਢਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ

ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਜੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. (GPS) ਸਿਸਟਮ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਟਸਐਪ, ਫੇਸਬੁੱਕ, ਇਨਸਟਾਗ੍ਰਾਮ, ਟਿੱਕ-ਟਾਕ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨਾਲ ਲੋਕ, ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਦਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੇ ਜ਼ਿਹਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਅਵੇਸਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਕਤ-ਗਵਾਊ ਤੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਐਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦਿਲ-ਲੁਭਾਊ ਯੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਛਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਇਸ ਛਲ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦਿਆਂ ਇਸ ਨਾਲ ਤਿੱਖਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਧੀਨ ਸੰਸਾਰਵਾਸੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਏ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ। ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਵਸੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸੋਚਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੰਡੀਕਰਨ, ਖ਼ਪਤ ਕਲਚਰ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ

ਸਾਰਾ ਵਰਤਾਰਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਪਰੋਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚਰਚਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਧੀਨ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਜੇਮਜ਼ ਪੈਟਰਾਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

It has been widely recognized or conceded that market-led or market-friendly developments associated with globalization have exacerbated existing global inequalities or generated new ones. Social inequalities in the distribution of economic or productive resources, and income, are widely seen to be on the increase. Many studies along these lines take a critical approach towards neoliberal capitalism and global development. (*Globalization Unmasked* 20)

ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਾਰਕੀਟ-ਅਗਵਾਈ ਜਾਂ ਮਾਰਕੀਟ-ਦੋਸਤਾਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਗਲੋਬਲ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਵੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਧਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਗਲੋਬਲ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਮੰਡੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਉੱਚੇ ਗੁੰਬਦ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰਦੇ ਲੋਕ,
ਨੀਹਾਂ ਹੇਠਾਂ ਸਹਿਕਦੇ ਪੱਥਰ ਨੇ ਗੁੰਮਨਾਮ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 21)

ਕਿਸੇ ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਇਕੋ ਤਲਾਅ ਵਿਚ ਭਰ ਗਿਆ ਪਾਣੀ।
ਨਗਰ ਵਿਚ ਸ਼ੌਰ ਹੈ ਕਿੱਧਰ ਗਿਆ ਕਿੱਧਰ ਗਿਆ ਪਾਣੀ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 23)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣਾ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਨਾਲ।
ਉਹ ਵੀ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਨੇ ਹਾਲੀ ਜੰਮਣੇ ਜਿਹੜੇ ਬਾਲ।

(*ਅਵਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰ ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ* 167)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਕਿਰਦਾਰ ਤਜਾਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਭੂਮਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕਿਰਤੀਆਂ/ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਅਚੂਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਿਖਾ ਕੇ ਲੁੱਟਿਆ ਹੈ:

ਇਦ੍ਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੁਪਨਾ ਕੀ ਹੁਨਰ ਕੀ ਚੀਜ਼, ਵਸਤੂ ਕੀ,
ਇਹ ਹੈ ਮੰਡੀ ਦਾ ਯੁਗ ਤੇ ਇਸਦੀ ਸੱਚਾਈ ਤਜਾਰਤ ਹੈ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 68)

ਜੋ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਅੰਨਦਾਤਾ, ਉਹ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਭਿਖਾਰੀ ਹੈ,
ਕਿ ਏਹੋ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਸੁੰਦਰੀ ਤਜਾਰਤ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 11)

ਬੜੀ ਦੂਰੋਂ ਜੋ ਆਇਆ ਲੈ ਕੇ ਹੈ ਨੁਸਖੇ ਬਹਾਰਾਂ ਦੇ।
ਸੁਣੋ ਪਤਝੜ ਕਹੇ, ਇਸ ਸ਼ਖਸ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਚ ਆਰੀ ਹੈ।

ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਵੀ ਹਉਂ ਤਿੜਕੇ ਕਹੇ ਇਕ ਬੁੰਦ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ,
ਕਲਾਵਾ ਲੱਖ ਸਹੀ ਵੱਡਾ, ਤੇਰੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਤਾਂ ਖਾਰੀ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 28)

ਇਹ ਪਿਆਸ ਤੇਰੀ ਛਲ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਨਾ ਲਬਾਂ ਤੋਂ,
ਥਲ ਘੁੰਮਦੇ ਨੇ ਏਥੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵੇਸ ਪਾ ਕੇ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ* 43)

ਕਿ ਦੇ ਕੇ ਲੋਭ ਬਾਰਿਸ਼ ਦਾ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਨ੍ਹੇਰ ਪਾ ਦੇਵੇ,
ਇਹ ਲਸ਼ਕਰ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕਿਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਛਲ ਜਾਵੇ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ* 60)

ਕੀਹਦੇ ਹੱਥ ਸਰੰਗੀ ਆ ਗਈ ਵੇਲੇ ਦੀ।
ਸੁਰ ਦੇ ਬਦਲੇ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤਾਰਾਂ 'ਚੋਂ।

(*ਅਵਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰ ਬਾਬਾ ਨਜਮੀ* 35)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆ ਕੇ ਵਿਆਪਕ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅੰਤਰ-ਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ

ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲਈ ਮੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਸ਼ੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਚੂਕ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪਦਾਰਥਕ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਮੰਡੀ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਨੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿੰਦਿਆਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਾਲਾਂ ਅਤੇ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਸਟੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮਨੁੱਖ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦਦਾ, ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਖਰੀਦਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹੁਣ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਬਾਜ਼ਾਰ LED ਸਕਰੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਕੋਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ ਇਸ ਲਈ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਸ਼ੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਦੀ ਲਤ ਲਗਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਪਤ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਲਚਰ ਨੂੰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਤਸਕੀਨ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਰੂ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਆਦਮੀ ਖਪਤ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਨ ਦੇ ਸਫਰ 'ਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਹੈ। ਇਸ ਮਸਰੂਫ਼ੀਅਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਰਮਿਆਨ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਪਾੜ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਅੰਦਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਹੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਘਰ ਅੰਦਰ ਭਰ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹ ਹਰਬਾ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵੱਲ ਤੋਰ ਦੇਵੇਗਾ।” (*ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ* 128).

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਚਕਾਚੌਂਧ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਕਿਵੇਂ ਮਾਸੂਮ ਦੀਵੇ ਰਹਿਣਗੇ ਜਗਦੇ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ।

ਹਵਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹੈ ਸ਼ੂਕਦੀ ਫਿਰਦੀ ਗਰਾਂ ਅੰਦਰ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 42)

ਕੱਚ ਦੇ ਇਹ ਫ਼ਾਨੂਸ ਤੁਸੀਂ ਲੈ ਆਏ ਹੋ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ,

ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਕੋਲ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਗਹਿਣੇ ਧਰ ਕੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 80)

ਹਰ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ ਕੀ ਕੀ ਫਿਸਲਣ ਵਾਸਤੇ,

ਜਦ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਸੰਭਲਣ ਵਾਸਤੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 36)

ਕਿਤੇ ਕਿਰਚਾਂ, ਕਿਤੇ ਕੰਕਰ, ਕਿਤੇ ਕੰਡੇ ਵਿਛਾਏ ਨੇ।

ਇਵੇਂ ਇਸ ਦੌਰ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਸਤੇ ਸਜਾਏ ਨੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 41)

ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਸੀ ਕਿ ਆਖ਼ਿਰ ਇਉਂ ਅਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਿ ਜਿਸਨੂੰ ਆਲੁਣਾ ਸਮਝੇ ਸਾਂ ਓਹੀ ਜਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 48)

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੋਦੇਬਾਜ਼ੀ, ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਿਲਾਮ ਏਥੇ,
ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਸੋਦਾਗਰੀ ਤੇ ਖ਼ਾਬਾਂ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਹੈ,
ਪੈਰ ਪਤਿਆਏ ਗਏ, ਹੱਥ ਹਥਿਆਏ ਗਏ,
ਇਹਦੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੀ ਤੂੰ ਕਲਾ ਵਰਤਾਈ ਏਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 23)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਲੋਟੂ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਬਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਪਦੰਡ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਗਲੋਬਲੀ ਵਰਤਾਰੇ ਅੱਗੇ ਬੇਵੱਸ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪਾ ਕੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲੈਮਰ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਤਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਕਰ ਕੇ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਰੱਕੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਾਗਜ਼ੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਹਕੀਕਤ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੈਨਰੀ ਵੈਲਟਮੇਅਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

ਜੀਵਨ-ਸੂਚਕਾਂ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਕਦਮ ਹੈ,
ਪਰ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਦਾ ਉੱਚਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵਨ-ਸੂਚਕਾਂ
ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਰਗਾਂ ਦੇ

ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (*ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਅਨਮਾਸਕਤ* 124).

ਅਜਿਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨਵੇਂ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੇ ਸਾਧਨ ਜੁ ਦਿਲ ਬਹਿਲਾਉਣ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ,
ਮਹਿਜ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਸੋਚ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 76)

ਘੜੀ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਹੈ ਜਾਂ ਵਕਤ ਹੀ ਬੇਵਕਤ ਹੋ ਚੱਲਿਆ।
ਸਵੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਦਿਨ ਤਾਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 15)

ਧਰਾਸ ਸੀ ਕਦੇ ਜੁ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹੋ ਧਰਾਸ ਹੈ।
ਭਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਆਸ ਸੀ ਭਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 64)

ਤਹਿ 'ਚ ਤੰਦੂਆ ਜਾਲ ਉਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਹਰ ਤਰਫ਼,
ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤਲ 'ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਮੁਨਾਦੀ ਹੋਰ ਹੈ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 55)

ਪਿਘਲਦੀ ਏ ਬਰਫ਼ ਅਕਸਰ, ਪਰ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਨਹੀਂ।
ਹਿਲਦੀਆਂ ਨੇ ਟਾਹਣੀਆਂ, ਐਪਰ ਹਵਾ ਲਗਦੀ ਨਹੀਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 67)

ਬਾਗ ਫਲਿਆ, ਫੁੱਲ ਖਿੜੇ, ਫੈਲੀ ਮਗਰ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨਹੀਂ।
ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀਵੇ ਜਗੇ, ਓਥੇ ਹੀ ਕੋਈ ਲੋਅ ਨਹੀਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 84)

ਮੰਡੀ, ਹੋਕਾ, ਦਾਮ, ਦਲਾਲੀ,
ਸੋਦੇਬਾਜ਼ੀ, ਵੇਚਣ-ਵੱਟਣ,
ਕੀ ਕੀ ਹੈ ਬੇਬਹਿਰ ਲੋੜੀਂਦਾ,
ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ।

ਹਿਰਸਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥਲ ਹੋਏ,
ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੋਅ-ਕੇਸ ਦਾ ਝੋਲਾ,
ਬਣ-ਬਣ ਕਿੰਝ ਠਹਿਰ ਲੋੜੀਂਦਾ,
ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 20-21)

ਵੇਚਦਾ ਹਾਂ ਦੀਵੇ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹਾਂ ਮੈਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ,
ਘਰ-ਘਰ, ਗਲੀ ਗਲੀ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਹੋਕਾ ਏ,
ਰਾਤ ਦੇ ਸੋਦਾਗਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਨਾ ਨਿਲਾਮ ਹੋਣਾ,
ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਭਾਵੇਂ ਡਾਢੀ ਹੀ ਲੁਭਾਉਣੀ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 29)

ਚੁੱਤ ਬਰਸਾਤਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ ਨੇ ਸੜਦੇ ਪਏ,
ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਬੇਵਕਤ ਸੁਕਦੇ ਨੇ ਤੇਰੇ ਖੂਹ ਤੇ ਤਲਾਬ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 30)

ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ
ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸ਼ੋਅ-ਕੇਸਾਂ

ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਹਿਜ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਤੇ ਮੋੜ ਕੇ (By Diverting) ਉਸ ਅੰਦਰ ਬਣਾਵਟੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਆਮ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੈਕ (Pack) ਕਰ ਕੇ ਵੇਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦਾ ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਮੰਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਖੁੰਢਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਸਟਮ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕੋ, ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ/ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ (ਕਨਜ਼ਿਊਮਰਿਸਟ) ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। (**ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ** 18-19).

ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀਆਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਬੇਇਨਤਿਹਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾ ਰਹੇ ਹਨ:

ਉਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਮਗਰਮੱਛਾਂ ਦੀ ਪਨਾਹ,
ਜਿਸ ਤਲਾਅ 'ਚੋਂ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਦੇ ਰਹੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 83)

ਆਏ ਸੀ ਬਣ ਕੇ ਦੂਤ ਉਹ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦੇ ਚੰਨ ਦੇ,
ਦੀਵਾ ਉਠਾ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਘਰ ਦੀ ਮੰਡੇਰ ਤੋਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 55)

ਵਾਹ ਤੇਰੀ ਵਿਗਿਆਪਨਕਾਰੀ, ਤੇਰੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ,
ਮੇਰੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਕਲ ਕਲ ਪੁੱਛਦਾ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 60)

ਮੈਂ ਤੱਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇਰੀ ਮੰਡੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਣ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ,
ਖਰੀਦਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਰ ਆਣ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ,
ਕਰੋਗਾ ਵਿਕਣ ਦੀ ਤੂੰ ਕੀ ਵਕਾਲਤ ਏਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ,
ਸੁਰਾਂ ਬੋਲੀ 'ਤੇ ਲਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਨਗਮੇ ਤੂੰ ਵਿਕਾ ਦਿੱਤੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 58)

ਔੜ ਏਦਾਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਇਹ ਜਾਰੀ ਰਹੀ,
ਰੂਹਾਂ-ਤੇਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ।
ਪਹਿਲਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਜਾਪਦੈ,
ਏਥੇ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਸੁੱਕ ਜਾਣਗੇ।

ਅੱਗ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੈ, ਪਾਗਲ ਹੈ ਮੂੰਹ-ਜੋਰ ਹੈ,
ਇਹ ਨਾ ਸੋਚੀਂ ਕਿ ਸੜਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ,
ਲਾਬੂ ਏਧਰ ਦੀ ਲੰਘੇ ਜਦੋਂ ਟਹਿਲਦੇ,
ਖੋਰੇ ਕਿਹੜੇ ਬਰੂਹਾਂ 'ਤੇ ਰੁਕ ਜਾਣਗੇ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 16-17)

ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ ਕੱਦ ਵਸਤੂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜਿਸਮ ਤੋਂ,
ਵੇਚਦੇ ਹਾਂ ਰੂਹ ਅਸੀਂ ਤਾਹੀਂ ਤਜਾਰਤ ਵਾਸਤੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 47)

ਇਸਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਤਿਹਾਰ ਕੇਵਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰ ਕੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹਨ:

ਇਸਤਿਹਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਧਾੜੇ ਤੋਂ ਉਤਾਰੋ ਏਸ ਨੂੰ,
ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਲਓ, ਇਹ ਮਹਿਕ ਤੋਂ ਬੋਝਲ ਨਹੀਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 22)

ਇਉਂ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਤਰਿਆ ਟੀ.ਵੀ. ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਲਈ,
ਸੱਚ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੱਚਾ ਭਰਮ-ਚਿੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 39)

ਕਾਤਰਾਂ ਜੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਕੱਟੀ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ,
ਪੁੱਛਦੇ ਨੇ ਪੈਰ ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਚਾਦਰਾਂ ਵਿਚ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ* 54)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਥੋੜੀ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਨੈੱਟਵਰਕ ਤੇ ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਕਨੀਕੀ ਯੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਤੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਹਰੀ ਦਖਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੈਪ ਤੇ ਲੋਕੇਸ਼ਨ ਸਰਵਿਸ, ਜੀ.ਪੀ.ਐੱਸ., ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਮੋਬਾਈਲ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਘੋਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਸ਼ੌਕ, ਕਿੱਤੇ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੀ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਇੱਕ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਮਸ਼ੀਨੀ-ਸੂਝ (ARTIFICIAL INTELLIGENCE-AI) ਹੈ। ਜਿੱਥੇ AI ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੋਹਣ ਦਾ ਇੱਕ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਸਾਹਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਤੇ ਅਮਲ ਪ੍ਰਤਿ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅਧੀਨ ਗੁਲਾਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਨੋਟਿਸ ਲੈਂਦਿਆਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਜੰਗਲ ਛੱਡ ਇਕ ਪੰਛੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ,
ਚੂਰੀ ਖਾਂਦੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਆਚ ਗਏ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 55)

ਨੱਚਣਾ ਤਾਂ ਕੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਹੋਇਆ ਤੁਰਨਾ ਵੀ,
ਪਾਜ਼ੇਬਾਂ ਦਾ ਮਹਿੰਗਾ ਜੋੜਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 14)

ਹਰ ਬਸ਼ਰ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਹੈ।

ਵੇਖ ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਵਚਿੱਤਰ ਕੈਦ ਹੈ।

ਮੈਂ ਹਾਂ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਚ ਤੂੰ ਸੋ-ਕੇਸ ਵਿੱਚ,

ਕਰ ਨਿਤਾਰਾ ਕੌਣ ਬਿਹਤਰ ਕੈਦ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਹੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 9)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਡੱਟਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦੇਵੇ, ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਨਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਸਾਡੇ ਕਿਰਦਾਰ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਗ਼ੌਰ-ਤਲਬ ਹਨ:

ਸਾਂਭ ਲੈ ਸਭ ਨੇਅਮਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਰੇ ਪਰ ਮੋੜ ਦੇ।

ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਹੈ ਮਿਰੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਅੰਬਰ ਮੋੜ ਦੇ।

ਦਬ ਗਿਆ ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ,

ਜੋ ਮਿਰੇ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਸੀ ਉਹ ਅੰਤਰ ਮੋੜ ਦੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 24)

ਏਦਾਂ ਨਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣਾ ਪਵੇ,
ਚੰਗੀ ਸੀ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਐਸੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, ਅਗਰਬੱਤੀ 55)

ਤੁਸੀਂ ਕੈਕਟਸ ਉਗਾਏ ਜੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਲ ਇਹਨਾਂ 'ਚੋ,
ਤੁਹਾਡਾ ਅੱਜ ਦੇਖਣਗੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਭਲਕ ਤੱਕਣਗੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 32)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਮੰਡੀਕਰਨ ਤੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੋਸ਼ਣੀ ਤੇ ਤਜਾਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹਰ ਦਿਲ-ਲੁਭਾਊ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਸਲ ਮਨਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਰਾਹੀਂ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਸਜੇ ਸ਼ੋਅ-ਕੇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ,
ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਂ, ਮਗਰ ਘਰ ਨਿਲਾਮ ਕਰ ਜਾਵਾਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 42)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਇੱਥੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂ ਜੋ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ

ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਇਨਸਾਨੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਿਉਂਦੀਆਂ-ਜਾਗਦੀਆਂ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

3.2. ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਪਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਦਕਾ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਜਾ ਬਿਰਾਜਿਆ ਹੈ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਸ ਉਥਾਨ ਦੌਰਾਨ ਕਲਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਕਲਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਬਣਾਇਆ ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਾਪਰਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਆਪਣੇ ਆਦਿ-ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੱਕ ਭਾਵੇਂ ਗੌਰਖਨਾਥ ਹੋਵੇ, ਬਾਈ

ਦੇ ਰਚਯਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਰਗੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਣ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਤਮ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਨਿੱਠ ਕੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਨਫ਼ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਆਪੇ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਨਿਯਤਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਲੰਮੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਉਲਝੇ ਸਮਾਜਕ-ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾਏ ਹਨ।” (ਸਰੋਕਾਰ 148).

ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਿਆ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਤੇ ਰਸ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਧਰਾਤਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਪੇ ਤੋਂ ਤਿੜਕਿਆ ਬੰਦਾ ਇਕੱਲਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਅਜੋਕੇ

ਵਿਕਸਿਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਪਦਾਰਥਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਵੱਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਤੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਖੇਰਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੁੰਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਵੇਂ ਹਨ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਦਲਿੱਦਰ, ਦੁੱਖ ਤੇ ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਆਪ ਇਸੇ ਹੀ ਚੱਕੀ ਵਿੱਚ ਪਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਤਰੇਕ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਿਆਲੀ ਸਵਰਗ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹਦ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਉਪਦਰਵ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਸਹੀ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਦੂਰ ਦਰਸ਼ੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਅਸਲੀਅਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਖਲੇਪੜ ਫਾੜਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। (*ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ* 81). ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਨਵੀਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਗਠਨਕਾਰੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਬੜੇ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੌਰ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸੰਚਾਰ ਯੰਤਰ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਸੋਸ਼ਲ-ਨੈੱਟਵਰਕ, ਮੀਡੀਆ, ਆੱਨ-ਲਾਈਨ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਮ ਵਰਤਾਰੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕਦਮ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਓਪਰੀ

ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਜ਼ਰਾ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਉਪਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਕਸਿਤ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਤਾਪਿਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਮ-ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਤਾਂ ਬਣਾਇਆ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਵੀ ਹੋਏ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਗਠਨ ਦਾ ਅਮਲ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ/ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ/ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਹੈ। ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਅਰਾ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂਗਤ ਯਥਾਰਥ ਵੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇਕ ਮੀਡੀਆ-ਮੁਗਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਣ-ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਕੇਵਲ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਹੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਜੀਣ-ਪੱਧਰ ਉਚੇਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਨੈਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਵੱਲ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ।

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਸਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ। (*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ*, ਸੰਪਾਦਕ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ 35).

ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਠਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਚਰਿਤਰ ਤੋਂ ਡੋਲਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਉਦਾਸੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਅਨੇਕ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਇਸ ਮਸਰੂਫ਼ ਨਗਰ ਵਿਚ ਕੋਣ ਸੁਣੇਗਾ ਤੇਰੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ,
ਐਵੇਂ ਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਤੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪੰਡ ਖਿਲਾਰ ਲਈ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 53)

ਰਿਸ਼ਤੇ, ਰੀਝਾਂ, ਅੱਥਰੂ ਮਿਲਣ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਆਮ,
ਕੀ ਹੁਣ ਦਰਦ ਵਿਯੋਗ ਦਾ, ਕੀ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 24)

ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਹੀ ਉਪਾਅ ਨੇ ਸਾਕ ਸਭ,
ਕਦੋਂ ਉਡੀਕ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਦ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਾਲ ਹੈ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 38)

ਸੋਚ ਕੀਕਣ ਨਾ ਰਹੇ ਭਾਰੂ ਉਦਾਸੀ ਸੋਚ 'ਤੇ,
ਅਪਣਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲੇ ਨਾ ਯਾਰ ਅਪਣਾਪਣ ਅਗਰ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 43)

ਮੋਹ-ਮੁਹੱਬਤ, ਬਗ਼ਾਵਤ, ਸਿਦਕ, ਸੁਰ ਸੁਖਨ,
ਨਮ-ਨਜ਼ਰ, ਨੂਰ, ਨਗ਼ਮਾ, ਨਿਆਂ, ਨਾਬਰੀ,
ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ 'ਚੋਂ,
ਉਹ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਨੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 59)

ਬਜਾਇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਘਰ ਵਣ 'ਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ।
ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਲ ਆਪਣਾ ਸੁਣਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 65)

ਬਸ ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਧੁਰੀ ਦੇ ਗਿਰਦ ਘੁੰਮੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ,
ਸਾਕ ਗਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਮਟਦੇ ਫ਼ੈਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ।
ਆਸਥਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਕਿਤੇ ਤੂੰ ਹੋਰ ਤੁਰ ਜਾ,
ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਮਸਰੂਫ਼ ਨੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਵਿਚ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ* 54)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਕਸਿਤ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਹਿੱਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਫ਼ਾਇਦੇ ਵੀ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸਪੇਸ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਸਾਧਨ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਕਸਦ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਅਤਿ-ਵਿਕਸਿਤ ਵਰਤਾਰੇ ਭਲੀਭਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਅਜੋਕੀ ਤਕਨੀਕ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜੁੜਿਆ ਪਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਸਰਬਜੋਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਬਦੀਲੀ ਮੀਡੀਏ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਸੈਟੇਲਾਈਟ, ਕੰਪਿਊਟਰ, ਟੈਲੀਫੋਨ, ਮੋਬਾਈਲ ਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਐੱਸ. ਟੀ. ਡੀ., ਪੀ. ਸੀ. ਓ., ਫੈਕਸ, ਈ-ਮੇਲ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉੱਤੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਏ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਤਰਜ਼-ਏ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਵਪਾਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਪਾਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰਥਕ-ਸੰਪੰਨਤਾ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਹੋੜ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ

ਵਪਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹੋ ਕੁਝ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੇ ਉਹ ਕੋਈ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਕਰ ਸਕਣ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਸਕਣ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸਮਾਜ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਐਸ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਸੁਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਦਲਾਵ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ 38).

ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਨਾਲੋਂ ਵਿਗਠਿਤ ਕਰ ਕੇ ਇਕੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਮਾਨਵ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੌਧਿਕ, ਪਦਾਰਥਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਣਾਓ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੇ ਮੰਡੀ ਕਲਚਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਜੀਵ ਹੋਂਦ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਨਿਰਜੀਵ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਕਰੋ।
ਜਿੰਦਗੀ ਨੀਲਾਮ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਲਿਆਏ ਹੋ ਬਾਜ਼ਾਰ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 43)

ਇਸ ਗਰਾਂ ਦੇ ਅਵੱਲੇ ਹੀ ਦਸਤੂਰ ਨੇ,
ਏਥੇ ਗ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨੇ,
ਲੈ ਜਾ ਵਾਪਸ ਮੁਹੱਬਤ, ਵਫ਼ਾ, ਦੋਸਤੀ,
ਏਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਏਥੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 56)

ਢੇਵੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਬੋਝਾ ਬੇਜਾਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ।

ਖਬਰੇ ਹੈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ।

ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਕੇ,

ਇਉਂ ਹੀ ਰਿਹਾ ਜੇ ਪੈਸਾ ਈਮਾਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 58)

ਤੂੰ ਉੱਚਾ ਉੜ ਰਿਹੈਂ ਅੰਬਰ 'ਚ ਲੇਕਿਨ,

ਗੁਆ ਕੇ ਧਰਤ ਦੇ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 77)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਮਾਨਵ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੋਝਾ ਪੱਖ ਇਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋ ਕੇ ਵਿਕੋਲਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ; ਉਹ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ-ਸੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਜੋਕਾ ਜੀਵ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਜੀਵ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਅੱਜ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ ਹਨ; ਉਂਵ ਭਾਵੇਂ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਪਿੰਡ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਈਜਾਦ ਕਰਦਾ ਤੇ ਵਰਤਦਾ ਆਪਣੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ

ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਅਜਨਬੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਅਜਨਬੀਆਂ 'ਚੋਂ ਵੀ ਅਪਣੱਤ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਤੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਨਗਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਭੀੜ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖਾਲੀ ਤੇ ਸੁੰਨਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਮੈਂ ਬਣਾਵਾਂਗਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵੰਡਲੀਆਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ।
 ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਦੂਰ ਤੱਕ ਬਾਸਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲ ਜਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।
 ਲੋਕ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਲੋਕਤਾ ਨੂੰ ਮਿੱਧ ਕੇ,
 ਮਸਲ ਕੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਇਨਸਾਨ ਕਿੱਧਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਸੁਰਜੀਤ 21)

ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ 'ਲੋਕਤਾ' ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਚਿਹਨਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਅਣਗੌਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਕੱਲੀ ਹੋਵੇ ਨਾ ਵਣਾਂ ਵਿਚ ਲੱਕੜੀ, ਕੱਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪੁੱਤ ਜੱਟ ਦਾ' ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਕੇ ਖੱਬਲ ਦੀਆਂ ਤਿੜਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਿਉਤੇ ਹੋਏ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਾਝਾਂ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੰਢਾਉਂਦਿਆਂ ਜਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਤੱਤਾ-ਠੰਢਾ ਸਮਾਉਣ ਦਾ ਆਦੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਾਂ ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀਨੇ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਨਿੱਜ ਦਾ ਪਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਜੁੜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਵੱਲ ਅਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਤੱਕ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਿਭਾਉਣਾ ਮਜਬੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਨਿੱਘ ਤਲਾਸ਼ਣਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਸਦੇ ਲਈ ਉੱਚੇ ਧਰਾਤਲਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।” (*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ*, ਸੰਪਾਦਕ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ 118).

ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਖਾਰਿਜ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਟੁੱਟਦੇ-ਢਹਿੰਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ‘ਸੱਥ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਸੱਥ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਸਾਂਝ, ਹਾਸੇ, ਰੌਣਕ ਤੇ ਅਪਣਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਅਜੋਕੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਟੁੱਟਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਕ ਸਭਾ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੁਰਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਾਵਿ-ਚਿਤਰ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹਨ:

ਜੇ ਸੱਥਰ ਪੀੜ ਦਾ ਦਿਲ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਛਾ ਲਈਏ,
ਤਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸਾਡੇ ਸੰਗ ਰੋਣਾ ਹੈ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 58)

ਅੱਜ ਕੋਣ ਸੱਥ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ‘ਰਾਰਾ’ ਹੈ ਲਿਖ ਗਿਆ,
ਕੋਰੇ ਸਫੇ ‘ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੁੱਲੀ ਦਵਾਤ ਅੱਜ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 68)

ਹਵਾ ਵਗੀ ਜਾਪੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਵੀ,
ਮੋਹ ਨਹੀਂ, ਤਾਂਘਾਂ ਨਹੀਂ, ਸੱਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਾਂਝਾਂ ਨਹੀਂ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 74)

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਿਕਾਸ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਂਗਲੀ ਇਕੱਲਤਾ ਨੂੰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਬੀਲਾਈ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਐਸਾ ਕੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਵਿਕ-ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦੀ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਹਰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੱਕ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨਿਯਮਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲੋੜ ਮਰਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਪੂੰਜੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਨੇ ਸਹਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਮੰਡੀਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੋਹ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਤੇ

ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ:

ਜਿਵੇਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜ ਰਹੇ ਨੇ।

ਬਣਾ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ,

ਬੜੇ ਲੋਕੀਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ* 19)

ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਦੌਰ ਦਾ ਦੇਖੋ ਕਮਾਲ।

ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ, ਸਾਂਝ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਹਿ ਗਏ ਬਣ ਕੇ ਸਵਾਲ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 85)

ਮੰਡੀ ਅੰਦਰ, ਕੱਲ੍ਹ ਬੋਲੀ ਦਾ, ਹੋਕਾ ਫਿੱਕਾ ਸੀ, ਲਗਦੈ,

ਲੋਕ ਸਲੀਕਾ ਸਿੱਖਣ, ਖੁਦ ਨੂੰ, ਬਿਨਾਂ ਨਿਲਾਮੀ ਵੇਚਣ ਦਾ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 12)

ਵਪਾਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਊ ਹਾਂ,

ਪੰਘੁੜੇ ਤੋਂ ਸਿਵੇ ਤੀਕਰ, ਤਜਾਰਤ ਹੀ ਤਜਾਰਤ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 11)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਾਵਿ-ਯਥਾਰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਠਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਖ਼ਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਕਾਵਿ-ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਦਾ

ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੁੰਗੜਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦਮ ਤੋੜਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਟਕਰਾਓ ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਦਰਪੇਸ਼ ਅਜਿਹੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਜਨਬੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਧਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੀਤ ਗੁੰਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੌਪ ਸੰਗੀਤ ਹੈ, ਤਿੱਖਾ ਸ਼ੋਰ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਖਣਾਪਣ ਅਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਵਿਰਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਰੁਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਬੇਖ਼ਬਰ ਹੋਣਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ। ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਪਕੜ-ਜਕੜ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। (*ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ* 8).

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚਲੇ ਕਾਵਿ-ਪਾਤਰ ਇਸ ਟਕਰਾਓ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਤਣਾਓ ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਜੀਵਨ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਭੰਗ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੀਤੇ। ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਵ

ਵਿਆਪੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਖਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਵ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਨਾਲੋਂ ਵਿਗਠਿਤ ਕਰ ਕੇ ਇਕੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨਟਰਨੈਟ ਤੇ ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਨਾ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਸਾਂਝ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੌਧਿਕ, ਪਦਾਰਥਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਉੱਥੇ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਣਾਉ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਹਾਦਸਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਨਹੀਂ, ਹਾਦਸਿਆਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਹਾਦਸਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਵਰਤਾਰਾ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਦਸਿਆਂ ਮੂੰਹ ਆਏ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਤੇਜਸਵੀ ਜਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪਾਸਾਰ ਅਜੋਕੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਰ ਹਨ। ਇਹ ਯੁੱਗ ਹਾਰਮਨੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਟਕਰਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ-ਅਕਾਂਖਿਆ ਦੇ ਭਾਰੂ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਅਸਾਵੇਂ ਅਟੱਲਵੇਂ ਵਿਰੋਧ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤ ਹਨ। (ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 142).

ਅਜੋਕੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਦਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਹੋਂਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਮਨੁੱਖ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਖਾਰਿਜ

ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਭੀੜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮੰਡੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਖਰੀਦਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਚਕਾ-ਚੌਂਧ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੁਮਲਾ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਮੋਹ ਭੰਗ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ 'ਤੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪੜਚੋਲਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਉਲੀਕਣ ਲਈ ਸ਼ਾਇਰ ਪਾਸ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਮੰਗਲ ਜਿਹੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਚੰਨ ਤੇ ਮੰਗਲ ਤੱਕ ਦੇ ਫਾਸਿਲੇ ਤਾਂ ਤੈਅ ਕਰ ਲਏ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੱਕ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। “ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਇੰਸ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਬੁਰਜੂਆ ਜ਼ਮੂਹਰੀਅਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ, ਤਰਕਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਪਰ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਵੈ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਐਨੇ ਅਦਿੱਖ ਦਬਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਕੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮਨੁੱਖ (Essential) ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਪਲਟਾਊ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਿੰਵਾਨਣੋਂ ਜਾਂ ਤਸਲੀਮ ਕਰਨੋਂ

ਮੂਲੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ।” (ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ* 48-49). ਸ਼ਾਇਰ ਜਸਵਿੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਲਾਗਲੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ,
ਉਂਜ ਬੰਦੇ ਨੇ ਚੰਨ 'ਤੇ ਪੈਰ ਟਿਕਾਇਆ ਹੈ।

(*ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 46)

ਆਪਣੀ ਗਲੀ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ,
ਚਰਚਾ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਹੈ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ।

(*ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 73)

ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੁੱਗ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ, ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਹੈ। ਕੀਮਤ ਦਾ ਮਕਸਦ ਤੇ ਆਧਾਰ ਪੂੰਜੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਦੌੜ ਅਜੋਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੂਲ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਟ ਵੀ ਇਕ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਨਹੀਂ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉਪਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ, ਫਿਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਅਡੋਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੂੰਜੀ ਹੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਮਨੁੱਖ ਪੂੰਜੀਕਰਨ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਦੌੜ ਵਿਚ ਐਨਾ ਮਸਰੂਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ

ਮਕਾਨਕੀ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਦੂਸਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਦੋਂ ਹਾਸੀਏ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਜਦੋਂ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ “ਮਨੁੱਖ ਜਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਖ਼ਰੀਦਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਓਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇਗਾ।” (ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ* 24). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂੰਜੀ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਤੀਸਰਾ ਮਨੁੱਖ ਪਦਾਰਥਕ ਆਕਰਸ਼ਣ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਵਾਰਥੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਖੋਖਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਡਾ. ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮਨੁੱਖ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅੱਗੇ ਬੇਵੱਸ ਹੈ ਤੇ ਬਾਹਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉਸਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮਹਿਜ਼ ਸੌਦਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ।” (*ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ* 23).

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿਯੋਗਿਆ-ਵਿਯੋਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬੁੱਤ ਵਰਗੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਤੜਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੁਆਰਥੀ ਮਾਰੈਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੇਕ ਮਾਨਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਵਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਨਤੀਜਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਆਂ ਦਾ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਅਲਗਾਉ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੀ ਖ਼ਾਰਿਜ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਬਹਿ ਕੇ ਹੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੀ ਗ਼ੈਰ ਲਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬੇਜਾਨ ਤੇ

ਮਨੁੱਖ ਬੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਭੀੜ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁੰਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਲੋਕ ਢਕ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਮੈਲੇ ਮਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਇਸ ਕਦਰ,
ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉੱਗਿਆ ਖੱਬਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 48)

ਕੁਝ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ,
ਰੁੱਖ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ ਪਰ ਕਿਤੇ ਸਾਇਆ ਨਹੀਂ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 67)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਤਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਤੇ ਢੁਕਦੀ ਨਹੀਂ,
ਵਿਰਲ ਕਿੰਨੀ ਪਾ ਗਏ ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਹਾਸੀਏ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਹੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 50)

ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਤੇ ਖਪਤ/ਭੋਗਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਤੇ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪੈਸਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੜਕਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਚਿੰਤਾਗ੍ਰਸਤ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ

ਪ੍ਰੰਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਸ਼ੱਕ, ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕੁਤੱਤਣ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਤੱਤਣ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਸਾਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਦਰ ਫੈਲ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਕਾਂ, ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਤਨਹਾਈ ਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਆਦਮੀ, ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਾਥ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਵਿਕਸਿਤ ਕਲਚਰ' ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਵਸ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਆਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚਲਾ ਫਾਸਿਲਾ ਵਧਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਗੀਤਾਂ 'ਚੋਂ ਗੰਧ ਆਵੇ ਤਿੜਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ,
ਰੱਤ ਸਿੰਮਦੀ ਹਰ ਖ਼ਤ 'ਚੋਂ ਇਹ ਕਿਸਦੀ ਖ਼ਤਾ ਆਖਾਂ।

ਸਾਕਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਬਦਬੂ ਫੈਲੀ,
ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਵਿਚ ਵੀ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਤਨਹਾ ਤਨਹਾ ਆਖਾਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ* 71)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸੁਆਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਤੁਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭੋਲਾਪਣ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਬੀਤੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾ ਕੇ ਠੱਗਣ ਦਾ ਹੈ:

ਬਚਾਓ! ਜੇ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਬਚਾ ਪਾਵੇ ਇਹ ਮਾਸੂਮੀ,
ਨਿਗਲ ਜਾਵੇ ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਦਾ ਸਾਇਆ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 54)

ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਨਰਦਾਂ, ਬਾਜ਼ੀ ਕੋਣ ਹਾਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ,
ਲੋਕੀ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ 'ਚ ਰਖਦੇ ਨੇ ਸ਼ਤਰੰਜ ਵਿਛਾ ਕੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 78)

ਆਪੇ ਹੀ ਤਿੜਕਣਾ ਸੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਹੜਿਆਂ ਦਾ,
ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਜੋ ਦਸਤਕਾਂ 'ਤੇ, ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਦਰ ਰਹੇ ਨੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 27)

ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਰੇਤ-ਛਲ ਮੈਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ,
ਹਾਂ ਇਕੱਲਾ ਭੀੜ ਵਿਚ, ਪਰ ਕਾਫ਼ਲਾ ਲਗਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 63)

ਖੋਰੇ ਕਿਸਰਾਂ ਚੱਲਦੀ ਪਈ ਏ ਗੱਡੀ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ,
ਵਾਂਗ ਛਲੇਡੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਛਲਦਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾਂ।

(*ਅਵਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰ : ਬਾਬਾ ਨਜਮੀ* 53)

ਬਣੇ ਦੀਵਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹਮਸਫ਼ਰ ਹੁਣ ਤਾਂ,
ਕੋਈ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਜੋ ਰਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਵੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਅਗਰਬੱਤੀ* 30)

ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸੰਕਟ ਵੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸਮਾਜ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਠਨ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦੇ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਵੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚੁਏ ਇਕੱਲਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ, ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਾਵਿ-ਉਚਾਰ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਉੱਚੇ ਨੈਤਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਰੱਖਣੀ ਕੇਵਲ ਭਰਮ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਵਿ-ਮਨੋਰਥ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗੁਲਾਮੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲਿਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਲਹਿ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਹੇਠ ਵਿਚਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ।

3.3. ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ

ਅਲਗਾਉ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਵ ਜਾਂ ਅਲਗਾਅ ਵੀ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਚਰਚਿਤ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੰਕਲਪ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਲਗਾਉ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਅਹਿਸਾਸ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। “ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅਰਥਗਤ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਜਟਿਲਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।” (ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ, **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ** 9). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅਨੇਕ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਅਲਗਾਉ ਦਾ ਤੀਬਰ ਅਹਿਸਾਸ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਵੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੁਆਚੀਆਂ ਤੇ ਵਿਯੋਗੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਲਈ ਅਲਗਾਉ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹੋਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ।

ਅਲਗਾਉ ਜਾਂ ਅਲਗਾਵ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਏਲੀਏਨੇਸ਼ਨ’ (Alienation) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। “ਏਲੀਏਨੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਵਾਚੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪਰਾਇਆਪਣ, ਉਪਰਾਪਣ, ਅਜਨਬੀਪਣ, ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ, ਵਿਯੋਗ, ਵਿਸੰਗਤੀ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਅਣਹੋਇਆਪਣ, ਇਕੱਲਤਾ ਆਦਿ। ਪਰੰਤੂ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਅਲਗਾਉ ਸ਼ਬਦ ‘ਏਲੀਏਨੇਸ਼ਨ’ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਗਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।” (ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ** 9). ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ। ਉਂਵ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ

ਮੂਲ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਏਲੀਨੇਸ਼ਿਓ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬਣਾ ਦੇਣਾ, ਖੋਹ ਲੈਣਾ, ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਹਟਾ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। (ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ* 9). ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਰਘੂਨਾਥ ਜੈਨ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ : ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਰਥ ਅਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾਗਤ ਅਰਥ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਬਦਲਾਓ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਸੀ।” (ਅਲਗਾਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੇ ਨਵਗੀਤ ਕਾ ਅਧਿਐਨ 1). ਡਾ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਲਗਾਉ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ:

- ਅਲਗਾਉ : ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਇੰਤਕਾਲ (Alienation as Transfer of ownership)
- ਅਲਗਾਉ : ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ (Alienation as Mental Disorder)
- ਅਲਗਾਉ : ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ (Alienation as Interpersonal Estrangement) (*ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ* 9-10).

ਅਲਗਾਉ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਸੰਕਲਪਕ ਧਾਰਨਾ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅਲਗਾਉ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਅਲਗਾਉ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਚੇਤ ਚਿੰਤਨ ਭਾਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਲਗਾਉ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਅਰਥ ਹੀਗਲ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। (ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ :*

ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ 12). ਡਾ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਅਲਗਾਉ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। “ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਤਿਰੂਪ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਹੀਗਲ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਤੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ‘ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀਕਰਣ’ ਨੂੰ ਅਲਗਾਉ ਸਥਿਤੀ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਅਲਗਾਉ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਆਪੇ ਵਿਚਲੀ ਦੂਰੀ (ਹੀਡਗਰ) ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਸਤੂਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਣ (ਸਾਰਤਰ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਦ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਕਾਂ (ਐਰਿਕ ਫਰਾਮ, ਮਾਰਕੂਜ਼, ਕਰੇਨ ਹਾਰਨੀ) ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਆਪੇ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੇ ਜਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਅਲਗਾਉ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਅਲਗਾਉ-ਗ੍ਰਸਤ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਰਤ, ਕਿਰਤ ਉਤਪਾਦਨ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ (ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ) ਤੋਂ ਅਲਗਾਉ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਕਸ ਹੀਗਲ ਵਾਂਗ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਰਤ ਤੇ ਬਾਹਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਅਲਗਾਉ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਕਿਰਤ ਦੇ ਕਾਮੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ, ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ, ਵਿਰੋਧੀ, ਵਿਜੋਗੀ ਤੇ ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। (*ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ* 34-35).

ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਅਲਗਾਵ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਚੇਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲਗਾਉ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਮਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਜੀਤਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਜੋਗ, ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਮਾਇਆ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਜਾਣਨ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਜਾਂ ਹਉਮੈ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਰੱਬੀ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ। (ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ* 34). ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁੱਖ ਹੀ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਦਾ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਜਨਮ, ਕਾਮਨਾ, ਲਾਲਸਾ, ਬਿਮਾਰੀ, ਮੌਤ ਦੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੁੱਖ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਲਗਾਉ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਮਸ਼ੀਨੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅਲਗਾਵ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਥਾਈਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਅਲਗਾਉ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਕਲਪਕ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਾਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਪਣੇ ਤੀਬਰਤਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਵਕਤ

ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੈਜਟ ਚੁੱਕੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋਇਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈਜਟਾਂ ਦੀ ਸਕਰੀਨ ਵਿੱਚ ਖੁਭਿਆ ਖੁਦ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਗੈਜਟ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵਹੀਣ ਮਸ਼ੀਨੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀ-ਪ੍ਰਸਤ, ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੁਆਰਥੀ ਮਾਰੋਲ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਤੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੀ ਮਹਿਸੂਸਦਾ ਹੈ। ਅਲਗਾਉ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਰਘੂਨਾਥ ਜੈਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

इसमें सन्देह नहीं कि अलगाव के अर्थ विभिन्न अनुशासनों में अलग-अलग हैं, परन्तु इतना अवश्य कहा जा सकता है कि अलगाव के अनुभव से व्यक्ति स्वयं को अकेला, उदासीन, शक्तिहीन, अशक्त, एवं असमर्थ समझने लगता है और कुन्ठा, भय, निराशा, तनाव, टूटन, घुटन, आतंक एवं त्रास आदि प्रवृत्तियां उसे घेर लेती हैं। स्पष्ट है कि अलगाव की अवस्था में व्यक्ति स्वयं को निर्वासित एवं विरक्त अनुभव करता है। वह स्वयं को अपने स्व का संचालक नहीं समझता, क्योंकि उसके कार्य तथा कार्य के प्रभाव ही उसके जीवन के संचालक बन जाते हैं अर्थात् व्यक्ति स्वयं अपने स्व पर नियंत्रण नहीं रख पाता और इसलिए वह अपने आप को पदार्थ की तरह अनुभव करने लगता है। (*अलगाव की दृष्टि से नवगीत का अभिप्रेत 2*).

ਡਾ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਅਲਗਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ Melvin Seeman ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

- **ਸ਼ਕਤੀਹੀਨਤਾ (Powerlessness)** : ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- **ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ (Meaninglessness)** : ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼ਹੀਨਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਬੋਧ।
- **ਮੁੱਲਹੀਣਤਾ (Normlessness)** : ਸਮਾਜਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤੀ ਕਾਰਨ ਭਟਕਣਾ ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ।
- **ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਉਦਾਸੀਨਤਾ (Social Isolation)** : ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਭਾਵਨਾ।
- **ਆਤਮ-ਪਰਾਇਣ (Self-alienation)** : ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਟੁੱਟਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ। (*ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ* 12).

ਇਸ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਲਗਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਸਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਚਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਦਾ ਕਾਰਕ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਟੁੱਟਿਆ-ਟੁੱਟਿਆ, ਓਪਰਾ-ਓਪਰਾ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗਿਆ ਤੇ

ਵਿਕੋਲਿਤਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸੰਵੇਦਨਾਹੀਣ ਤੇ ਭਾਵ-ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਜੋਗਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਪਜੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਓਦਰਿਆ-ਓਦਰਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਮੁੱਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਕਰੋੜਾਂ ਤੇ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਆਦਮੀ ਸਮੂਹਿਕ ਹੋਂਦ ਹੰਢਾਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦੇ ਸੰਨਾਟੇ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਤੋਂ ਐਨੇ ਵਿਯੋਗੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਸਮੇਟਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਕਾਵਿ-ਪਾਤਰ ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਤਮ ਤੇ ਅਨਾਤਮ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਫ਼ਾਸਿਲੇ ਤੇ ਤਣਾਓ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਦੇ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਕਾਵਿ-ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਅਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤ੍ਰਬਕ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਰੋਬੋਟ (Robot) ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਿਆਸ ਕੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ:

ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਂ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ,
ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਜੇ ਸੰਗਮ ਨਹੀਂ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 22)

ਕਿਵੇਂ ਦੱਸਾਂਗਾ ਅਗਲੀ ਨਸਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜੇ ਇਹ ਮੈਥੋਂ,
ਇਹ ਕੀ ਹੁੰਦੈ, ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰ ਗਿਆ ਪਾਣੀ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 23)

ਲਤੀਫ਼ੇ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਹਸਦੇ ਨਾ ਰੋਂਦੇ ਮਰਸੀਏ ਸੁਣ ਕੇ,
ਪਤਾ ਨਈਂ ਲੋਕ ਹੁਣ ਸੰਵੇਦਨਾ ਕਿੱਧਰ ਗੁਆ ਆਏ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 37)

ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵੀ ਕਿਤੇ ਢੋਈ ਨ ਸੀ।
ਸੱਚ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਮਿਰੀ ਕੋਈ ਨ ਸੀ।

ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਨਾ ਸੀ ਚਮਨ ਅੰਦਰ ਭਲਾਂ,
ਜੇ ਨਾ ਸੀ ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇਪਣ ਦੀ ਖੁਸਬੋਈ ਨ ਸੀ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 30)

ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇਸ ਹਾਲਤ 'ਤੇ,
ਸਾਹਵੇਂ ਹਾਂ ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਦਰਪਨ ਖਾਲੀ ਹੈ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 53)

ਬੜਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਾਂ ਆਪਣੇ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਭੀੜ ਅੰਦਰ ਸਾਂ,
ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ, ਫ਼ਾਸਲਾ ਮੇਰਾ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਹੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 35)

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਦੌੜਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। “ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਹਫ਼ਲ ਵਿਹਾਂਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਦਾ ਭਾਵ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਧੂਰੇ, ਟੁੰਡੇ, ਰਸਹੀਣ ਹੋਣ ਤੇ ਅਣਗੌਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਭਾਵ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।” (ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ* 64). ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸੰਗਤੀ ਤੇ ਉਦਰੇਵਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵੁਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਅਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮੂਹਿਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਕੋਲਿਤਗੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। “ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੇ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸੈਟੇਲਾਈਟ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚਲੇ ਬਹੁ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵਿਚ ਖਪਤ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਲਈ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮੀਡੀਆ ਵਲੋਂ ਪਰੇਸੇ ਜਾ ਰਹੇ ਬਿੰਬ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਿਆਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਅਰਾਜਸੀ, ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਉਪਭੋਗੀ ਹੈ।” (ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ*, ਸੰਪਾਦਕ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ 192). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ

ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਜਿਵੇਂ, ਫੇਸਬੁੱਕ, ਵਟਸਐਪ, ਟਵਿੱਟਰ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜਦੇ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਜੋੜ ਵੀ ਅਵਾਸਤਵਿਕ (Virtual) ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜ ਬੈਠਣ ਦਾ ਅਮਲ ਤੇ ਸਮਾਂ ਸੁੰਗੜਦਾ-ਸੁੰਗੜਦਾ ਮਨਫੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੁਕ-ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਲਗਾਉ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ, ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਉਪਭੋਗੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਅਲਗਾਉ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਭਾਵੁਕ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਅਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਆਰਥਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਅਲਗਾਉ ਭੋਗਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਕੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਭੁੱਖਮਰੀ ਭੋਗਣ ਲਈ ਵੀ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿੱਥੇ ਅਣਇੱਛਿਤ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਇੱਛਿਤ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚਲੀ ਦੂਰੀ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਬੇਵਸੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਭੁੱਖਮਰੀ ਹੰਢਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। (*ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ* 51).

ਇਸ ਭਾਵੁਕ-ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਗੁਆਚਣ ਦਾ ਡਰ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਬੇਵਸ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਪਣਤ ਤੇ ਮੋਹ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ

ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿਯੋਗਿਆ-ਵਿਯੋਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬੁੱਤ ਵਰਗੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਤੜਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੇਕ ਮਾਣਨ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਵਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਨਤੀਜਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਆਂ ਦਾ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਅਲਗਾਉ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ:

ਅਣਦਿਸਦਾ ਇਕ ਡਰ ਹੈ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆਚਣ ਦਾ,
ਘਰ ਤੋਂ ਹੀ ਤੁਰਦੇ ਨੇ ਲੋਕੀਂ ਲੈ ਆਪਣਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 33)

ਸਾਨੂੰ ਪਈਆਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਬੋਹਰਾਂ ਨਾਲ ਪਰੀਤੀਆਂ,
ਬੋਹੜਾਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਹੁਣ ਟਾਵੇਂ ਟੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ।

ਇਸ ਜੰਗਲ ਦੇ ਹੇਠਲੀ ਧਰਤੀ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਈ,
ਰੁੱਖ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਟਕਦੇ ਕੱਲਮ-ਕੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, *ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 46)

ਨਾ ਉਹ ਪਿਆਰ ਨ ਅਪਣਾਪਣ ਉਹ ਨਾ ਉਹ ਤਾਪਾਂ ਨ ਸਤਿਕਾਰ,
ਚਾਹੇ ਹੁਣ ਵੀ ਰਲ ਬਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗਰ ਸੱਭੇ ਯਾਰ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 67)

ਯਾਦ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਪਲ ਜਦ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮੇਰਾ,
ਉਸ ਪਲ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਖਸ ਵੀ ਹੋਇਆ ਨਾ ਸੀ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 21)

ਬੜੇ ਅਜੀਬ ਨੇ ਤੇਰੇ ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਸਿੰਦੇ,
ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਪਰਿੰਦੇ ਦੇ ਪਰ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 46)

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚਲੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਐਸੇ ਸਾਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਐਸ-ਓ-ਆਰਾਮ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਰਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਟੀ.ਵੀ. ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਹੈ, ਆੱਨ-ਲਾਈਨ ਮੂਵੀਜ਼, ਚੈਨਲਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਨੰਦਿਤ ਤੇ ਮਸਰੂਫ਼ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਬੋਧ ਨਾਲ ਸੰਤਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਪਸਰਿਆ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸ਼ੌਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਛਾਇਆ ਜਾਲ ਹੈ। ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕਲਾਪੀ ਗਈ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਕਦਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਅਲਗਾਓ ਜਾਂ ਪਰਾਇਆਪਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭਰੇ ਭਰਾਏ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ

ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਨਬੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਜੋ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 'ਮਿਸਫਿੱਟ' ਹੈ। ਅਜਨਬੀਕਰਨ ਅਤੇ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ/ਪਰਾਏਪਣ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਇਕਲਾਪੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤਾਂ ਦੁਮੇਲ 'ਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਕਟਤਮ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਇਨਸਾਨ ਇੱਕ ਅਪਣੇਪਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਲਈ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨਫੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। (**ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ** 136).

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜੋਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਲਚਰ ਦਾ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਉਸ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸਾਧਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹੋ ਕਿਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕਤਾ ਬਖਸ਼ਦੀ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਦੇ ਬੋਧ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਤੇ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ “ਮਸ਼ੀਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾਮੇ ਚੋਂ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਚੂਸ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਮਿੱਲਾਂ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੱਦਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫ਼ਾਲਤੂ ਰੂੜੇ ਕਰਕਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਕੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਤੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਵਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ।” (ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ* 103). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਮੰਡੀਕਰਨ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਮਾਰੋਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗ਼ਰੀਬ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰਾਰਥਕ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਹ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਪੈਸਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਮਾਰੋਲ ਕਾਰਨ ਉਸ ਅੰਦਰੋਂ ਜੀਣ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਮਨਫ਼ੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਭਰੇ-ਭਰੁੰਨੇ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ:

ਤਾਂਘ ਤੜਪ, ਰੰਜਿਸ਼ ਨਾ ਹਸਰਤ, ਕੋਈ ਡੋਬ-ਉਛਾਲ ਨਹੀਂ।
ਦਿਲ ਦੀ ਏਨੀ ਬੋਝਲ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ, ਹੁੰਦੀ ਹੋਰ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ* 54)

ਨਾ ਕੋਈ ਨਗ਼ਮਾ ਕਹੇ ਦਿਲ, ਨਾ ਕੋਈ ਅੱਥਰੂ ਵਹੇ,
ਲਫ਼ਜ਼ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਗਏ ਜਾਂ ਨੈਣ ਬੰਜਰ ਹੋ ਗਏ,
ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਗ਼ਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾ ਰਹੀ ਐ ਮਾਲਕਾ,
ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਫੁੱਲਾਂ ਜਿਹੇ ਅਹਿਸਾਸ ਪੱਥਰ ਹੋ ਗਏ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ* 44)

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ 'ਚ ਬਹਿ ਕੇ।
ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਮੈਂ ਸੰਨਾਟੇ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 59)

ਇਸ ਨਗਰ ਅੰਦਰ ਕੁਈ ਵੀ ਅਜਨਬੀ ਚਿਹਰਾ ਨਹੀਂ,
ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਉਂ ਲਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੀ ਅਪਣਾ ਨਹੀਂ।

ਕੀ ਸੁਣੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਦ ਕਿ ਹੁਣ,
ਸ਼ੋਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਹੀ ਸੁਣਦਾ ਨਹੀਂ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 60)

ਏਸ ਮੰਡੀ ਨੂੰ ਸਜਾਓ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੋ, ਮਗਰ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਜੀਣ ਦਾ, ਅਹਿਸਾਸ ਮਨਫ਼ੀ ਨਾ ਕਰੋ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼* 73)

ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ,
ਹਵਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਾਈ ਇੰਜ ਉਲਝਾਈ ਕਿ ਬਸ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 22)

ਅਲਗਾਉ ਦੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਲੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ, ਮੋਹ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਕੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਸਮਾਜਿਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਸਵਾਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਪੈਸਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀਆਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਭਰੋਸਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਕੇ ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਦਾ ਤ੍ਰਾਸ ਭੋਗਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕੱਲਤਾ ਜੰਗਲੀ ਸੰਨਾਟੇ ਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਲਾਲਸੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ

ਅਮਾਨਵੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਚੰਗਿਆੜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਇਸ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

ਕਰੇ ਕਿਸ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਤੇ ਕਿਦ੍ਰੇ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖੇ।

ਪਰਿੰਦਾ ਸੋਚਦੈ ਕਿਸ ਸ਼ਾਖ ਉੱਤੇ ਆਲ੍ਹਣਾ ਰੱਖੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 38)

ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਵਕਤ ਦਾ ਹਾਈ ਹੋ ਚੱਲਿਐ,

ਇਸ ਦਾ ਰੁਖ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਵਰਗਾ ਹੈ॥

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 56)

ਜਿਸਦੀ ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਖ 'ਤੇ ਪੱਤੇ ਨੇ, ਛਾਂ ਨਹੀਂ,

ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਰਖ ਹੈ ਬਸਤੀ 'ਚ ਉੱਗਿਆ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 40)

ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਦਿਸ ਰਿਹੈ ਹਰ ਜਿਸਮ ਪਰਛਾਵੇਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ,

ਜਾਪਦੈ ਹੁਣ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਕੁਲਵਿੰਦਰ, *ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 41)

ਜਿਵੇਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜ ਰਹੇ ਨੇ।

(ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, *ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ* 19)

ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੇਰੇ ਭਾਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਹੈ,

ਰਾਤ ਦਿਨ ਪਰ ਤੜਪਦਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚਲਾ ਖ਼ਲਾਅ।

(ਅਨੂ ਬਾਲਾ, *ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ* 43)

ਧੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੇ ਠੰਢੇ ਨੇ,
ਸਾਨੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਏ।

(ਅਵਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰ : ਬਾਬਾ ਨਜਮੀ 41)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਪੇ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਮੰਡੀਕਰਨ ਤੇ ਵਧ ਰਹੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅਮਾਨਵੀ ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਬੰਦਿਆਈ ਤੋਂ ਡੋਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਵਾਂਪਣ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਸੰਤਾਪਿਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕੇ।

3.4. ਕੁਦਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧਕ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੌਲਣ ਤੇ ਵਿਗਸਣ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਮਾਹੌਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਨਿਵਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਤੇ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ, ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆਂ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਦਲਾਓ ਆਉਂਦਾ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਅਮਲ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰਤਿ ਰਵੱਈਆ ਸੁਹਿਰਦ ਰਿਹਾ। ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢਦਿਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਗਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੱਜ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਖੇਹ-ਖਰਾਬੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖ਼ਾਮਿਆਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਾਪੇਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਜੇਕਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਸਭ ਜਾਣ ਕੇ ਵੀ ਅਵੇਸਲਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੌਣ ਤੇ ਪਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲਾਜ਼ਮੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਦਰ ਮਸਰੂਫ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੌਣ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਖੋਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਸਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਨਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋਣ। ਅੱਜ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਤੇ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਾਤਕ ਰਸਾਇਣਾਂ ਤੇ ਚਿਮਨੀਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਤੇ ਹਵਾ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ਾਮਿਆਜ਼ਾ ਦੂਸਰੇ ਨਿਮਨ-ਵਰਗਾਂ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਜੇਮਜ਼ ਪੈਟਰਾਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਕੁਝ ਵਰਗ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾੜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਜਾਂ ਲੋਕ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਟਿੰਬਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।” (*ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਅਨਮਾਸਕਡ* 124). ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜਿਹੜੀ ਕੁਦਰਤ ਸਾਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਢਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ

ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ:

ਧੜਕਣਾਂ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਦੋਸਤੀ ਖਤਰੇ 'ਚ ਹੈ।

ਇਸ ਕਦਰ ਜਲ ਪੌਣ ਦੂਸ਼ਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖਤਰੇ 'ਚ ਹੈ।

ਸੌ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਰਹੀ,

ਮਛਲੀਓਂ ਰੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜਾਓ ਇਹ ਨਦੀ ਖਤਰੇ 'ਚ ਹੈ।

ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਨ 'ਤੇ ਧੁੰਏ ਦੀ ਚਾਦਰ ਤਾਣਦੇ,

ਫੇਰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਖਤਰੇ 'ਚ ਹੈ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 60)

ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਹਵਾ-ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰ ਕਟਾਈ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਗ਼ਰਮੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਪਲਣ ਵਾਲੇ ਬਾਕੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਵੱਸ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਿਰਮੌਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਚਰਿਤਰ ਬਾਰੇ ਕਿਆਸਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ:

ਇਹ ਬੇਜੁਬਾਨ ਬਿਰਖ ਨਾ ਤੂੰ ਚੀਰ ਜੰਗਲ ਦੇ।

ਅਸੀਸ ਦੇਣਗੇ ਤੈਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰ ਜੰਗਲ ਦੇ।

ਤੇਰੇ ਬਦਨ 'ਤੇ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਨਾ ਰੇਸ਼ਮੀ ਬਾਣਾ,
ਲਿਬਾਸ ਹੋ ਗਏ ਜੇ ਲੀਰ ਲੀਰ ਜੰਗਲ ਦੇ।

(ਜਸਵਿੰਦਰ, ਅਗਰਬੱਤੀ 61)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਖੇਹ-ਖ਼ਰਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧਕ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਆਗਾਹ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਵੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕ ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁਦਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

ਵੱਡੇ ਮਨਾਫ਼ੇ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਹਿਰਸ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹਰੇਕ ਹੀਲੇ-ਵਸੀਲੇ ਨਾਲ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਕਾਢਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮੁੱਚੀ ਕੁਦਰਤ ਧਰਤੀ ਦੇ ਖੋਲ, ਚਾਪੜ, ਪੁਲਾੜ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨੀ, ਭੂਗੋਲ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ 'ਬਰਬਰਤਾ ਜਾਂ ਕਿਆਮਤ' ਨਾਲ ਜੋੜ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲੇ-ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹਿਰਸ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਧ ਤੇ ਲਿਖੀ ਤਬਾਹੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ।

(ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 89-90).

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਪਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਿਆ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਪਾਸਾਰੇ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਲੀਲਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਿਣਾ ਪਏਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਇਸ ਕੁਤਾਹੀ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੀਆਂ:

ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ,
ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ ਅਸਾਡੇ ਨਾਂ ਵਸੀਅਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਨੇ।

(ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 76)

ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਕੋਲੋਂ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਖੋਹ ਕੇ,
ਜ਼ਹਿਰ ਭਰੀ ਰੇਤ ਦੀ ਤੂੰ ਪਾਣ ਚਾੜ੍ਹੀ ਜਾਨਾ ਏਂ,
ਵਣ-ਤ੍ਰਿਣ ਬੇਲੇ ਸਭ ਭੇਟ ਇਹਦੀ ਕਰੀ ਜਾਨੈਂ,
ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀਆਂ ਨੇ ਲੁੱਡੀ ਕਿੱਥੇ ਪਾਉਣੀ ਹੈ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 29)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵੱਈਏ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। “ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਕਾਲੀ ਮਾਨਵ ਪੱਖੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਇਸੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਧਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਲਈ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਅਖ਼ਾੜਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਿਤਮਜ਼ਰੀਫ਼ੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲਲ੍ਹਕ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਲੇ ਉਕਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰ ਧਨੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦੀ।” (ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ* 98). ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਮੌਸਮੀ ਤਬਦੀਲੀ, ਸਾਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸੁਨਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹਲਚਲ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਮਿੱਥਕ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਰਾਹੀਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਜਿਹਦੇ ਚੀਰ ਹਰਨ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ,
ਆਪਾਂ ਹੁੱਬ-ਹੁੱਬ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ,
ਕੁਦਰਤ ਪੰਚਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ,
ਨੰਗਾ ਸੱਚ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, *ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ* 15)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਦਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਬਾਜ਼ ਆਉਣ ਲਈ ਕਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਲਈ ਫ਼ਕਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਬਾਕਮਾਲ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਲੇ ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਕੌਮਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੂਜੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੁਣ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਿਰਫ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਨੋਟਿਸ ਲੈਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿੱਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿੱਖਾ ਕਾਵਿਕ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਮਾਡਲਾਂ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਚੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਤਰੱਕੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਰਮਜਾਲ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਕਾਰਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਸਪੇਸ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਆਨ-ਲਾਈਨ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਹੂਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਤਰੱਕੀ ਇੱਕਪਾਸੜ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਅਸਲ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦਿਲ-ਲੁਭਾਊ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ

ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂ ਜੋ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਹ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਾਡੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਪਰਿਵਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖ਼ਾਸੇ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਪੂੰਜੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਖ਼ਾਰਿਜ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਇਸ 'ਵਿਸ਼ਵ-ਪਿੰਡ' ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਪਦਾਰਥ, ਪੂੰਜੀ, ਵਪਾਰ, ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਇਸ ਮਾਰੈਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪਿਆ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੁੰਗੜਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜਨ ਦੀਆਂ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ, ਅਜੋਕਾ ਨੈੱਟਵਰਕ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਮੋਬਾਈਲ, ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਖ਼ਤਮ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਭੰਗ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੱਖੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਨਾ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪ ਅੱਜ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਮਹਾਨਗਰੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਅ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਭਾਵੇਂ ਮੋਬਾਈਲ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀਆਂ ਸਕਰੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਪਰਿਵਾਰ, ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਸੋ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਪਦਾਰਥਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਰੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਤਰਕ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਤੱਥ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਸਵਿੰਦਰ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਬੜੇ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਅੰਗ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਵਿਕਟ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਖੜਦੇ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤਰੱਕੀ ਕਾਰਨ ਅਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਵਰਤਾਰਾ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਮਤਾਂ ਲਈ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਤਨ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਲਗਾਉ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਫ਼ਤਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਧੱਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਰੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਕੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ

- 4.1. ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ
- 4.2. ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਸਾਰ
- 4.3. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ

ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਘੜਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਬਾਬਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਤਮਸਾਤ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਵਿਧਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੇਕਾਰਥੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵੀ। ਜੇਕਰ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰੇਗਾ ਅਤੇ ਜਿਹੌ ਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਏਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੌਰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨੀ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4.1. ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ **ਡਾ. ਰਮਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ** ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਸ਼ਬਦ 'ਪਰ' ਅਤੇ 'ਵਾਸ' ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਪਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਾਇਆ ਅਤੇ 'ਵਾਸ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਥਾਂ/ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਜਾਂ ਵਸਣ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਦਕਾ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਛੱਡ ਕੇ

ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਬੁੜ੍ਹਾਂ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ, ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਉੱਚਤਾ, ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ 50).

NEW OXFORD ADVANCED LEARNER'S DICTIONARY OF CURRENT ENGLISH ਅਨੁਸਾਰ, “ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਸਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਪਰਵਾਸ ਹੈ।” (776). ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA (ONLINE) ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

The common definition of human migration limits the term to permanent change of residence (conventionally, for at least one year), so as to distinguish it from commuting and other more frequent but temporary movements (Online).

ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਆਮ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਸ਼ਬਦ/ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ (ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ) ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

WIKIPEDIA THE FREE ENCYCLOPEDIA ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

Human migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, permanently or temporarily at

a new location (geographic region). The movement is often over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible; indeed, this is the dominant form globally. People may migrate as individuals, in family units or in large groups. There are four major forms of migration: invasion, conquest, colonization and immigration (Online).

ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਵਾਸ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਜਾਂ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਸੇਵੇ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਹੈ। ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਰਵਾਸ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ; ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਲੋਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ : ਹਮਲਾ, ਜਿੱਤ, ਬਸਤੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ **ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ** ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ-ਵਿਅਗਆਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਹਿਜਰਤ। ਬਲੈਕ ਦੀ ਲਾ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਵਾਪਸ ਨਾ ਮੁੜਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਾ ਮੁਲਕ ਛੱਡਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸਣਾ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ

ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣਾ; ਵਸੋਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਿੱਲਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਆੱਨ ਲਾਈਨ).

ਜਗਵਿੰਦਰ ਜੋਧਾ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀਂ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਖ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਜੋਧਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਪਰਵਾਸ ਮੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਆਦਮ-ਕਾਲੀਨ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਬਿਹਤਰ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਕ ਇਕਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵਸਣਾ ਪਰਵਾਸ ਹੈ।” (*ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚੇਤਨਾ* 132).

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੱਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੱਸਣਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਨ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਨਵੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰ ਅਤੇ ਮਾਮਲੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ

ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੁੱਟ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਹਿੰਦ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਾਰ ਰੋੜ੍ਹਿਆ ਜਹਾਨ ਉੱਤੇ,
ਆਪਣਾ ਵਪਾਰ ਅਸਮਾਨ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ।
ਘੱਟ ਨਾ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਮਾਰ ਧਾੜ ਕੀਤੀ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ,
ਉਹਲੇ-ਉਹਲੇ ਧਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਪੁਚਾ ਲਿਆ।

(ਉਧਰਿਤ, ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ* 147)

ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਮਰੀਕਾ, ਕਨੇਡਾ ਤੇ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਫੜਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਉਜਰਤਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਲੇਬਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਂ ਕਟਾ ਕੇ ਵੱਧ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲਗਭਗ ਦਸ ਰੁਪਏ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੰਜ ਤੋਂ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। (ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ* 148).

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੀ। ਪਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਜਿਹੜੀ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਸੀ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਪਰਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਹੰਢਾਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਪੱਲਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਅਜੋਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੋਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਪੂਰਬੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਤੰਦਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਪੈਸਾ-ਪ੍ਰਸਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਲਈ ਓਦਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਮਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ:

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਨ/ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਭਾਰਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੀ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਬਿਖਰਨ ਲੱਗੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬੇਰੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ ਇਹ

ਪਰਵਾਸੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਉਪਰੇਪਣ, ਅਜਨਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ* 55).

ਅਜਿਹੀ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਿਤਰਿਤ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਅਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭਿਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ। ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *‘ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ’* ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, “1980 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ। ਇੱਕ ਐਸਾ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ।” (25). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਵਾਸੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੀ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਾਹੀਂ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ, ਹੇਰਵੇ ਅਤੇ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀਆਂ ਚੀਸਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਨਿਬੜੀਆਂ। ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ:

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਲੋਕ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਬਤੌਰ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਬਰਤਾਨੀਆ---

ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ੀਬ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੀਹਰਾ, ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਸਾਥੀ ਲੁਧਿਆਣਵੀ, ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਮਰਗਿੰਦ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਮਾਨ, ਕਮਲ ਇਕਾਰਸ਼ੀ, ਬਿਅੰਤ ਸ਼ਭਰਾ, ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਗਿੱਲ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਪੁਰੀ, ਚਮਨ ਲਾਲ ਚਮਨ, ਕੇਸਰ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਏ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਰਪਣ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਕਿਰਪਾਲ

ਕੋਰ ਲਹਿਰ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਯਾਨੀ, ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਉੱਪਲ, ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ,
ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੁਰੀ, ਐਸ. ਐਸ. ਅਮੋਲਕ, ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਖਸੂਦਪੁਰੀ ਆਦਿ।

ਅਮਰੀਕਾ---

ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮੋਮਨ, ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਕੋ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੰਬੋਜ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਕੰਗ,
ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੱਧੂ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਾਲੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਖੀ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਦ,
ਰਾਜਿੰਦਰ ਜਿੰਦ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਬੱਲ, ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੀਰਤ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ
ਆਦਿ।

ਕਨੇਡਾ---

ਨਦੀਪ ਪਰਮਾਰ, ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ, ਸੂਫੀ ਅਮਰਜੀਤ, ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ, ਦਰਸ਼ਨ
ਗਿੱਲ, ਓਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ, ਇਕਬਾਲ ਅਰਪਨ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ,
ਹਰਭਜਨ ਮਾਂਗਟ, ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀ, ਕਰਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਚਮਨ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ
ਨੀਰ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ, ਨਛੱਤਰ ਗਿੱਲ, ਪਾਲ ਢਿੱਲੋਂ, ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ
ਸਿੰਘ ਪਾਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਮਲ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਧੰਜਲ, ਸੁਖਿੰਦਰ ਆਦਿ।

ਹਾਲੈਂਡ---

ਨਾਸਿਰ ਨਿਜ਼ਾਮੀ, ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ ਆਦਿ।

ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ---

ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ

ਅਫ਼ਰੀਕਾ---

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਆਦਿ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮੁੱਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਘੜੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ। (ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ 31-32)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਇਸ ਪੀੜ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਡਰ ਤੇ ਸਹਿਮ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਆਪਣੇ ਗ਼ਮਾਂ 'ਚ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ।

'ਕਾਲਾ' ਲੁਆ ਕੇ ਲੇਬਲ ਤਸਦੀਕ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ।

ਜਦ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਾ ਕਾਲਾ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖ਼ਜਰ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਉਧਰਿਤ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬ ਗ਼ਜ਼ਲ 39)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਬਣਿਆ। ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਤਾਂਘਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਵੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਬੇਗ਼ਾਨੇ

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਯਾਦ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਰੰਢਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨਾ ਭੁੱਲੇ ਹਾਂ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਤੇ, ਨਾ ਭੁੱਲੇ ਹਾਂ ਬੁੱਲੇ ਨੂੰ।
ਅਸੀਂ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਅੱਗ ਵਿਹਾੜੀ, ਤਪਦਾ ਰੱਖਿਆ ਚੁੱਲੇ ਨੂੰ।
ਨਾ ਤੀਆਂ, ਨਾ ਸਾਂਝੀਆਂ, ਨਾ ਮੇਲੇ ਨਾ ਸ਼ੋਰ।
ਕਿੱਥੋਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆ ਗਿਆ, ਮੌਸਮ ਬਦਲੇਖੋਰ।

(ਉਧਰਿਤ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬ ਗ਼ਜ਼ਲ* 52)

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਲੋਚਦਾ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਰਵੇ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਟੁੱਟਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਦੰਪਤੀ ਤਣਾਓ, ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਾਲੈਂਡ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ

ਤਣਾਓ, ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਦੰਪਤੀ ਤਣਾਓ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਸਲੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ।

4.2. ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਸਾਰ

ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਬਤ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੇ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਦੇ ਇਹ ਪਰਵਾਸੀ ਲੋਕ ਬੇਗ਼ਾਨੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੇਰਾ ਲਗਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਹੱਡਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਤਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। “ਇਹ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਓਂ ਹੰਢਾਉਣੀ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਚੋਟ ਪਰਵਾਸ-ਧਾਰਨੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹਿਰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣ ਕੇ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਉਤਰਨ ਲੱਗੀਆਂ।” (ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 33). ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਵਾਸੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4.2.1. ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ

ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। “ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸਲਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਈਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰੰਗ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨਸਾਨ, ਇਨਸਾਨ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਣਾ। ਇਹ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।” (ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 34). ‘ਨਸਲਵਾਦ’ ਸ਼ਬਦ ਨਸਲ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਸਲ ਸ਼ਬਦ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜੀਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ। ਨਸਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਸਲਵਾਦ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਪਹਿਲਾਂ ਨਸਲ ਜਾਂ ‘Race’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਲਈ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਂਤਰਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਲਈ ‘Race’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਗਭਗ 16 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ

ਹੋਈ। ਨਸਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1508 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ। ਪਰ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ (ਐਂਗਲੋ-ਸੈਕਸਨ) ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਨਸਲ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਮੰਨਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੂਲ ਲੱਭਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਨਸਲ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਨਸਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਿੰਦਸਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 34-35).

ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਨਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ : ਗੋਰੇ (Caucasoids), ਨੀਗਰੋ (Negroids) ਅਤੇ ਮੰਗੋਲ (Mongoloids)। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੋਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਬਿਹਤਰ ਤੇ ਉੱਚੇ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਰਿਆਂ ਨੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵੀ ਰੰਗ ਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਅੱਜ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਭਰੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

OXFORD ADVANCED LEARNER'S DICTIONARY ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਸਲਵਾਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਸਲ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਨਸਲ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।” (1241). ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ John E. Farley ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਇੱਕ ਨਸਲ ਦੂਸਰੀ ਨਸਲ ਤੋਂ ਜੈਵਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਅਮਲ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।” (ਉਧਰਿਤ, ਰਮਨ ਸ਼ਰਮਾ, **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ** 58). ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਕੋਸ਼ **ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ** ਅਨੁਸਾਰ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, “ਗੋਰੀ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਾਲੀ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਨਾ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨਾ।” (ਆਨ-ਲਾਈਨ). ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਰਮਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨਸਲਵਾਦ ਜਾਂ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਨਸਲਵਾਦ ਜਾਂ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਇੱਕ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਸਲ, ਰੰਗ, ਧਰਮ, ਜਾਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਿ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਨੀਚਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ/ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਹਰ ਵਰਗ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਸੰਗਠਨ, ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। (**ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ** 58).

ਸੋ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਵਧੀਆ-ਘਟੀਆ ਨਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ

ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਹ ਯਤਨ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਵੀ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇਖਣ/ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਉੱਥੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਤੱਥ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਹੀਣ ਤੇ ਘਟੀਆ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਿਰਾ ਗ਼ਮ-ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹਾਕਮ ਮਹਿਕੂਮ ਦੀ ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਸਦਕਾ ਨਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵਸੇ ਭਾਰਤੀ ਇਕ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਉਸਾਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉਸ ਰਵੱਈਏ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਗੱਲ ਸੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਇਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੰਢ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਈ ਇਕ

ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਉਧਰਿਤ, ਰਮਨ ਸ਼ਰਮਾ,
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ 60-61).

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ
ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਕਾਰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ
ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ
ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੁਣ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਫ਼ੈਲਾਅ
ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਕਿਸੇ
ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਘਰ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ
ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

4.2.2. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ

ਪਰਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖਿੱਤੇ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ
ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਤੇ ਓਪਰੀ
ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਪੌਦੇ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਟ ਕੇ ਕਿਸੇ
ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪੌਦਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸੁੱਕ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਰਝਾ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ
ਅਨੁਸਾਰ:

ਹਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 'ਚ ਢਲਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਲਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਿਆ-ਮਿਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਹੁੰ ਮਾਸ ਨਾਲ ਰਚੇ-ਮਿਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਗੱਲ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਤਣਾਓ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 44).

ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਡਾ. ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਅਨੁਸਾਰ:

‘ਸੱਭਿਆਚਾਰ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਧੀ-ਵਿਛੇਦ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ‘ਸਭਿਅ’ ਤੇ ‘ਆਚਾਰ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਰੋਸਾਣ ਵਾਲੇ ਭਾਈ

ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਪੰਨਾ 157) ਅਨੁਸਾਰ ਸਭਿਅ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭੈਅ ਸਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਭਾ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸਭਿਅ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚੇਤਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚਾਲਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ : ਪੁਨਰ ਮੁਲੰਕਣ*, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 9).

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ **ਐਡਵਰਡ ਬੀ. ਟਾਈਲਰ** ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਟਿਲ ਸਮੁੱਚ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਆਦਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (ਉਧਰਿਤ, ਰਮਨ ਸ਼ਰਮਾ, *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ* 63).

ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੈਂਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” (*ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ* 23). ਪੰਜਾਬੀ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ:

ਸਮੁੱਚਾ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆ ਵਤੀਰਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਇਕ ਪੋਚ ਦੂਜੇ ਪੋਚ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਉਹ ਰੂਪ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਸੰਭਵਤਾ ਵੱਧਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਪੋਚ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪੋਚ ਵਿੱਚ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ। (ਆਨ-ਲਾਈਨ).

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਪਦਾਰਥਕ ਵਰਤਾਰੇ ਜਿਵੇਂ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਕੰਮ-ਧੰਦੇ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਣ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਤੱਤ ਮਿਲ ਕੇ ਪੈਟਰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪੈਟਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਉੱਤੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਇੱਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਵਸਤਾਂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਨਾ

ਕੋਈ ਅਨਾਜ ਤੋਂ ਬਣੀ ਚੀਜ਼, ਮਾਸ, ਸਬਜ਼ੀ ਆਦਿ। ਪਰ ਇਹ ਭੋਜਨ ਕਿਸ ਵੇਲੇ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਿਵੇਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਹੈ? ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੈਟਰਨ ਬਣਾਉਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਪੈਟਰਨ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 45).

ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਸਤੂਆਂ, ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤੂਗਤ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਪੈਟਰਨ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਅਣਪਛਾਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਕੰਮ ਧੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪੈਟਰਨਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿੱਕਤਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਾਰਨ ਬਣੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਚਲਦਿਆਂ ਟੁੱਟਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਮਿਆ-ਪਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਹਰ ਮੁਲਕ ਉੱਪਰ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰ ਕੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਅਸਹਿਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ/ਮੰਡੀਕਰਨ ਦਾ ਹਮਲਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੁਹਜਮੂਲਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗਠਨਮੂਲਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਟੁੱਟਦੀਆਂ ਤੇ ਭੁਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੈਟਰਨ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਡਿਗਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।” (ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ*, ਸੰਪਾਦਕ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ 38-39). ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੂਸਰੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਇਹ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਚ ਮੂਲੋਂ/ਜੜ੍ਹੋਂ ਉਖਾੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਉਪਜਦਾ ਹੈ (ਰਮਨ ਸ਼ਰਮਾ, *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਚੇਤਨਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ* 64-65)। ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਅਨੇਕ ਪਾਸਾਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਤਣਾਓ-ਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- ਦੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਓ।

- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਮਾਨਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਚਾਰ ਦਾ ਭੰਗ ਹੋਣਾ।
- ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਭਾਰਤੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕਸੁਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂੜ੍ਹ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਤਣਾਓ-ਗੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।
- ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੰਢਾਉਣ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਤਣਾਓ-ਗੁਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਜਿਹੜੇ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜੰਮਦੇ ਜਾਂ ਪਲਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਸੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜੇ ਕਾਰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦੇ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਅੰਦਰ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਉਪਜਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਹਰ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

4.2.3. ਭੂ-ਹੇਰਵਾ

ਪਰਵਾਸ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਜਨਮ-ਸਥਲ ਨਾਲ ਤਾ-ਉਮਰ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਸ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਘੇਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਸਲੀ-ਵਿਤਕਰਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਤੇ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਭੂਤਕਾਲੀ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦਾ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤਿ ਇਸੇ ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਭੂ-ਹੇਰਵਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਮਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਭੂ-ਹੇਰਵਾ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Nostalgia ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਣ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ Nostalgia ਦੇ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ Nosto ਅਤੇ Algio ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਬੀਤੇ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਅਤੇ ਹੇਰਵਾ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭੂ-ਹੇਰਵਾ ਵੀ ਭੂ ਅਤੇ ਹੇਰਵੇ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਹੇਰਵਾ। ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਅਤੀਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ। (*ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ* 54-55).

ਇੱਥੇ ਡਾ. ਰਮਨ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ 'ਭੂ' ਦੇ ਅਰਥ ਭੂਤਕਾਲ ਲਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ 'ਭੂ' ਦੇ ਅਰਥ ਭੂਮੀ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੂਚਾਲ, ਭੂ-ਖੰਡ, ਭੂਪਾਲ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਭੂ' ਦਾ ਅਰਥ ਧਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਵੀ 'ਭੂ' ਦਾ ਅਰਥ ਧਰਤੀ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 54). ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹੇਰਵਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਦ ਕੇਵਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਜਾਂ ਯਾਦਾਂ ਉਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹ, ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਮਹਿਕ, ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਹਰਿਆਲੀ, ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਦੋਸਤੀ, ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਆਦਿ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 54).

OXFORD ADVANCED LEARNER'S DICTIONARY ਅਨੁਸਾਰ, "Nostalgia is a feeling of sadness mixed with pleasure and affection when you think of happy times in the past" (1036). (ਭੂ-ਹੇਰਵਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਉਦਾਸੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਦਾ ਰਲਿਆ-ਮਿਲਿਆ ਭਾਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹੋ।)

WIKIPEDIA THE FREE ENCYCLOPEDIA ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “Nostlagia is sentimentality for the past, typically for a period or place with happy personal associations” (Online).

ਅਰਥਾਤ ਭੂ-ਹੇਰਵਾ ਭੂਤਕਾਲ ਲਈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਸਾਂਝਾਂ ਤੇ ਸਹਿਚਾਰ ਲਈ ਭਾਵੁਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੂ-ਹੇਰਵਾ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਹੈ। “ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਲੱਗੀ ਸੱਟ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਪਰਵਾਸੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਹਲਚਲ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਤੇ ਆਹਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਕੱਲਾਪਣ ਉਸ ਨੂੰ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਧਕੇਲਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਹਿਨ [ਜ਼ਿਹਨ?!] ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਭੂਤਕਾਲ, ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕ, ਵਰਤਮਾਨ, ਖੇਤ, ਘਰ, ਮਿੱਤਰ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਭੂਹੇਰਵੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਕੇ ਉਘੜੀਆਂ।” (ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 53). ਇਹ ਭੂ-ਹੇਰਵਾ ਅਜੋਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਏ ਉਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸਾਹਵੇਂ ਭਾਰਤੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾਲਰਾਂ ਅਤੇ ਪੌਂਡਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੌਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ

ਤੇ ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਸੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸਦਕਾ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਦੀ ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੂਰ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

4.3. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ

ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਗੋਲਣਯੋਗ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗਲਪ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਕਵਿਤਾ, ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗਿਣਨਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਕਾਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ/ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਬਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਜਾ ਵਸੇ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਵਸੇਬੇ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਿਧ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।” (ਯੋਗਰਾਜ, **ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਉਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ** 200). ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਖੋਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਸੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੋ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ

ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੋਲਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਕਹਿਣਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਹੋਣਾ ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। (ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ 130). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸ-ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਪਰਵਾਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹੋਣ। “ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ, ਇੱਕ ਪਰਵਾਸ ਵਾਂਗ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਹਾਂ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੁਝ ਝਲਕ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ।” (ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ 130). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਇਸੇ ਪਰਵਾਸ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਹੀ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰਾਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਆਧੁਨਿਕ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵੱਸ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬੇਗ਼ਾਨੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਵੱਸ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪ ਕਬੂਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਕਰਕੇ ਪਰਦੇਸ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਥੇ ਸਥਾਈ ਵਸਨੀਕ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੇ ਸਰਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦ ਪਰਦੇਸੀ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 58).

ਸੋ ਇਸ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸਾਧਨ ਤੇ ਮੌਕੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਹਕੂਮਤ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੰਹਿਗਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੁਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰਕਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਵੱਸ ਤੇ ਉਤਾਵਲੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਨਾਕਾਮੀ ਭਰੇ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਮਾਰੌਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਤੋਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਜੁੜੇ ਨਾ ਰਿਜ਼ਕ ਜੇ ਤਾਂ ਆਲ੍ਹਣੇ ਛੱਡ ਜਾਣ ਪੰਛੀ ਵੀ,
ਘਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਜਦੋਂ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਘਾਹ ਹੱਸੇ।

(*ਅਗਰਬੱਤੀ* 22)

ਇਕ ਪਰਿੰਦੇ ਦੇ ਪਤੇ 'ਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਖਤ ਆਉਣ ਲੱਗੇ,
ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਆਲ੍ਹਣਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਇਆ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 37)

ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਰੋਣੀ ਬਣ ਗਈ ਖੁਦ ਹੀ ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਸਿਰਜਣੇ,
ਜਿੱਥੇ ਪੁੱਤ ਹੀ ਖਪ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਪੁੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਾਈਆਂ ਅੰਦਰ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 85)

ਖੁਰ ਰਹੇ ਰੋਟੀ ਲਈ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਦੇਖ।
ਐ ਸਮੇਂ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਹੈ ਇਹ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਖ।

(ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 34)

ਚੋਗ ਲਈ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਨਾ ਦੇਵੀਂ ਖੁਦਾ,
ਵਿਛੜ ਕੇ ਬੋਟਾਂ ਤੋਂ ਰੋਦੀ ਕੁੰਜ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਹੈ।

(ਕੁੱਖ ਰਬਾਬ 11)

ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਧਰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਸੰਕਟ ਦਾ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ, ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਗ਼ਾਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਜੁਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਉੱਥੇ ਸੈੱਟਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਥਕਾਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਸੋਚ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੈੱਟਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣੇ ਨੇ।”

(ਸਮਸ਼ੇਰ ਮੋਹੀ, *ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚੇਤਨਾ*, ਸੰਪਾਦਕ ਜਗਵਿੰਦਰ ਜੋਧਾ 109). ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਸਰੀ ਤੇ ਢਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਜੁਟਾਉਂਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੰਤਾਪਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤਾਪ ਦੋ-ਤਰਫ਼ਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਸੰਤਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵੀ ਵੇਦਨਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਦਨਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਾਸਾਰ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖ਼ਾਰਿਜ ਹੋਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦਾ ਐਨੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਉਹ ਐਨਾ ਸਮਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਜਿਸ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕਦਮ ਛੱਡਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਸਰਾ, ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਜੀਵਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਮੁਲਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੁਣ ਉਸ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤੀਸਰਾ, ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਪੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਜਕੜ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਖਟਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੋਚਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਖੜਾ ਦੁਵਿਧਾ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਸਫ਼ਲਤਾ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ

ਪਾਸੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦੁਵਿਧਾ-ਗ਼ੁਸਤ ਹੋਈ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਫਿਰ ਨਾ ਪਰਤਣ ਲੋਕ ਮੁੜ ਥਕ ਹਾਰ ਕੇ ਉਜੜੇ ਘਰੀਂ,
ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਲਾ! ਕਦੇ ਉਤਰੇ ਨਾ ਸ਼ਾਮ।

ਮੈਂ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਹਾਂ ਅਜੇ, ਪਹੁੰਚਾਂਗਾ ਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਾਂਗਾ ਦਿਲ,
ਵਿਛੜੇ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹੀਂ ਕਬਰਾਂ 'ਚ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸਲਾਮ।

(ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 28)

ਉਡੀਕੋ ਨਾ ਤੁਸੀਂ ਘਰ, ਪਰਤ ਮੈਂ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ ਵਣ 'ਚੋ,
ਸਬੂਤਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ ਰੁਵਾਂ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 40)

ਮੁੜਾਂਗਾ ਮੈਂ ਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਵਾਪਿਸ,
ਮੈਂ ਖ਼ਬਰੇ ਰਾਹਾਂ 'ਚ ਗ਼ਰਕ ਜਾਵਾਂ,
ਤੂੰ ਸ਼ਾਮ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੜ ਜਾ,
ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਦ ਤਕ ਉਡੀਕਣਾ ਹੈ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 43)

ਬਾਰੀਂ ਬਰਸੀਂ ਖੱਟਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਖਟਣ ਗਿਆ ਨਾ ਆਇਆ।

ਮਾਂ ਵੀ ਭੁੱਲਿਆ, ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵੀ ਭੁੱਲਿਆ ਮਾਂ ਦਾ ਜਾਇਆ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 51)

ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਾਦੀਆਂ 'ਚੋਂ ਕੀ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਪਰਤਣਾ,
ਵਾਦੀਆਂ ਟਕਰਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਚੀਕ ਵੀ ਪਰਤੀ ਨਹੀਂ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 57)

ਮੈਂ ਦੂਰ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਧਰੇ,
ਜਦ ਵੀ ਪਰਤਣ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ,
ਤਾਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ,
ਜਹਾਨ ਮੇਰਾ ਬਦਲ ਨ ਜਾਵੇ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 66)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਪਰਤਣਾ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ, ਸੁੱਖ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਤਨ ਦੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਸੰਕਟ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਅਰਥ ਤੇ ਅਕਾਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। “ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਭਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਵੈ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਛੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਾਸਾਰ ਕਰਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਾਤਲਾਂ 'ਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।” (ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ* 31). ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ,

ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਕਾਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਸੁਖਦਾਇਕ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ-ਭਰੁੰਨਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸ ਦੀ ਆਬ-ਓ-ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਕੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਾਖੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਪਦਾਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਸੰਪੰਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇੱਕ ਪਰਾਏ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਕਰੀਬੀ ਨਾਤਿਆਂ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ-ਸੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਤੀਲਿਆਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰਿੰਦਾ ਖੁਸ਼ ਬਹੁਤ,
ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਮਕਾਨ ਅੰਦਰ ਮਗਰ ਕਿਉਂ ਹੈ ਉਦਾਸ।

ਖੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਾਮ, ਮਹਿਕੀਲੀ ਹਵਾ, ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸਾਥ,
ਐਸੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗ ਰਹੇ ਚਿਹਰੇ ਉਦਾਸ।

(ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 29)

ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹ ਪਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਪੌਂਡ ਬਥੇਰੇ ਤੋੜੇ,
ਰੂਹ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਪ ਨਾ ਟੁੱਟਿਆ, ਹੋਇਆ ਦੂਣ ਸਵਾਇਆ।

ਤਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝੀ, ਮਨ ਤੜਪੇ, ਜੜ੍ਹ ਉਖੜੀ ਪੱਤ ਪੀਲੇ,
ਰੋਜ਼ ਹਿਸਾਬ ਕਰੇ ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ, ਕੀ ਖੋਇਆ ਕੀ ਪਾਇਆ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 51)

ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜੀ ਅਮਾਨਵੀ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ:

ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਓ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਤੱਥ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਹਿਨ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਡਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਤੋੜਨ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਗ਼ਮਨ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੱਲ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਲ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਾਯੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 48).

ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਲਸਰੂਪ ਉਸ ਅੰਦਰ ਤੀਬਰ ਉਦਰੇਵਾਂ, ਓਪਰਾਪਣ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਸਰਿਆ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਨਿਰਮੋਹੀ ਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ/ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਦੁਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਸੰਤਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਬਿਗਾਨੇ ਬਿਰਖ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਕਮਲਿਆ ਬਹਿ ਕੇ,
ਕਦੇ ਤੂੰ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਹੈ ਕੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਤੇਰੀ?

(ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 43)

ਉਦਾਸ ਰਾਤ ਦਾ ਕਾਲਾ ਸਫ਼ਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ।
ਗਵਾਚਿਆ ਤਾਂ ਮਿਰਾ ਘਰ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ।

(ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 46)

ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਹੈ, ਜੰਗਲ ਹੈ, ਮੈਂ ਹਾਂ ਸਹਿਮਿਆ ਹੋਇਆ।
ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਭਾਲਦਾ ਹੋਇਆ?

(ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 25)

ਇਹ ਸੰਤਾਪ ਕੇਵਲ ਪਰਵਾਸ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਇਸ ਵੇਦਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਭਾਗੀ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਆਸ ਲਗਾਈ ਬੈਠੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤਣਾਓ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਹੰਢਾਉਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਇਹ ਪਰਵਾਸ ਐਨਾ ਲੰਮੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਖੰਡਿਤ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੇਚੈਨੀ

ਮਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡੋਂ ਜਾਇਆਂ ਲਈ ਮਾਤਮ ਵਿਚ ਵਟਣ ਦਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬੇਵਸ ਸੰਤਾਪ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨਾ, ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਕ ਪੂਰੇ-ਸੂਰੇ ਵਸਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਭੂਮੀ (ਜਨਮ ਭੋਂ) ਦੇ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਅਕਰਣ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” (ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, **ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚੇਤਨਾ**, ਸੰਪਾਦਕ ਜਗਵਿੰਦਰ ਜੋਧਾ 37). ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਣਮੁੱਲਾ ਗੁਆ ਲਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਬੜੇ ਹੀ ਮਾਰਮਿਕ ਚਿਤਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਭਟਕਦੀ ਰੂਹ ਪਿੰਜਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੀ ਕਰੋਗੇ?

ਨਦੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਥਲਾਂ ਤੀਕਰ ਪੁਚਾ ਕੇ ਕੀ ਕਰੋਗੇ?

ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਕਤ ਹੈ, ਬੇਚੈਨ ਹੈ ਮਾਂ ਬੇਵਸੀ ਵਿਚ,

ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਕਬਰ 'ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਕਰੋਗੇ?

(**ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ** 23-24)

ਬਿਗਾਨੀ ਜੂਹ 'ਚ ਸੂਰਜ ਲਭਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮ ਢਲ ਜਾਣੀ।

ਤੁਹਾਡੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਇਹ ਮੋਮਬੱਤੀ ਵੀ ਪਿਘਲ ਜਾਣੀ।

(**ਅਗਰਬੱਤੀ** 29)

ਮੈਂ ਪਰਤਣ ਲਈ ਘਰ ਬੜੀ ਦੇਰ ਕੀਤੀ,

ਨ ਪੁੱਛੋ ਤੁਸੀਂ ਮੈਂ ਹੈ ਕੀ ਕੁਝ ਗਵਾਇਆ,

ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਦਸਦੇ ਨੇ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਘਰ ਵਿਚ,

ਮੇਰੇ ਨਾਂਅ ਦਾ ਦੀਵਾ ਹੀ ਜਗਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(**ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸਕੇ** 30)

ਪਰਦੇਸੀ ਪੁੱਤ ਪੁੰਡਰੇ ਅੱਖਾਂ ਪੌਂਡਾਂ ਨਾਲ,
ਕਬਰਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁੱਤੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਯਾਦ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 54)

ਝੀਲਾਂ ਤੀਕਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਤੇਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਆਚ ਗਏ,
ਆਲੁਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਆਚ ਗਏ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 55)

ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ/ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੀਬਰ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਓਦਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ, ਹਮਸਫ਼ਰ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਅਪਾਤਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਲੋਚਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮੋਹ ਸਦਕਾ ਘਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਘਰ, ਨਗਰ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਹਰ ਇਕ, ਕਬਰ ਪਿਓ ਦੀ ਮਾਂ ਉਦਾਸ,
ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕੀ ਕੀ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ।

ਨਿੱਘ ਦੇਵਾਂਗਾ ਉਦੈ ਹੋਵਾਂਗਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ,
ਮੈਂ ਵੀ ਪਰਤਾਂਗਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ।

(ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 32)

ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।
ਜੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬੀਤੇ ਨੇ, ਪਲਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕਦੇ ਸੀ ਚੋਗ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖੁੱਸਿਆ ਅੰਬਰ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 64)

ਮੈਂ ਵੀ ਘਨੇੜੀ ਯਾਦ ਦੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਰਾਤ,
ਯਾਦਾਂ ਵੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨਾ ਥਕੀਆਂ ਘਮਾਉਂਦੀਆਂ।

(ਬਿਰਫ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 73)

ਮੇਰੀ ਮਿੱਟੀ ਨੇ ਜੇਕਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਸਦਾ ਦਿੱਤੀ,
ਮੈਂ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗਾ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 56)

ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਬਲਵਾਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ “ਆਤਮਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ, ਲਹੂ, ਹੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਧਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਦੂਜਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਲਈ ਦਿਲ ਦੁਖਾਉ ਵੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।” (ਦੇਵਿੰਦਰ ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ

ਗ਼ਜ਼ਲ 51). ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਲੱਖ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਜਾਂ ਬਦਲਣਾ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿਣਗਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਤੀਬਰ ਭਾਵੁਕ ਵਿਸਫੋਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਛਿਪਦੇ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਥਣ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਧਿਆ ਪੂਜਾ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਬਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰਦਿਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਤਾਇਆਂ-ਚਾਚਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਦਰੇਵਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਉਹ ਬਲਦੀ ਜੋਤ, ਆਥਣ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਮਾਂ ਦੀ ਇਬਾਦਤ,
ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਯਾਦ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 72)

ਯਾਦ ਬੜਾ 'ਹੈਰੀ' ਨੂੰ ਆਇਆ ਉਹ 'ਹਰਦੇਵ' ਨਿਆਣਾ,
ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਜਦ ਲਾਡ ਲਡਾਉਂਦਾ ਦਿਸਿਆ ਅਰਜਣ ਤਾਇਆ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 51)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ

ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਰਵਾਸੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਤਨ ਪ੍ਰਤਿ ਉਦਰੇਵੇਂ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ। ਮੁੱਢਲੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੋ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫੋਕਸ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਏਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਖੁੰਢੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਜ ਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ, ਹੇਰਵੇ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਕੜਨ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

- 5.1. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ
- 5.2. ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ
- 5.3. ਮੁਹਾਸਨ (ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ)
- 5.4. ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ
- 5.5. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਕਿਰਤ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਰਚਨਾ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਸੂਚਨਾ-ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸਹਿਰੋਂਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਵਿਧਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਅਨਿੱਖੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੋਖ ਤੇ ਸੁਗਮਤਾ ਕਾਰਨ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵਿਧਾ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਵਜੂਦ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਰੂਪ ਨਿਰਾ ਵਸਤੂ ਦਾ

ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਜਾਂ ਕਵੀ ਕਹਿਣਾ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਦੋ-ਟੁੱਕ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਫ਼ਾਲਤੂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ, ਲੈਅ, ਤੁਕਾਂਤ, ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਧਾਨ, ਵਿਅੰਗ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਵਿਸਮਿਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਾਖਾਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਨਾਟਕੀ ਚੋਟ, ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਆਦਿ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਲਤੂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਜੁਜ਼ ਹਨ। (*ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ* 7).

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਧਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੀ ਗਈ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ/ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ, ਅਲੰਕਾਰ ਯੋਜਨਾ, ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ, ਚਿਹਨ ਸਿਰਜਣਾ, ਕਲਪਨਾ ਉਡਾਰੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ/ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ, ਰਮਜ਼ਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਰੂਪਗਤ

ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਹੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਭਰਦੀ ਹੈ।” (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ* 179). ਸੋ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਲਪੀ ਜੁਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਿੱਥੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਪੱਖੋਂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ-ਬੋਧ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਵੀ ਅਜੋਕੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਤਲਾਸ਼ਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਹਰ ਯੁੱਗ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਉਪਰ ਕੇਵਲ ਨਿਰਭਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਨ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ

ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਵਜੋਂ ਵਾਪਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। (*ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ* 21).

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੌਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ, ਵਿਕਸਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਯੁੱਗ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਰੂਪਕ ਅਨੁਰੂਪਤਾ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਤਸਕੀਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਹ ਤੀਸਰਾ ਨੇਤਰ ਹੈ ਜੋ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਿਕ ਰੂਪਵਾਦੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤਾਂ ਔਖਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰੰਪਰਿਕ ਰੂਪਵਾਦੀ ਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨਾ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ

ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਢਾਲਿਆ, ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮੀਖਿਆ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸੰਦ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। (*ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ* 13).

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿੱਥੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। “ਹਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰੂਪ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਵੇਂ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।” (ਤਸਕੀਨ, *ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ* 13). ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੂਪਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਬੰਧਨ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਪਸੰਦ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਸ ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਏਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5.1. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਦਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਜੱਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਖ਼ਸੂਸ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੱਦ-ਇ-ਨਜ਼ਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5.1.1. ਮਤਲਾ, ਮਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ਿਅਰ

ਮਤਲੇ ਰਾਹੀਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਉਸਾਰਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਕੇ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਕਤਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਤੱਤ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹਮ-ਕਾਫ਼ੀਆ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਮਤਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਨਫ਼ੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਸੁਨਹਿਰੀ ਧੁੱਪ ਦਾ ਟੋਟਾ ਬਣਾਂ ਸ਼ੀਤਲ ਹਵਾ ਹੋਵਾਂ।

ਮਿਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੇਗੀ ਇਹ ਮੈਂ ਸਰਘੀ ਦੀ ਸੁਆ ਹੋਵਾਂ।

(ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 26)

ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖੌਫ਼ ਕਾਹਦਾ,
ਚਿਰਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਗੇ।
ਜੇ ਸੂਰਜ ਸੌਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਹੈ,
ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ 'ਚ ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਜਾਗੇ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 35)

ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਸ਼ਾਇਰ ਮਤਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਨਾਲ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਮਤਲਾ-ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਮਿਸਰੇ ਹਮ-ਕਾਫ਼ੀਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਤਲਾ-ਰਹਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਝਿਜਕ ਮੇਰੀ, ਦੁਚਿੱਤੀ, ਨੀਂਦ ਮੁੱਕੇ ਤੇ ਸੁਬਹ ਹੋਵੇ,
ਕਰੂੰਬਲ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਮੇਰੇ 'ਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਨਿਕਲੇ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ 40)

ਮੇਰੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ 'ਚ ਇਕ ਚਿਹਰਾ ਜਿਹਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ,
ਜੇ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

(ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 18)

ਖੋਰੇ ਕਿੰਨਾ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ 'ਨੇਰੇ ਤੋਂ,
ਧੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਏ।

(ਅਵਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰ : ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ 51)

ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਤਲੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਾਇਰ ਦੋ, ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮਤਲੇ ਵੀ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਮਤਲਾ 'ਮਤਲਾ-ਇ-ਉਲਾ', ਦੂਜਾ ਮਤਲਾ 'ਮਤਲਾ-ਇ-ਸਾਨੀ' ਜਾਂ 'ਹੁਸਨ-ਇ-ਮਤਲਾ' ਅਤੇ ਤੀਜਾ

ਮਤਲਾ 'ਮਤਲਾ ਮਜੀਦ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਹੁਸਨ-ਇ-ਮਤਲਾ' ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਆਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਅਧੂਰੇ ਰਹਿ ਗਏ ਚਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਸ ਕੇ ਟਾਲ ਛੱਡਾਂਗੇ।
ਭਰੇ ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਜਦ ਛੱਡਿਆ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਛੱਡਾਂਗੇ।

ਤੇਰਾ ਐ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਜੰਜਾਲ ਛੱਡਾਂਗੇ।
ਜਿਗਰ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੜੀ ਤਾਂ ਢਾਲ ਛੱਡਾਂਗੇ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 26)

ਟੁੱਟਿਆਂ ਸਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਤਾਂ ਸੁਰ ਲਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ।
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਗੀਤ ਪਿਆਰੇ, ਅੰਤ ਤੱਕ ਗਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲ, ਹਰ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਰੁਸ਼ਨਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ।
ਦੀਵਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਭਰ ਬਲਦਾ ਲਹੂ ਪਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 69)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮਤਲੇ ਵੀ ਕਹੇ ਹਨ। ਤੀਸਰੇ ਮਤਲੇ ਨੂੰ 'ਮਤਲਾ-ਇ-ਮਜੀਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਤਲਾ-ਇ-ਮਜੀਦ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖੋ:

ਇਹ ਕੈਸੇ ਨੇ ਦਸਤੂਰ ਤੇਰੇ ਨਗਰ ਦੇ।
ਕਿ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਉਫ਼ ਤਕ ਨਾ ਕਰਦੇ।

ਤੂੰ ਆਇਆ ਹੈਂ ਜੇ ਰੀਝ ਕੇ ਘਰ ਮਿਹਰ ਦੇ।
ਹੁਨਰ, ਸਾਦਗੀ, ਸਰਲਤਾ, ਅੱਖ ਤਰ ਦੇ।

ਬੜੀ ਰੀਝ ਸੀ ਦਰਦ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹਰਦੇ।

ਬੜੀ ਆਰਜ਼ੂ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਦੇ।

(ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 21)

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਤਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਈ ਐਬ ਕਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਅਜਿਹੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹਨ। (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 202). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮਤਲਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਅਤੇ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਦੀ ਛੇ ਮਤਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖੋ:

ਕਾਲੇ ਹਨ੍ਹੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਨ ਦੀ ਨੁਹਾਰ, ਕਵਿਤਾ।

ਮੱਸਿਆ 'ਚ ਦੀਵਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਤਾਰ, ਕਵਿਤਾ।

ਥੋਹਰਾਂ ਤੇ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ, ਕਵਿਤਾ।

ਸੜਦੀ ਜ਼ਮੀਂ 'ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ, ਕਵਿਤਾ।

ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤ 'ਚ ਆਵੇ ਬਣ ਕੇ ਬਹਾਰ, ਕਵਿਤਾ।

ਬੇਚੈਨ ਮੌਸਮਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦਾ ਕਰਾਰ, ਕਵਿਤਾ।

ਹਰ ਪਾਪ, ਹਰ ਬਦੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਨਤਾਰ, ਕਵਿਤਾ।

ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਵਹਿ ਰਹੀ ਜੋ ਗੰਗਾ ਦੀ ਧਾਰ, ਕਵਿਤਾ।

ਸਾਹਾਂ 'ਚ ਸੁਰ ਸਜਾਂਦੀ ਵੀਣਾ ਦੀ ਤਾਰ, ਕਵਿਤਾ।
ਫੁਰਸਤ 'ਚ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸਿਤਾਰ, ਕਵਿਤਾ।

ਬਣ ਕੇ ਦੁਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ ਤੇਰੇ ਹੀ ਦੁਆਰ, ਕਵਿਤਾ।
ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੈਨੂੰ ਪੁਕਾਰ, ਕਵਿਤਾ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 13)

ਮਹਿੰਦਰ ਮਾਨਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਮਤਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।
(ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦਿੱਗ ਦਰਸ਼ਨ 21). ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਮਤਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ 202). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 121 ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ 1094 ਸ਼ਿਅਰ ਇੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਮਤਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਤਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਦੀਰਘ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਵੀ ਮਤਲਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸੱਤ (7) ਮਤਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਆਵੇ, ਉਹ ਆ ਕੇ ਜਿੰਦ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬੁਝਾ ਦਵੇ।
ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਦਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਿਲਾ ਦਵੇ।

ਧਰਤੀ, ਅਕਾਸ਼, ਨੀਰ ਜਾਂ ਵਗਦੀ ਹਵਾ ਦਵੇ।
ਕੋਈ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਦਵੇ।

ਇਕ ਉਹ ਨਜ਼ਰ ਜੋ ਜ਼ਖ਼ਮ ਤੇ ਮਰਹਮ ਲਗਾ ਦਵੇ।
ਇਕ ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਜੋ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨੂੰ ਰਿਸਣਾ ਸਿਖਾ ਦਵੇ।

ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣਾ ਦਵੇ।
ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿਹਨ ਦਾ ਨ੍ਹੇਰਾ ਮਿਟਾ ਦਵੇ।

ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫੁੱਲ ਨਾ ਮਾਲੀ ਤੁੜਾ ਦਵੇ।
ਐਸਾ ਨ ਹੋਏ ਤਿਤਲੀ ਉਹਨੂੰ ਬਦ ਦੁਆ ਦਵੇ।

ਬੁਝਦੇ ਹੋਏ ਚਿਰਾਗ਼ ਨਜ਼ਰ ਸੰਗ ਜਗਾ ਦਵੇ।
ਕੋਈ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦਾ ਪਤਾ ਦਵੇ।

ਕਲੀਆਂ ਨੂੰ ਏਹੀ ਤੁਹਫ਼ਾ ਇਹ ਵਗਦੀ ਹਵਾ ਦਵੇ।
ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਸ਼ਹਿਦ, ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਹਯਾ ਦਵੇ।

(ਸੂਰਜ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ 64)

ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ, ਮੁਕੰਮਲ ਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 4 ਤੋਂ 9 ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ 5-7 ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣਾ ਉਪਨਾਮ ਜਾਂ ਤਖੱਲੁਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਮਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭਿਕ ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਕਤੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਖੱਲੁਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 27). ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਕਤੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੀ। ਅਰਥਾਤ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਮਕਤਾ-ਰਹਿਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਮਕਤੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਵੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਤੇ ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਕਤੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਜਸਵਿੰਦਰ ਤੇ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਮਕਤੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਕਤੇ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਕਤੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਕਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਆਖਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰੇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਕਤਾ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ। (*ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 207). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਕਤੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਲ ਹੈ ਐਸੇ ਕਿਸੇ 'ਹਰਬੰਸ' ਦੀ ਮੈਨੂੰ,
ਪੜ੍ਹੇ ਮਾਯੂਸ ਚਿਹਰੇ ਜੋ ਅਤੇ ਜੋ ਅਣਕਿਹਾ ਸਮਝੇ।

(ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 77)

ਕੀ ਕਰੂ 'ਸੁਰਜੀਤ' ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਮ ਦੀ,
ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰਾ ਗੌਤਮ ਚੁਰਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 19)

ਕੱਲ੍ਹ ਸੁਣਾਂਗਾ ਦਰਦ 'ਕੁਲਵਿੰਦਰ' ਦਾ ਵੀ,
ਅਜ ਮਗਰ ਅਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਗਾਵਾਂਗਾ ਮੈਂ।

(ਬਿਰਫ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 54)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਮਤਲਾ, ਮਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

5.1.2. ਕਾਫ਼ੀਆ ਅਤੇ ਰਦੀਫ਼

ਤੁਕਾਂਤ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ੀਆ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀਏ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ (ਮਤਲੇ) ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਮਿਸਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਹਮ-ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀਆ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : ਚੁਸਤ ਜਾਂ ਦਰੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਆ, ਸੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਆ ਅਤੇ ਵਿਕਟ ਕਾਫ਼ੀਆ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀਆ

ਚੁਸਤ, ਸੁਸਤ ਅਤੇ ਵਿਕਟ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਚੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੇ ਹਮ-ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਉਡੀਕਾਂ ਉਮਰ ਤੋਂ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਉਹ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਆ।
ਜੁ ਪੂਰਾ ਹੋ ਰਹੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਉਹ ਅਰਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਆ।

ਮੈਂ ਰੂਹ ਤੋਂ ਆਰਤੀ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਮਨ ਤੇਰਾ ਰਿਝਾਉਣਾ ਹੈ,
ਤੂੰ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸਨਮ ਦੀ ਥਾਂ ਕਦੇ ਭਗਵਾਨ ਬਣ ਕੇ ਆ।

(ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 15)

ਇਸ ਸਾਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨ, ਅਰਮਾਨ, ਇਨਸਾਨ, ਨੁਕਸਾਨ, ਪਹਿਚਾਨ, ਫ਼ਰਮਾਨ, ਨਾਦਾਨ ਸ਼ਬਦ ਚੁਸਤ ਜਾਂ ਦਰੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਾਂਗ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇ ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਮੂਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵੀ ਠੀਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਖ਼ਾਬਾਂ 'ਚ ਖੰਡਰ ਵੇਖਣੇ ਨੇ।
ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅਕਸ ਡਰ-ਡਰ ਵੇਖਣੇ ਨੇ।

ਬਰਫ਼ ਦਾ ਬੁੱਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਧਰ ਲਿਆ ਹੈ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੂਰਜ,
ਮੈਂ ਪਿਘਲ ਕੇ ਤੇਰੀਆਂ ਤੇਹਾਂ ਦੇ ਤੇਵਰ ਵੇਖਣੇ ਨੇ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 32)

ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਆ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੰਡਰ, ਡਰ-ਡਰ, ਮੰਜ਼ਰ, ਸਮੁੰਦਰ, ਸੰਗਮਰਮਰ, ਪੱਥਰ, ਤੇਵਰ, ਅੰਬਰ ਸ਼ਬਦ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਕਟ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਵਿਕਟ

ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਸੁਸਤ ਕਾਫ਼ੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਇਕਸਾਰਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਪਾਵਾਂਗਾ ਨਾਲ਼ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਚਾਰਾਂਗਾ, ਵਿਸਾਰਾਂਗਾ ਤੇ ਬੈਠਾਂਗਾ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਆਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਵਿਕਟ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ:

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਵੀ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਪਰ ਦਿਲ 'ਚੋਂ ਨਾ ਵਿਸਾਰਾਂਗਾ।

ਲਹੂ ਪਿਲਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਦਿਲ ਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ,

ਮੈਂ ਉਸ ਬਿਰਖ਼ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਕਦੇ ਤਾਂ ਬੈਠਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਾਂਗਾ ਇਕ ਛਿਣ ਵੀ,

ਹਰੇਕ ਜਨਮ 'ਚ ਤੇਰਾ ਹੀ ਨੇੜ ਚਾਹਾਂਗਾ।

(ਬਿਰਫ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 44-45)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ' ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਨਰਦਾਂ, ਥਾਵਾਂ, ਡਾਰਾਂ, ਤੇਰਾਂ, ਧੂੰਆਂ, ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੁਝ ਨਾ (ਪੰਨਾ 69) ਦਾ ਕਾਫ਼ੀਆ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਕਟ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਹੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਕਾਫ਼ੀਏ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਅਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਦੁਆਵਾਂ, ਹਵਾਵਾਂ, ਘਟਾਵਾਂ, ਸਰਾਵਾਂ, ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਅਦਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਜੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਦੁਆਵਾਂ।
ਮੇਰੇ ਚਿਰਾਗ਼ ਖ਼ਾਤਰ ਕਿਉਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹਵਾਵਾਂ।

ਪੈਗ਼ਾਮ ਪਤਝੜਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕੋਣ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ,
ਬਿਰਖਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪੱਤਾ ਜੋ ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 29)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪਲੇਠੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ' ਵਿੱਚ ਸਰਕੇ, ਧਰਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਤਰ ਕੇ ਅਤੇ ਤਰ ਕੇ (ਪੰਨਾ 15) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਅਦਾ ਦੀ ਹੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਸਮੁੱਚੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕੋ ਕਾਫ਼ੀਏ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਬਯਕ ਕਾਫ਼ੀਆ (ਇੱਕੋ ਕਾਫ਼ੀਆ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਅਜਿਹੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਕਾਫ਼ੀਆ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਜੋਂ ਦੁਹਰਾਈ ਓਪਰੀ ਵੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਕੋਈ ਔਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।” (ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 147). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੈ। ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਯਕ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਤਲੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਿਸਰੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀਆ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਬਿਨਾਂ ਮਿਲਣੇ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਛੜੇ ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਤੇਰੇ ਮੰਦਰ।
ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੀ ਕੋਈ ਖਿੱਚ ਮੇਰੀ ਆਸਥਾ ਅੰਦਰ।

ਨਹੀਂ ਮੁਸਕਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਮਿਥ ਹੁੰਦੀ,
ਨਹੀਂ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਿਸਦੇ ਰਿਸ ਰਹੇ ਜੋ ਅੰਦਰੇ-ਅੰਦਰ।

ਇਹ ਕਿਸ ਦੀ ਤੇਹ ਜੋ ਕਣ-ਕਣ ਹੋ ਕੇ ਕੋਹਾਂ ਤੀਕ ਪੱਸਰੀ ਹੈ,
ਸਮੁੰਦਰ ਕਤਰਾ-ਕਤਰਾ ਬਰਸਦਾ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਅੰਦਰ।

ਹੁਣੇ ਤੂੰ ਦਰਦ ਦੇ ਸਹਿਰਾ ਤੇ ਗਿਣਦਾ ਏਂ ਕਦਮ ਸੜਦੇ,
ਅਜੇ ਤਾਂ ਉਮਰ ਕੱਟਣੀ ਹੈ ਗ਼ਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਵਾਂ ਅੰਦਰ।

ਕਦੇ ਝੀਲਾਂ, ਕਦੇ ਨਦੀਆਂ, ਕਦੇ ਸਾਗਰ ਦੀ ਛੋਹ ਖ਼ਾਤਰ,
ਇਹ ਟਿੱਬੇ ਰੇਤ ਦੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ ਦਿਲ ਦੇ ਥਲਾਂ ਅੰਦਰ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 16)

ਉਪਰੋਕਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ‘ਅੰਦਰ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰਚੀਫ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਖ਼ਰੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰੂਥਲਾਂ, ਕਾਰਵਾਂ ਅਤੇ ਥਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਮਤਲੇ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ‘ਮੰਦਰ’ ਅਤੇ ‘ਅੰਦਰ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਰਚੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਾਫ਼ੀਆ ਹੀ

ਹੈ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਗ਼ਲਤੀ ਲੱਗ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ 'ਅੰਦਰ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਦੀਫ਼ ਵਜੋਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਹਰੇ ਅਤੇ ਤੀਹਰੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਦੂਹਰੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਮੁਸਤਜ਼ਾਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਬੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੂਹਰੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਨੂੰ ਜ਼ੂ-ਕਾਫ਼ੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਦੂਹਰੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੀ ਇਕਲੋਤੀ ਮੁਸਤਜ਼ਾਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਬਹਾਰ, ਸੋਗਵਾਰ ਤੇ ਕਰਾਰ, ਅੰਗਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਦੂਹਰੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ:

ਮੌਸਮ ਨਾ-ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹੈ, ਬਣ ਕੇ ਬਹਾਰ ਮਿਲ।
ਹਰ ਪਲ ਹੀ ਸੋਗਵਾਰ ਹੈ, ਦਿਲ ਦੇ ਕਰਾਰ ਮਿਲ।

ਬੇਸ਼ਕ ਸੁਆਹ ਹਾਂ ਪਰ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ 'ਚ ਤਾਂਘ ਦਾ,
ਮਘਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗਾਰ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਮਿਲ।

(ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ 42)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਦੂਹਰੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਦੂਹਰੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਹਰ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸੁਰਖੀਆਂ ਨੇ, ਸੁਰਖੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਦਸੇ।
ਜ਼ਿਹਨ ਅੰਦਰ ਤਲਖੀਆਂ ਨੇ, ਤਲਖੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਦਸੇ।

ਹੋਂਦ ਉਹਦੀ ਨੂੰ ਜਤਾਵੇ ਜੋ ਇਬਾਰਤ ਉਹਦਿਆਂ,
ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਸਕੀਆਂ ਨੇ, ਸਿਸਕੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਦਸੇ।

ਦਸਰਥਾਂ ਦੀ ਢਾਬ ਤੋਂ, ਪਰਤੇ ਨਾ ਸਰਵਣ, ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ,
ਵਹਿੰਗੀਆਂ ਹੀ ਵਹਿੰਗੀਆਂ ਨੇ, ਵਹਿੰਗੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਦਸੇ।

ਹੈ ਤਮੰਨਾ ਮੈਂ ਰਹਾ 'ਸੁਰਜੀਤ' ਉੱਥੇ, ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ,
ਗੁੱਲ ਹੋਈਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਨੇ, ਬੱਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਦਸੇ।

(ਦਰਦ ਕਹੇ ਦਹਿਲੀਜ਼ 15)

ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਕਲਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਰਵਾਨਗੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਿਆਲ ਤੇ ਭਾਵ ਤੀਬਰਤਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਕਾਫ਼ੀਏ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਰਦੀਫ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਮੀਆਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਦੀਫ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਲੰਮੀਆਂ ਰਦੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਦੀਫ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਰੱਦਫ਼ ਜਾਂ ਰਦੀਫ਼ ਰਹਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਲੰਮੀਆਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਰਦੀਫ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਰਦੀਫ਼ ਰਹਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਲੰਮੀ ਰਦੀਫ਼

ਤੂੰ ਭੋਰਾ ਕੁ ਪਿਆਸ ਵਧਾ ਲੈ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦਰਿਆ ਬਣ ਜਾਵਾਂ।

ਤੂੰ ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਝੀਲ ਬਣਾ ਲੈ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦਰਿਆ ਬਣ ਜਾਵਾਂ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 32)

ਧਰਤ ਨਾ ਆਕਾਸ਼ ਕਿਧਰੇ ਜਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ।

ਪੇਸ਼ ਹੈ ਦਲਦਲ ਕਿ ਜਿਸਦਾ ਤਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 48)

ਛੋਟੀ ਰਦੀਫ਼

ਕਿੰਨੇ ਨੇ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ੇ, ਕਿੰਨੇ ਖਰਾਬ ਸ਼ੀਸ਼ੇ।

ਕੰਡਿਆਲਾ ਅਕਸ ਮੇਰਾ, ਦੱਸਦੇ ਗੁਲਾਬ ਸ਼ੀਸ਼ੇ।

(ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 15)

ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਧਰੇ, ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਸਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਮੇਰਾ ਸਾਜਿਆ ਸੰਸਾਰ ਵਸਦਾ ਹੈ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ 62)

ਰਦੀਫ਼ ਰਹਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲ

ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਸ ਜੰਗਲ ਬਲੇ।

ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨੇ ਏਨੇ ਘਰ ਜਲੇ।

ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ,

ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਜਦ ਕਦੇ ਸੂਰਜ ਢਲੇ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 37)

ਜਾਗੀ ਉਫਕ⁵ 'ਚ ਲਾਲੀ ਸਰਾਘੀ ਨੇ ਸੁਰ ਸਜਾਏ।
ਪੈਣਾਂ 'ਚ ਮਹਿਕ ਪਸਰੀ ਖਾਬਾਂ ਨੂੰ ਖੰਭ ਆਏ।

ਕਿਸ ਨੇ ਬਣਾਏ ਝਰਨੇ ਝੀਲਾਂ ਪਹਾੜ ਸਿਰਜੇ,
ਮਾਰੂਥਲਾਂ 'ਚ ਕਿਸ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕਣ ਵਿਛਾਏ।

(ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 46)

5.2. ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ

ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦੇ ਜਾਵੀਏ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੂਪਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਬਹਿਰ ਦਾ ਢਿੱਲ੍ਹਾਪਣ ਇਸ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਹਿਰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਹਿਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਮੁਤੱਲਕ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਬਾਵਜ਼ਨ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 402 ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਬਾ-ਬਹਿਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਇਸ ਚੋਣ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ 402 ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਕਿਸ ਛੰਦ-ਬਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ 8-10 ਬਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।” (*ਸੰਪੂਰਨ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੁਜ਼* 182).

⁵ ਦਿਸਹੱਦਾ, ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਹੱਦ

ਇਸ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਕਥਨ ਨਾਲ ਇਤਫ਼ਾਕ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੁਆਰਾ 10-13 ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਰੂਜ਼ੀ ਬਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਦੋਹਿਰਾ ਅਤੇ ਕਬਿੱਤ ਪਿੰਗਲੀਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- ✓ ਬਹਿਰ ਰਮਲ
- ✓ ਬਹਿਰ ਰਜਜ਼
- ✓ ਬਹਿਰ ਹਜਜ਼
- ✓ ਬਹਿਰ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆ
- ✓ ਬਹਿਰ ਮੁਤਦਾਰਿਕ
- ✓ ਬਹਿਰ ਖ਼ਫ਼ੀਫ਼
- ✓ ਬਹਿਰ ਮੁਜਤਸ
- ✓ ਬਹਿਰ ਵਾਫ਼ਿਰ
- ✓ ਬਹਿਰ ਮਦੀਦ
- ✓ ਫੇਲੁਨ ਰੁਕਨ ਆਧਾਰਿਤ ਬਹਿਰਾਂ
- ✓ ਦੋਹਿਰਾ (ਫੇਲੁਨ ਫੇਲੁਨ ਫ਼ਾਇਲੁਨ ਫੇਲੁਨ ਫੇਲੁਨ ਫੇਲ)
- ✓ ਕਬਿੱਤ (ਫ਼ਾਇਲਾਤ ਫ਼ਾਇਲਾਤ ਫ਼ਾਇਲਾਤ ਫ਼ਾਇਲਾਤ/ਫ਼ਾਇਲੁਨ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਬਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਜਿਹਾੜਾਂ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਮਲ, ਹਜ਼ਜ਼, ਮੁਤਦਾਰਿਕ ਤੇ ਫ਼ੇਲੁਨ ਰੁਕਨ ਆਧਾਰਿਤ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਖੋ:

(ੳ) ਬਹਿਰ ਹਜ਼ਜ਼ ਮੁਸੱਮਨ ਸਾਲਿਮ (ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ ਮੁਫ਼ਾਈਲੁਨ)

ਟਿਕੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰਗੀ ਝੰਜੋੜ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਚੁੱਪ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਚੁਰਾਹੇ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ 26)

(ਅ) ਬਹਿਰ ਹਜ਼ਜ਼ ਮੁਸੱਮਨ ਅਖ਼ਜ਼ (ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ ਮੁਸਤਫ਼ਇਲੁਨ ਫ਼ੇਲੁਨ)

ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਬੀਜ 'ਚੋਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਟੋਲ੍ਹਦੇ।

ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਪਰਤਾਂ ਫ਼ਰੋਲਦੇ।

(ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 23)

(ੲ) ਬਹਿਰ ਰਮਲ ਮੁਸੱਮਨ ਸਾਲਿਮ (ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ ਫ਼ਾਇਲਾਤੁਨ)

ਮੰਚ ਤੋਂ ਕੇਹੇ ਜਿਹਾ ਨਾਟਕ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਖੰਜਰ ਤੋਂ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 27)

(ਸ) ਬਹਿਰ ਮੁਤਕਾਰਿਬ ਮੁਸੱਮਨ ਸਾਲਿਮ (ਫ਼ਉਲੁਨ ਫ਼ਉਲੁਨ ਫ਼ਉਲੁਨ ਫ਼ਉਲੁਨ)

ਹਯਾਤੀ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਤੂੰ ਬਨਵਾਸ ਦੇ ਦੇ।

ਜ਼ਰਾ ਸਾਥ ਹੋਵਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਦੇ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 67)

(ਹ) ਬਹਿਰ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆ ਮੁਸੱਮਨ ਅਖ਼ਰਬ ਮਕਫੂਫ ਮਹਿਜੂਫ (ਮਫਊਲ ਫ਼ਾਇਲਾਤ ਮਫ਼ਾਈਲ ਫ਼ਾਇਲੁਨ)

ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੁਬਹ ਲਿਖ ਕਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਲਿਖ।

ਸੀਨੇ 'ਚ ਉੱਠੀ ਹੂਕ ਨੂੰ ਗ਼ੈਬੀ ਪਯਾਮ ਲਿਖ।

(ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 18)

(ਕ) ਬਹਿਰ ਮੁਤਦਾਰਿਕ ਸਾਂਜਦਹਿ ਸਾਲਿਮ (ਫ਼ਾਇਲੁਨ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਵਾਰ ਕੁੱਲ 16 ਰੁਕਨ)

ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਇਰ ਰਿਹਾਂ, ਗੁੰਗਾ ਸ਼ਾਇਰ ਰਿਹਾਂ,

ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਖ਼ਤਾ ਖੁਣ ਦਿਓ।

ਇਹਦਾ ਹਾਬੀ ਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਰਹਾਂ,

ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੁਣ ਦਿਓ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 60)

(ਖ) ਬਹਿਰ ਵਾਫ਼ਿਰ ਮੁਸੱਮਨ ਸਾਲਿਮ (ਮੁਫ਼ਾਇਲੁਤੁਨ ਮੁਫ਼ਾਇਲੁਤੁਨ ਮੁਫ਼ਾਇਲੁਤੁਨ ਮੁਫ਼ਾਇਲੁਤੁਨ)

ਉਦਾਸ ਨਗਮਾ ਹੈ ਪੇਸ਼ ਮੇਰੇ,

ਤੇ ਮੈਥੋਂ ਸਰਗਮ ਨਾ ਠੀਕ ਹੁੰਦੀ।

ਅਲਾਪ ਮੇਰਾ ਜਗਾਉਂਦਾ ਦੀਵੇ,

ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਹੁੰਦੀ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 40)

(ਗ) 8 ਫ਼ੇਲੁਨ

ਹਾਲੇ ਏਸ ਉਦਾਸੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿਣਾ ਯਾਰੋ।

ਇਸ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪੰਛੀ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਆ ਬਹਿਣਾ ਯਾਰੋ।

(ਬਿਰਫ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 66)

(ਘ) ਕਬਿੱਤ ਦੀ ਚਾਲ (ਫ਼ਾਇਲਾਤ ਫ਼ਾਇਲਾਤ ਫ਼ਾਇਲਾਤ ਫ਼ਾਇਲਾਤ/ਫ਼ਾਇਲੁਨ)

ਹਰ ਪਲ ਯੁੱਗ ਜਿਹਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ,

ਆਖਦੇ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਢਾਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣੀ ਹੈ।

ਜਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦਗ਼ਾ ਖਾ ਕੇ, ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬਹਿ ਗਿਆ ਜੋ,
ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਿੱਥੇ ਵਫ਼ਾ ਮੌਤ ਨੇ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੈ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 28)

(ਙ) ਚੋਹਿਰਾ (ਫੇਲੁਨ ਫੇਲੁਨ ਫਾਇਲੁਨ ਫੇਲੁਨ ਫੇਲੁਨ ਫੇਲ)

ਚੰਨ ਅਸਮਾਨ 'ਚ ਕੰਬਦਾ, ਦੇਖ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦਾ ਖੇਲੁ।
ਜਗਦੇ ਦੀਵੇ ਪੀ ਰਹੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਤੇਲ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 24)

ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਬਹਿਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਹਿਰ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੋ ਕੇ ਬੇਵਜ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਐਨੀ ਕੁ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਾਸ਼ਰਤੇ ਗ਼ਲਤੀ ਇੱਕ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਕਤੇ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

5.3. ਮੁਹਾਸਨ (ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ)

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਇਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਨਫ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਲਮ-ਇ-ਅਰੂਜ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੁਹਾਸਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸੰਗਠਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਟਿਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਲਈ

ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਅਰ ਫ਼ਸੀਹ ਹੋਵੇ, ਯਾਨੀ ਖੁਸ਼ ਬਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਸਾਦੀ, ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਅਤੇ ਬਾ-ਮੁਹਾਵਰਾ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਲਝਣ ਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ।” (ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ* 10). ਇਕ ਸਮਰੱਥ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਈ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਨਿਭਾਅ ਹੋਇਆ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

5.3.1. ਤਨਜ਼ (ਵਿਅੰਗ)

ਤਨਜ਼ ਜਾਂ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਅਸਰਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤਨਜ਼ ਜਾਂ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਇੱਕ ਮਾਕੂਲ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਤੀਬਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਕਬੂਤਰ ਨਾਲ ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਬੜੀ ਗਹਿਰੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ।

ਕਿ ਕੈਸੇ ਸਿਖ਼ਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਵਤਨ ਦੀ ਹੁਣ ਸਿਆਸਤ ਹੈ।

ਬੜੀ ਹੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਓਸਨੇ ਕੀਤੀ ਵਸੀਅਤ ਹੈ,

ਕਿ ਹਰ ਤੋਤਾ ਸਮਝਦੈ, ਪਿੰਜਰਾ ਉਸਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ।

(*ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 10)

ਹੋਰਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਵੱਕੋ ਏਸ ਦੀ,
ਪਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ।

(ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 36)

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਛਲੇਡਾ ਵਿੰਹਿਦਿਆਂ,
ਮੈਂ ਸੁਣਿਆਂ ਕਿ ਓਸ ਕਿਹਾ ਹੈ,
ਆਹ ਲੈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰ ਲੈ ਤੈਨੂੰ,
ਮਸਾਂ ਹੀ ਤੇਰੀ ਜ਼ਾਤ ਮਿਲੀ ਹੈ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 14)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਦੰਭੀ ਕਿਰਦਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਾਖੰਡੀ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

5.3.2. ਈਜਾਜ਼ (ਸੰਖੇਪਤਾ)

ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਗਹਿਰੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਖੂਬੀ ਨੂੰ ਈਜਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਇਹ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਣਕਹੇ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਸੰਖੇਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗਤਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਬੜੀ ਹੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਕੀ ਵੰਡਾਵੇਗੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ,
ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਜੇ ਸ਼ਬਨਮ ਨਹੀਂ।

ਦੌਰ ਦਾ ਰਥ ਬੇ-ਮੁਹਾਰਾ ਫਿਰ ਰਿਹੈ,
ਸਾਰਥੀ ਇਸਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰਚਮ ਨਹੀਂ।

(ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 22)

ਅਸਲੇ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਈਏ ਚੰਗਾ ਏ।
ਤੇਸੀ, ਕਾਂਡੀ, ਰੰਬੇ, ਕਹੀ ਦੀ ਧਾਰ ਵਧਾਈਏ ਚੰਗਾ ਏ।

(ਅਵਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰ : ਬਾਬਾ ਨਜਮੀ 172)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

5.3.3. ਇਤਨਾਬ (ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਓ)

ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਇਤਨਾਬ ਉਸ ਖ਼ੂਬੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਾ-ਮਤਲਬ ਤੇ ਲੁਤਫ਼ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ੂਬੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ:

ਖ਼ਾਲੀ ਗ਼ਲੀਆਂ 'ਚੋਂ ਅਕਸਰ ਇਕ ਪਾਗਲ ਪੌਣ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ।
ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਸਹਿਮੀ-ਸਹਿਮੀ ਸ਼ਾਮ ਉਤਰਦੀ ਹੈ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ 31)

ਸੜਦੀ ਬਲਦੀ ਤੇਰੇ ਹਿਜਰ ਦੀ ਜੋ ਤਪਸ਼,
ਛੱਡ ਗਈ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਉਹ ਛਾਲੇ ਮਗਰ,
ਘਟਦਿਆਂ-ਘਟਦਿਆਂ ਪੀੜ ਘਟ ਜਾਏਗੀ,
ਭਰਦਿਆਂ-ਭਰਦਿਆਂ ਜ਼ਖਮ ਭਰ ਜਾਏਗਾ।

(ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 27)

ਇਹ ਕਿਸ ਦੀ ਤੇਹ ਜੋ ਕਣ-ਕਣ ਹੋ ਕੇ ਕੋਹਾਂ ਤੀਕ ਪੱਸਰੀ ਹੈ,
ਸਮੁੰਦਰ ਕਤਰਾ-ਕਤਰਾ ਬਰਸਦਾ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਅੰਦਰ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 16)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ 'ਸਹਿਮੀ', 'ਘਟਦਿਆਂ', 'ਭਰਦਿਆਂ', 'ਕਣ' ਅਤੇ 'ਕਤਰਾ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਰਾਹੀਂ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਤੀਬਰ ਤੋਂ ਤੀਬਰਤਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5.3.4. ਸਨਾਇਆ ਮਾਅਨਵੀ (ਸ਼ਬਦ ਜੜ੍ਹਤ)

ਸਨਾਇਆ ਮਾਅਨਵੀ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮੁਰਾਤ-ਉ-ਨਜ਼ੀਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਲਗਾ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ,
ਤੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਬਿੰਦੀ ਲਗਾ ਦੇ।

(ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 9)

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦੀ, ਮੱਥਾ ਅਤੇ ਬਿੰਦੀ, ਕਿਰਨਾਂ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਜਿਹੜੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਡਾਲ 'ਤੇ ਸੀ ਰੂਹ ਦਾ ਫੁੱਲ ਖਿੜਿਆ ਕਦੇ,
ਓਸ ਦੇ ਕੰਡਿਆਂ 'ਚੋਂ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਆਉਂਦੀ ਬਾਸ ਹੈ।

(ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 11)

ਤੂੰ ਪਿੰਜਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇ, ਤੇ ਇਸ ਪਰਿੰਦੇ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇ ਦੇ।
ਇਹ ਉਡਣਾ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਬਰ ਮੋਕਲਾ ਦੇ ਦੇ।

(ਦਰਦ ਕਹੇ ਦਹਿਲੀਜ਼ 7)

ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਖ, ਡਾਲ, ਫੁੱਲ, ਕੰਡੇ, ਬਾਸ, ਪਿੰਜਰਾ, ਪਰਿੰਦਾ, ਉਡਣਾ, ਅੰਬਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜਤ ਨਾਲ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

5.3.5. ਤਜ਼ਾਦ (ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਹਜ)

ਤਜ਼ਾਦ ਦੀ ਖੂਬੀ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਓਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਤਜ਼ਾਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹਨ। ਤਜ਼ਾਦ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਇਸ ਕਾਰੀਗਰੀ ਨੂੰ ਤੁਕਾਬਲ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ।” (ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, *ਗਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ* 114). ਜਿਵੇਂ ਹਲਕਾ-ਭਾਰੀ,

ਸਖਤ-ਨਾਜ਼ੁਕ ਆਦਿ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਜ਼ਾਦ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੋੜ ਕੈਸਾ ਜਿਸਮ ਠਰ ਕੇ ਬਰਫ਼ ਹੋਇਐ,
ਆਤਮਾ ਕਿ ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ 'ਚ ਬਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 35)

ਫੁੱਲ ਦੀ ਪੱਤੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕੋਈ ਹਾਦਸਾ,
ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਪੱਥਰ ਹੀ ਠੋਕਰ ਵਾਸਤੇ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 24)

ਘਰੋਂ ਚੱਲੇ ਸੀ ਸੁਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਭਾਲਣ,
ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਏ ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੁਹਰਾਮ ਲੈ ਕੇ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 33)

ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 'ਬਰਫ਼' ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ 'ਲਾਟਾਂ', 'ਫੁੱਲ ਦੀ ਪੱਤੀ' ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ 'ਪੱਥਰ' ਅਤੇ 'ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦ' ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ 'ਕੁਹਰਾਮ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸਫਲ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

5.3.6. ਜਮੱਅ (ਜੋੜ)

ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕਈ ਚਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਰਵਾਨਗੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ

ਭਾਵ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਮੱਅ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ਿਅਰ ਇਸ ਖ਼ੂਬੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ:

ਚੰਨ, ਤਾਰੇ, ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ, ਜੁਗਨੂੰ, ਸ਼ਮ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾ ਵੀ ਹੈ।
ਦਰ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਜਗਦੈ, ਉਸ 'ਚ ਦਿਲ ਮੇਰਾ ਵੀ ਹੈ।

ਫੁੱਲ, ਤਿਤਲੀ, ਰੰਗ, ਖੁਸ਼ਬੂ, ਕੋਇਲ, ਨਗਮਾ, ਉਹ ਤੇ ਮੈਂ,
ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਮਗਰ ਵਕਫ਼ਾ ਵੀ ਹੈ।

ਬਰਫ਼, ਝਰਨਾ, ਰੂਲ,[§] ਚਸਮਾ, ਝੀਲ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨਦੀ,
ਇਸ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਮੇਰੇ, ਬਿਰਖ ਇਕ ਪਿਆਸਾ ਵੀ ਹੈ,

ਮੈਨ ਜੰਗਲ, ਬਿਰਖ ਤਨਹਾ, ਮੂਕ ਪੰਛੀ, ਸੁੰਨ ਹਵਾ,
ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਕੁਝ ਇਕ ਹਰਾ ਪੱਤਾ ਵੀ ਹੈ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 14)

ਅੱਗ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਪੌਣ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕੌਣ ਹੈ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 20)

ਜ਼ਖ਼ਮ, ਛਾਲੇ, ਡੰਗ, ਲਾਟਾਂ ਪੀਲੀਆਂ,
ਕੈਸੀਆਂ ਟੁੰਮਾਂ ਨੇ ਅੰਗਾਂ ਵਾਸਤੇ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 44)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਚੰਨ, ਤਾਰੇ, ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ, ਜੁਗਨੂੰ, ਸ਼ਮ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦ ਜੜ੍ਹਤ ਇੱਕੀਵੀਂ

[§] ਕਿਨਾਰਾ, ਤੱਟ

ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਸਫ਼ਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5.3.7. ਇਸ਼ਤਕਾਕ (ਇਕੋ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ)

ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਇਕੋ ਮੂਲ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਖੂਬੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਤਕਾਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਬਣਾ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ,
ਬੜੇ ਲੋਕੀਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ 19)

ਮੈਂ ਜੋ ਬੀਜੇ ਬੀਜ ਸਾਰੇ ਰੇਤ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਰਹੇ,
ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਬਸ ਇਸੇ ਹੀ ਬਾਤ ਦਾ ਚਰਚਾ ਰਿਹਾ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 32)

ਤਪਸ਼ ਇਹ ਮੇਰੀ ਚਿਖਾ ਦੀ ਠਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਓ,
ਉਮਰ ਭਰ ਬਲਦਾ ਰਿਹਾਂ ਕੀ ਬਲ ਗਏ ਦਾ ਬਾਲਣਾ।

(ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੈਅ 45)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ, ਚੜ੍ਹ, ਬੀਜੇ, ਬੀਜ, ਬਲਦਾ, ਬਲ, ਬਾਲਣਾ ਇਕੋ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ-ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਸੁਹਜ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਜੜ੍ਹਤ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ

ਕਾਰਨ ਹੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਉਤਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਤਾਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ।

5.3.8. ਤਲਮੀਹ (ਮਿੱਥਕ ਹਵਾਲੇ)

ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਲਮੀਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਅਤੇ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੀ ਖੂਬੀ ਭਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਿਜ ਬਾਤਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ਿਅਰ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਘਰਾਂ ਨੇ ਕੀਲਿਆ ਏਦਾਂ, ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਹੋਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।
ਰਹੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਜੇਤੂ, ਸਿਕੰਦਰ ਹੋਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ 12)

ਪਿਆਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਡੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹੋ,
ਗ਼ਜ਼ਬ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਸੁਕਰਾਤ ਤੇ ਮੀਰਾ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹੋ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 69)

ਅੱਜ ਵੀ ਕਟ ਸਕਿਆ ਨਾ ਮੋਹ ਦਾ ਜਾਲ ਤੇ ਹਰਨਾ ਪਿਆ,
ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬੁੱਧ ਹੋਣਾ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 19)

ਵਣ 'ਚ ਘਰ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਗ਼ਮ ਨ ਸੀ,
ਸੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ ਨਿਰਾ ਪੱਥਰ, ਮਗਰ ਗੌਤਮ ਨ ਸੀ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 73)

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰਨ, ਸੱਸੀ, ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਦੀਵਾਰ, ਗੋਪਾਲ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਿੱਥਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ

ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ।

5.3.9. ਮੁਦੱਲਲ (ਦਲੀਲ)

ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਤਰਕ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮੁਦੱਲਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਫੁੱਲ ਬਿਖਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਦਿਉ ਨਾ ਕੇਵਲ ਡਾਲਾਂ ਨੂੰ,
ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਹਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 71)

ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ ਸੂਰਜ ਤਿਰੇ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਜੇਕਰ,
ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਣਵੇਂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਭ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

(ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 33)

ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭਲਾਂ ਕਿੰਝ ਸਮਝ ਲਾਂ ਪਾਰਸ,
ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਛੂਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ ਵੀ ਲੋਹੇ ਦਾ ਲੋਹਾ ਹੈ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 41)

ਕੋਈ ਗਲ ਹੋਰ ਹੋਏਗੀ ਜੇ ਸੋਹਣੀ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮੋਈ,
ਸਦਾ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਤਰਦਾ ਸਦਾ ਕੱਚਾ ਨਹੀਂ ਖਰਿਆ।

(ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ 65)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਦਲੀਲ ਤੇ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਦੱਲਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਹ ਇੱਕ ਗੌਲਣਯੋਗ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨਿਰੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਕੇ ਉਪ-ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਤਰਕ ਤੇ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਲੀਲ ਦੇ ਕੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸ਼ਾਇਰ ਤਰਕ ਨਾਲ ਵਰਗਹੀਣ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੇਵਲ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

5.3.10. ਬਲਾਗ਼ਤ (ਸਪਸ਼ਟਤਾ)

ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਸਹਿਜਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਸਾਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਲਾਗ਼ਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਹਸਰਤ ਨੂੰ ਜਸਵਿੰਦਰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਅਰ ਜ਼ੁਬਾਨ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਮੈਂ ਹਰ ਸਿੱਪੀ 'ਚ ਮੋਤੀ ਲੋਚਦਾ ਹਾਂ
 ਮੈਂ ਹਰ ਜ਼ੌਰੇ 'ਚ ਹਰਕਤ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ,
 ਨਾ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਹੋਵੇ
 ਨਾ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਆਮ ਹੋਵੇ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 39)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨੀਅਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਐਨੀ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਮਸਜਦ ਮੇਰੀ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਢਾਹਵੇਂ, ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਤੋੜਾਂ ਮੰਦਰ ਨੂੰ।
ਆ ਜਾ ਦੋਵੇਂ ਬਹਿ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ।

ਸਦੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਮਸਜਦ ਮੰਦਰ ਦਾ,
ਲਹੂ ਤੇ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਲੱਗਦਾ, ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਖੰਜਰ ਨੂੰ।

(ਅਵਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰ : ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ 141)

ਇਹ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਖ਼ੁਬੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਠਾਏ ਗਏ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

5.3.11. ਤਮਸੀਲ (ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)

ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਇਰ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਮਸੀਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਕਹੇ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੀਕ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਅਪਣਾ,
ਗੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਦੋਂ ਤੀਕਰ ਹਵਾ ਭਰਦੇ ਰਹੋਗੇ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 43)

ਦਿਲ ਦੀ ਉਦਾਸ ਪਰਤ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਫੋਲਿਆ,
ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਗਾਰ ਨੂੰ ਭਲਾ ਕਿਸ ਨੇ ਹੈ ਤੋਲਿਆ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 42)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਸੀਮਾ ਹੋਣ ਦੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਗੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਭਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹੱਦ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਲ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵੱਲ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨੂੰ ਖੂਹ ਦੀ ਗਾਦ (ਗਾਰ) ਦੇ ਅਤੁੱਲ ਹੋਣ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

5.3.12. ਤੇਵਰ (ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ)

ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਕਸਰ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਤੇਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਟੁਕੜੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਓਦਰੀਆਂ ਦਹਿਲੀਜ਼ਾਂ, ਸੁੰਨਾ ਵਿਹੜਾ, ਕੰਧਾਂ ਡੋਲਦੀਆਂ,
ਘਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਨਈਂ ਲਗਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਮਾਵਾਂ ਨਾਲ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 33)

ਸੁਲਗਦਾ ਲਾਵਾ, ਨਦੀ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦੀ, ਅੱਗ ਦਾ ਜਜ਼ੀਰਾ,
ਮੇਰੀਆਂ ਨੀਦਾਂ 'ਚ ਇਹ ਕੀ ਕੀ ਛੁਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 28)

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ, ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਿਲਾਮ ਏਥੇ,
ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਸੌਦਾਗਰੀ ਤੇ ਖਾਬਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ,
ਪੈਰ ਪਤਿਆਏ ਗਏ, ਹੱਥ ਹਥਿਆਏ ਗਏ,
ਇਹਦੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੀ ਤੂੰ ਕਲਾ ਵਰਤਾਈ ਏਂ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 23)

5.3.13. ਅੰਦਾਜ਼-ਇ-ਬਿਆਨ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਬਾਰੀਕ ਖ਼ਿਆਲ, ਰਮਜ਼ ਤੇ ਤਨਜ਼ ਦਾ ਸੁਮੇਲ, ਸਾਦਾ-ਸਾਦਾ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਅਦਬ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਖਤਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਇਰ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ। ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਉਚੇਚ ਤੋਂ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਬੰਦੇ ਬਿਰਖਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਬਣ ਰਹੇ ਕੁਰਸੀਆਂ,
ਫਿਰਨ ਪੁੱਛਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀਆਂ,
ਇਹਨਾਂ ਲੜਨਾ, ਲੜਾਉਣਾ ਕੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ,
ਬਣ ਰਹੇ ਇਹ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਤਮ੍ਹਾਂ-ਪੋਸ਼ ਨੇ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 58)

ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਅਥਾਹ ਲਸਕਰ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਡਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

ਮੈਂ ਜੁਗਨੂੰ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

(*ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 33)

ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਰੱਖੋਗੇ ਕਦ ਤੀਕ ਬਚਾ ਕੇ।

ਬੱਚੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਨੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ।

(*ਅਗਰਬੱਤੀ* 77)

ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਰਗਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਵਿਚ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮਿਲੇ ਗਹਿਰਾ ਕਿਤੇ ਲਿਖਿਆ, ਤਾਂ ਵਰਕਾ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

(*ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 13)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼-ਇ-ਬਿਆਨ ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਹੀ ਰਲ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਗੰਭੀਰ, ਸੁਹਜਮਈ, ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਬਿਆਨ ਦੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ।

5.3.14. ਰੰਗ-ਇ-ਤਗ਼ੱਜ਼ੁਲ

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਤਗ਼ੱਜ਼ੁਲ ਬਹੁਤਾ ਸ਼ੋਖ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੋਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਿੰਦਾਨਾ, ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਜਾਂ ਆਸ਼ਿਕਾਨਾ ਰੰਗ ਵਿਚ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ ਬਲਕਿ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਥਾਪ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਰਵਾਇਤੀ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ, ਸਾਕੀ-ਜਾਮ

ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਵੀਨ ਸ਼ਬਦ ਚਿਹਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਾਲਾ ਤਗ਼ੱਜ਼ੁਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਉੱਪੜਦਾ ਪਰੰਤੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਉਲੰਘ ਕੇ ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਗ਼ੱਜ਼ੁਲ ਦਾ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਹੋਣਾ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਤਗ਼ੱਜ਼ੁਲ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰ ਬੰਨ੍ਹੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਰੂਹ ਤੀਕ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਗ਼ਮ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

(*ਕਿਰਨਾ ਦਾ ਝੁਰਮਟ* 22)

ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਡੋਬਦੈ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਨਾ ਕੰਢੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ,

ਅਜਬ ਸਮਤੋਲ ਰੱਖਦਾ ਏ, ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਫਾਸਲੇ ਅੰਦਰ।

(*ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 21)

ਕਰੀਂ ਨਾ, ਪਰ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰੀ ਰੱਖੀਂ।

ਰਹਾਂ ਉੱਠਾ ਜ਼ਰਾ, ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਭਰੀ ਰੱਖੀਂ।

ਕਿਤੇ ਤਸਵੀਰ ਕੋਈ, ਯਾਦ, ਥੋੜ੍ਹਾ, ਦਰਦ, ਸਰਸ਼ਾਰੀ,

ਜਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਕਰੀ ਰੱਖੀਂ।

(*ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 46)

ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਕੇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਬਣਾ ਬੈਠਾ,
ਨਾ ਇਸ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰ ਹੁੰਦੇ ਨਾ ਇਹ ਦਿਲ ਤੋਂ ਮਿਟਾ ਹੁੰਦੀ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 62)

ਅਪਣਾ ਵੀ ਕੁਝ ਕਸੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਬੇ-ਵਜਾ ਕੋਣ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 27)

ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰੰਗਤ ਧੁੰਦਲੀ ਤੇ ਮੱਧਮ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੱਧਮ ਹੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੋਕੇ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿ-ਚਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਰੰਗ-ਇ-ਤਗ਼ਜ਼ੁਲ ਦਾ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5.4. ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਛੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਚਾਰੀਆਂ

ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰ-ਯੋਜਨਾ, ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ, ਰਸ, ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਦਿ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਸੁਹਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਰੱਥ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਗੁਣ ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦੇ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਕਾਵਿ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

5.4.1. ਅਲੰਕਾਰਕ ਸੁਹਜ

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਾਵਿ ਕਵੀ ਦਾ ਉਹ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੂਚਨਾ, ਸੁਝਾਓ ਤੇ ਸੋਚ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਕੇ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਘੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਾਵਿ ਪਾਠ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਸੁਹਜਮਈ, ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਕਾਵਿ ਉਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਰਜਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿੰਗਾਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਲੰਕਾਰ ਕੇਵਲ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਰਥ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। “ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਹਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” (ਯੋਗਰਾਜ, *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ* 14). ਇਕ ਸਮਰੱਥ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਓਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਗੇ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਜਾ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਲੰਕਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

5.4.1.1. ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਕੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ : ਉਪਮੇਯ, ਉਪਮਾਨ, ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਲੋਕ ਜੋ ਸੋਨੇ ਦੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਦੇ,
ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਗਲੇ।

(*ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 37)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ‘ਸੋਨੇ ਦੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਦੇ ਲੋਕ’ ਉਪਮੇਯ ਹੈ, ‘ਕਾਗ਼ਜ਼’ ਉਪਮਾਨ ਹੈ, ‘ਗਲਣਾ’ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਵਾਂਗੂੰ’ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:-

ਉਸੇ ਪਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਹ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੰਦ ਵਾਂਗੂੰ,
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਪਰੋ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 22)

ਇਸ ਦੂਜੀ ਮਿਸਾਲ ਵਿੱਚ 'ਨਜ਼ਮ' ਉਪਮੇਯ ਵਜੋਂ ਅਤੇ 'ਤੰਦ' ਉਪਮਾਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਜਦ ਕਿ 'ਕੋਮਲਤਾ ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਕਤ' ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ 'ਵਾਂਗੂੰ' ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

5.4.1.2. ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ

ਕਈ ਵਾਰ ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਦੀ ਇਸ ਦੁਹਰਾਈ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬਣ ਗਈ ਸਲਮਾ ਸੀ ਸ਼ੀਲਾ, ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਤੇਰਾ ਜਨੂੰਨ,
ਨੰਦਨੀ ਨੰਦੂ ਦੀ, ਨਾਜ਼ਿਮ ਦੀ ਨਜ਼ੀਰਾਂ ਹੋ ਗਈ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 40)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ 'ਸ' ਅਤੇ 'ਨ' ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿਕ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਕਿਤੇ ਕਿਰਚਾਂ, ਕਿਤੇ ਕੰਕਰ, ਕਿਤੇ ਕੰਡੇ ਵਿਛਾਏ ਨੇ।

ਇਵੇਂ ਇਸ ਦੌਰ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਸਤੇ ਸਜਾਏ ਨੇ।

(ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 41)

5.4.1.3. ਸੰਦੇਹ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਰੂਪਤਾ ਸਿਰਜ ਕੇ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਚਿਤਵਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਸੰਦੇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਇਹ ਧਰਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਹੈ ਬਿੰਦੂ ਖਲਾ ਵਿਚ,
ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਵੇਖਣੈ ਅੰਬਰ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ।

(ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 39)

ਇਹ ਜੀਵਨ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹਾਦਸਾ ਹੈ।
ਜੁ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਖਸ ਹੀ ਬੁਝਿਆ ਜਿਹਾ ਹੈ।

(ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 32)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ 'ਧਰਤੀ' ਤੇ 'ਬਿੰਦੂ' ਅਤੇ 'ਜੀਵਨ' ਤੇ 'ਹਾਦਸੇ' ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਕਾਵਿਕ ਸੰਦੇਹ ਵੀ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਸੰਦੇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।

5.4.1.4. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਤੁਲਨਾ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਖੋ:

ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ, ਕੋਈ ਤੋੜੇ ਦੀਵਾਰਾਂ,
ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਲਭਦਿਆਂ, ਅਪਣਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ 18)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਜ਼ ਦੀ ਚਾਹਤ ਪਰਾਂ ਵਿਚ ਮਚਲਦੀ,
ਬੀਜ ਅੰਦਰ ਬਿਰਖ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਮਚਲਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 56)

5.4.1.5. ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਪਮੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੂਪਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਕੁਝ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਸਹਿਸੁਭਾ ਉਸਨੇ ਕੀ ਮਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੱਥ 'ਤੇ,
ਮੈਂ ਲਹੂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਐ ਜਿਸਦਾ ਦਿਲ-ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਤੇ ਨਾਮ।

(ਬਿਰਫ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 28)

ਮੋਹ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਕੰਡੇ, ਇਕਲਾਪੇ ਦੇ ਪੱਤੇ,
ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਝੂਮਦੀਆਂ ਕਿਸ ਬਿਰਖ਼ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 64)

5.4.1.6. ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਐਨਾ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀਆਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਤਿਕਥਨੀਆਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ:

ਲੋਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਚੀਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਿਗਾਹ ਮੇਰੀ,
ਸੁਰਮਾ ਛੁਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਪਾ ਲਵਾਂ।

(ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ 62)

ਠੱਲ੍ਹ ਲਵਾਂ ਹਰ ਵਾਰੀ ਤੇਰੇ ਮੋਹ ਦੀ ਥੰਮੀ ਦੇ ਕੇ,
ਖਿਸਕ ਰਿਹਾ ਅਸਮਾਨ ਜਦੋਂ ਵੀ ਡਿੱਗੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 52)

5.4.1.7. ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਵਿੱਚ ਉਪਰਲੀ ਸਤਹ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਥਨ ਦੀ ਉਚਿੱਤਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ੰਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੰਕਾ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਨਿਵੇਕਲੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਸਿਰਜੇ ਹਨ:

ਧਰਤੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੋਲੀਆਂ ਸ਼ੈਆਂ ਸੀ ਹੋਰ ਵੀ,
ਹੁੰਦਾ ਹਿਸਾਬ ਜੇ ਕਿਤੇ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਦਾ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ 37)

ਫੁੱਲ ਦੀ ਪੱਤੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕੋਈ ਹਾਦਸਾ,
ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਪੱਥਰ ਹੀ ਠੋਕਰ ਵਾਸਤੇ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 24)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਤੋਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਡੀਕੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖਾਂ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖ, ਦਰਦ ਤੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਰੀ ਸਤਹ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ

ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5.4.1.8. ਮਾਲੋਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਇੱਕ ਉਪਮੇਯ ਲਈ ਕਈ ਉਪਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮਾਲੋਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖੋ:

ਕੋਈ ਤਾਂ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਸਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ,
ਜਿਵੇਂ ਫੱਗਣ 'ਚ ਫੁੱਲ ਹੱਸਣ ਤੇ ਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਹੱਸੇ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 22)

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਪਾਤਰ (ਮੈਨੂੰ) ਉਪਮੇਯ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਸਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੋ ਉਪਮਾਨਾਂ ਫੱਗਣ 'ਚ ਫੁੱਲ ਦੇ ਹੱਸਣ ਅਤੇ ਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਦੇ ਹੱਸਣ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਉਪਮੇਯ ਲਈ ਦੋ ਉਪਮਾਨ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਇੱਥੇ ਮਾਲੋਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਇਸ 'ਚ ਗੋਬਿੰਦ, ਈਸਾ, ਦੀਪ ਵਰਗਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਹਾਂ,
ਆ ਪਰਖ ਲੈ, ਸੀਸ ਮੇਰਾ ਵੀ ਕਦੇ ਝੁਕਣਾ ਨਹੀਂ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 33)

5.4.1.9. ਵੀਪਸਾ ਅਲੰਕਾਰ

ਵੀਪਸਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿਣਾ। “ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਭਾਵੇ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਰਤੇ ਤਾਂ ਵੀਪਸਾ

ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਵੀ।” (ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, *ਕਾਵਿ-ਅਲੰਕਾਰ* 27). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਕਿਣਮਿਣ ਕਿਣਮਿਣ ਕਿਣਮਿਣ ਹੋ ਕੇ, ਬਹਿ ਜਾ ਆਣ ਬਰੇਤੇ ਉੱਤੇ,
ਥਲ ਸਾਗਰ ਤੂੰ ਕੋਲ ਬਹਾ ਲੈ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦਰਿਆ ਬਣ ਜਾਵਾਂ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 32)

ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਸਾਲ ਵਿੱਚ ‘ਕਿਣਮਿਣ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਓ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5.4.1.10. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਜ ਤੇ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਂ ਬਲਵਾਨ ਕਾਰਣ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, *ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ* 293). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਖੋ:

ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਤੂੰ ਹਰ ਇਕ ਨਿਆਮਤ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਬੇਚੈਨ ਹਾਂ।

ਅਗਰ ਏਹੇ ਹੀ ਹੈ ਜੰਨਤ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਬੇਚੈਨ ਹਾਂ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 64)

ਰੁੱਤ ਬਰਸਾਤਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ ਨੇ ਸੜਦੇ ਪਏ,

ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਬੇਵਕਤ ਸੁਕਦੇ ਨੇ ਤੇਰੇ ਖੂਹ ਤੇ ਤਲਾਬ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ 30)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਨਿਆਮਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਵਿ-ਪਾਤਰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਲੋਕ ਸੜ ਰਹੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਇਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਰਣਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਬਣਾ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

5.4.2. ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਵੀ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਚਿੱਤਰ

ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਭਾਵ ਪੱਖ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਵੀ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਉਲੀਕਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਆਦਿ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਬੜੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਬਿੰਬ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ:

5.4.2.1. ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ

ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਇਸਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਰੂਪ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ/ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਧਿੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦ

ਚਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।” (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ* 190). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਜੇ ਏਹੋ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੁੱਚੀ ਹੈ ਲਗਦੀ,
ਜੇ ਹੈ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਫਾਨੂਸਾਂ 'ਚ ਜਗਦੀ,
ਬੁਝਾ ਦਈਏ ਸਿਤਾਰੇ, ਚੰਦ, ਸੂਰਜ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਕਿਉਂ ਜਗਣ ਦਾ ਭਾਰ ਹੋਵੇ?

(*ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸੀਆ* 29)

ਦੇਖ ਕੇ ਪੱਤੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਕੰਡਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ,
ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੋ ਗਈ ਫੁੱਲ 'ਤੇ ਪਈ ਤਰੇਲ।

(*ਅਗਰਬੱਤੀ* 25)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਜਗ ਰਹੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਫਾਨੂਸਾਂ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੇ ਗਗਨ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਪਈ ਤ੍ਰੇਲ, ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਕੰਡਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਗੁਲਾਬ ਵਾਂਗ ਖਿੜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਡੇਦਾਰ ਫੁੱਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

5.4.2.2. ਨਾਦ ਬਿੰਬ

ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਬਿੰਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਣਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਨਾਦ ਦਾ ਆਭਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਾਦ ਬਿੰਬ ਸੁਰਜੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਕਿਸੇ ਆਵਾਜ਼, ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ

ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਾਦ ਬਿੰਬ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਇੱਕ ਸੁਰੀਲੀ ਤਾਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਸੀ ਫਿਰ ਇਹ ਸ਼ੌਰ ਕਾਹਦਾ,
ਕੀ ਸੁਣਨ ਆਇਆ ਸੀ ਮੈਂ ਇਹ ਕੀ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 27)

ਮੈਂ ਦੋ ਪਲ ਬੰਸੁਰੀ ਕੀ ਉਸਦੇ ਮਕਤਲ ਵਿਚ ਵਜਾ ਬੈਠਾ,
ਕਿ ਉਸਨੇ ਦੂਰ ਤਕ ਬਾਸਾਂ ਦੇ ਸਭ ਜੰਗਲ ਜਲਾ ਦਿੱਤੇ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 16)

ਮੇਰੀ ਝਾਂਜਰ ਦੀ ਛਣਛਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਛਣਕਦਾ ਹੈ,
ਮੇਰੀ ਵੀਣੀ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਂ 'ਚ ਹਸਰਤ ਖਣਖਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 23)

5.4.2.3. ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ

ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਛੋਹ ਜਾਂ ਸਪਰਸ਼ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੀ ਦੇਹ ਦੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਚਮੜੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਬੋਧ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿੱਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਪਸ਼, ਨਿੱਘ, ਠੰਢ, ਝਰਨਾਹਟ, ਕੰਬਣੀ, ਲੁੰ-ਕੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਸਪਰਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।” (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 192). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖੋ:

ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੋੜ ਕੈਸਾ ਜਿਸਮ ਠਰ ਕੇ ਬਰਫ਼ ਹੋਇਐ,
ਆਤਮਾ ਕਿ ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ 'ਚ ਬਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 35)

ਤੂੰ ਜਦੋਂ ਛੁਹਿਆ ਉਹ ਕੋਈ ਪਲ ਸੀ, ਹਿੱਮ-ਯੁਗ ਦਾ ਗਵਾਹ,
ਮੈਂ ਉਸੇ ਛਿਣ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ, ਉਮਰ ਭਰ ਠਰਦਾ ਰਿਹਾ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 94)

5.4.2.4. ਰਸ ਬਿੰਬ

ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਵਾਦ ਜਾਂ ਕੁਤੁੱਤਣ ਮਿਠਾਸ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਰਸ ਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ “ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਜੀਭ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਕੋਈ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਅਲੰਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਜੀਭ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।” (ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, *ਗਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 80). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਿਆਸ ਹੈ, ਇਹ ਤੂੰ ਹੈਂ ਕੀ ਰਜਾ ਤੇਰੀ,
ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਹੋਠਾਂ 'ਤੇ ਮਾਖਿਓਂ ਜਾਂ ਅੱਕ ਚੋਣਾ ਹੈ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 66)

ਇਕ ਮਿੱਠਾ ਜ਼ਹਿਰ ਹੈ ਇਹ ਦਰਦ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਦਾ,
ਪਰ ਮੈਂ ਏਸੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹਰ ਪਲ ਨਸ਼ਾ ਕਰਦੀ ਰਹਾਂ।

(ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ 25)

5.4.2.5. ਗੰਧ ਬਿੰਬ

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੰਧ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗੰਧ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਬਿੰਬ ਦੀ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੀ ਸੁੰਘਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਬੋਧ ਸਾਨੂੰ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਖਮ ਸੁੰਘਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੰਧ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੋਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” (ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ, *ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 191). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਿੰਬ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਸਾੜ ਕੇ ਮੇਰਾ ਲਹੂ ਮਹਿਕਾਂ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਵੰਡਦੀ,
ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਧੁਖ ਰਹੀ ਇਹ ਅਗਰਬੱਤੀ ਕੋਣ ਹੈ।

(*ਅਗਰਬੱਤੀ* 20)

ਕਿਣਮਿਣੀ ਕਰ ਠਾਰ ਦੇ ਤੂੰ ਜਾਂ ਹਵਾ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਬਦਲ ਦੇ,
ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

(*ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ* 35)

5.4.3. ਭਾਵ ਉਦੀਪਨ

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ/ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਅੰਦਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਰਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਾਵ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਨੰਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਸਰੋਤੇ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਵੀ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਜਾਂ ਆਨੰਦ (Pleasure) ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ‘ਰਸ’ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।” (ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, *ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ* 158). ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਸ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ, ਸੰਚਾਰੀ ਤੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਵ ਭਾਵ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ;

ਅਨੁਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਸ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਟਿਕੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨਗੋਚਰਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਸ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਭਾਵ ਹੁਲਾਰਾ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਵਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਨ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਭਾਵ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਸਰਾ, ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾ ਸਮਤੋਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਚਿੱਤਰ ਮਾਨਸਿਕ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਮਿਸ਼ਰਨ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸੁਰ ਰਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ। ਤੀਸਰਾ, ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਉਲਟ ਨਿੱਜੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਬਸਤਗੀ ਕਾਰਨ

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

5.4.3.1. ਸਨੇਹ ਜਾਂ ਰਤੀ ਭਾਵ (ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ)

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਸ ਰਾਜ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ, ਅਨੁਰਾਗ, ਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਰਤੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਹਨ : ਸੰਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ। ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਸੰਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋਵੇ ਉਦੋਂ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਸਿਆਹ ਅੰਬਰ 'ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਗਿਆ ਕੋਈ।
ਮੈਂ ਕਣ ਸੀ ਰੇਤ ਦਾ ਅੜੀਉ, ਸਿਤਾਰਾ ਕਰ ਗਿਆ ਕੋਈ।

ਉਦ੍ਰੀ ਸੂਰਤ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀਨੇ 'ਚ ਰੱਬ ਬਣ ਕੇ,
ਕਿ ਖੰਡਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਇੰਜ ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰਾ ਕਰ ਗਿਆ ਕੋਈ।

(ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 30)

ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਵਜਦ ਵਿਚ ਤੱਕਣਾ, ਸੁਣਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗ਼ਮ ਭਰਿਆ,
ਵਿਯੋਗੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਲਤੀਫ਼ੇ ਰਾਸ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।

(ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 32)

5.4.3.2. ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਦਾ ਭਾਵ (ਕਰੁਣਾ ਰਸ)

ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਪੈਦੇ ਹਨ। ਚਿੰਤਾ, ਵਿਆਕੁਲਤਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੋਕ, ਆਵੇਗ, ਮੋਹ, ਦੀਨਤਾ, ਵਿਸ਼ਾਦ, ਆਲਸ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸ਼ੋਕ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਮਨ 'ਚ ਪਸਰੇ ਗ਼ਮਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲ!

ਤੂੰ ਕਦੇ ਤਾਂ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਹੋ ਜਾ।

(*ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼* 23)

ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਇਹ ਜਿੰਦਗੀ ਲੰਮੀ ਸਜਾ ਹੁੰਦੀ।

ਜੇ ਮੇਰੇ ਬਾਦਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਹਵਾ ਹੁੰਦੀ।

(*ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 62)

5.4.3.3. ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਭਾਵ (ਬੀਰ ਰਸ)

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਵ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। “ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਭਰਪੂਰ ਕਿਰਿਆ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ।” (ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, *ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ* 242). ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰੰਤੂ ਬੀਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ

ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਹਨੇਰਾ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾ ਰੁਕਿਉ ਤੁਸੀਂ ਰਾਹ ਵਿਚ,
ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਦਿਸੇਗੀ ਅੰਤ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਯਾਰੋ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 44)

ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਾਹਾਂ 'ਚ ਭਾਵੇਂ ਲੱਖ ਪੱਥਰ ਹੋਣਗੇ।
ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਰਹਲੇ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸਰ ਹੋਣਗੇ।

ਇੱਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਸਕਾਰਥ ਹੋਣਗੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨ,
ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਬਿਹਤਰ ਹੋਣਗੇ।

(ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 31)

ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਰਸ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਜਿੰਦਗੀ! ਲੜਨਾ ਅਜੇ ਹੈ ਸੁਰਖ ਮੌਸਮ ਵਾਸਤੇ,
ਵਕਤ ਜਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਜੁਲਫ਼ ਸੁਲਝਾਵਾਂਗਾ ਮੈਂ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 78)

5.4.3.4. ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਾ ਭਾਵ (ਬੀਭਤਸ ਰਸ)

ਘ੍ਰਿਣਿਤ, ਗੰਦੀਆਂ, ਬਦਬੂਦਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦੇ ਉਦੈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। “ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਰੀਰ, ਚਰਬੀ, ਸੜਿਆ ਮਾਸ, ਮਲਮੂਤ੍ਰ, ਬਦਬੂਦਾਰ ਵਸਤਾਂ, ਘ੍ਰਿਣਾ-ਕਾਰਕ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ।” (ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, *ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ* 247). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਕਿਣਮਿਣੀ ਕਰ ਠਾਰ ਦੇ ਤੂੰ ਜਾਂ ਹਵਾ ਦਾ ਰੁਖ ਬਦਲ ਦੇ,
ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 35)

5.4.3.5. ਡਰ ਦਾ ਭਾਵ (ਭਿਆਨਕ ਰਸ)

ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭੈ-ਦਾਇਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਡਰ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੈ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਘੋਰ ਜੰਗਲ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ, ਸ਼ੇਰ, ਸੱਪ, ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਚੀਕਾਂ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਭੈ-ਦਾਇਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਮੇਰੀ ਬਸਤੀ 'ਚ ਕਿਉਂ ਹਰ ਦਿਨ ਹੀ ਸੂਹੇ ਫੁੱਲ ਸੜਦੇ ਨੇ,
ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ 'ਚੋਂ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣਨ ਯਾਰੋ।

(ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ 44)

5.4.3.6. ਹਾਸ ਰਸ

ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ/ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹਾਸਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਹਾਸ ਰਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਾਸ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਵੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਣਮੇਲ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਲਟ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। “ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ‘ਹਾਸਯ ਰਸ’ ਵਿਗੜੀ ਸੂਰਤ, ਵਚਨ, ਵੇਸ਼, ਹਰਕਤ (ਚੇਸਟਾ) ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, *ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ* 229). ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਗਾਹੇ-ਪਗਾਹੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਾਸ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ:

ਅਥਰੂ ਟੈਸਟ ਟਿਊਬ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਵੇਖਾਂਗੇ,
ਕਲ੍ਹ ਰਾਤੀਂ ਤੂੰ ਕਿਸ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਰੋਇਆ ਸੀ।

(ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼ 36)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ
ਸ਼ਿਅਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਾਸ ਰਸ ਦੀ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਦੇਖੋ:

ਗ਼ਲਤ ਬਾਂਗ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਰਗੇ,
ਟਿਊਬਾਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਸਵੇਰਾ।

(ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 67)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ
ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ
ਰਸ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਰਲੀਆਂ ਹੀ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਾਵਿ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ
ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਮੂਲ
ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿੰਤਨੀ ਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਹੈ।

5.4.4. ਵਿਅੰਜਨਾ (ਕਾਵਿ-ਯੁਨੀ)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਉਦੀਪਨ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ
ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤੀ ਦਾ
ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਤਵਾਜ਼ਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ
ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ
ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਵਹਾਅ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਪਭਾਵੁਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ
ਰਾਹੀਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਵਾਜ਼ਨ

ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਚਮਤਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਕ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚਲਾ ਵਿਅੰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥਮੂਲਕ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਨੇ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਜੁਗਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਤਿ ਚੇਤੰਨ ਇਸ ਜੁਗਤ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਸਰਜਨ ਦੇ ਨਸ਼ਤਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੈ। (*ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 193).

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਯੁਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਠਕ ਅਦਭੁੱਤ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅਰਥ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵਿਅੰਗ-ਅਰਥ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਯੁਨੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅੰਗ-ਅਰਥ, ਕਿਸੇ ਦੂਰਵਰਤੀ ਰਮਜ਼, ਕਿਸੇ ਗੁੱਝੇ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਕਟਾਕਸ਼ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਨੋਖੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇ। (*ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ* 153). ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿ-ਯੁਨੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗ-ਅਰਥ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹਨ। ਵਿਅੰਗ-ਅਰਥ ਦੀ ਇਹ ਜੁਗਤ ਹੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ,

ਵਿਅੰਗ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਅਦਭੁੱਤ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਲੱਖਣ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਪੁਨੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇੱਥੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ:

ਤੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਮੈਥੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਆਖਿਰ,
ਬੜਾ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਕੇ ਸੱਪ ਨੇ ਬੰਦੇ 'ਤੇ ਗਿਲ੍ਹਾ ਕੀਤਾ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 65)

ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ ਸੂਰਜ ਤਿਰੇ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਜੇਕਰ,
ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਣਵੇਂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਭ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

ਮਿਰੀ ਵੀ ਪੁੱਛ ਹੁੰਦੀ ਸੱਥ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੀ ਸਨਮਾਨਿਤ,
ਅਗਰ ਮੈਂ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਘਰੇ ਹੀ ਧਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

(ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ 33)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੰਡੀ, ਘਾਤਕ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਮਿਸਾਲ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਕੜ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੀ ਦੇਖੋ:

ਘੜੀ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਹੈ ਜਾਂ ਵਕਤ ਹੀ ਬੇਵਕਤ ਹੋ ਚੱਲਿਆ,
ਸਵੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਦਿਨ ਤਾਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

(ਅਗਰਬੱਤੀ 15)

ਜਿਵੇਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ।
ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਰਹੇ ਨੇ।

ਬਣਾ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ,
ਬੜੇ ਲੋਕੀਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ 19)

ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਏਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ, ਭਲਾ ਕੀ ਹੋਰ ਹੋਈ ਏਂ,
ਅਸੀਂ ਹਾਕਮ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਨੂੰ, ਹੈ ਜਨਸੇਵਕ ਕਹਾ ਦਿੱਤਾ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 9)

ਢਹਿ ਰਹੀ ਦੀਵਾਰ 'ਤੇ, ਫਟਿਆ ਕਲੰਡਰ ਹੈ।
ਇਸਤਿਹਾਰਾਂ ਦੱਸਿਆ, ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ।

(ਦਰਦ ਕਹੇ ਦਹਿਲੀਜ਼ 26)

ਬਜਾਏ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਘਰ ਵਣ 'ਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ।
ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਲ ਆਪਣਾ ਸੁਣਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ।

(ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ 65)

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਘੜੀ ਦਾ ਨਾਸਤਕ ਕਾਫ਼ਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ,
ਉਹ ਸਜਦੇ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਬੱਚੇ ਹਸਾ ਦਿੱਤੇ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 16)

5.4.5. ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਉਸ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। “ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਈ ਇਸ ਤੱਤ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕਾਵਿਕ-ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਕਾਰਨ ਸੰਖੇਪਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਭਾਵ ਜਾਂ ਖ਼ਿਆਲ, ਰਮਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸੁਝਾਉ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ

ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।” (ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 59). ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਕਾਰਨ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਾਠਕ ਲਈ ਨਵੇਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਝੰਜੋੜਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਚਿਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਵੀਨ ਤੇ ਸੱਜਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਸਿਰਜ ਕੇ ਰਮਜ਼ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਤੀਬਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਵੇਰ, ਰੋਸ਼ਨੀ, ਸੂਰਜ, ਲੋਅ, ਜੰਗਲ, ਵਣ, ਬਿਰਖ, ਮਾਰੂਥਲ, ਦੀਵਾ, ਸੁੰਨੀ ਸਰਾਂ, ਧੁੰਦ, ਅੱਗ, ਪਾਗਲ ਹਨ੍ਹੇਰੀਆਂ, ਖੰਜਰ, ਪੌਣ, ਰਾਤ, ਪੱਤਝੜ, ਖੰਡਰ, ਰੇਤ, ਜੁਗਨੂੰ, ਝਾਂਜਰ, ਨਦੀ, ਅਗਰਬੱਤੀ, ਝੀਲ, ਵਿਸ਼ਵ-ਸੁੰਦਰੀ ਮੰਡੀ, ਬੰਸਰੀ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਹਿਰਨੀਆਂ, ਵੀਣਾ, ਬਰਸਾਤ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਖੋ,

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਝੀਲ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਹੈ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੇ ਦਗ਼ਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬੜਾ ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਆਖ਼ਿਰ, ਮੇਰਾ ਹੀ ਨਾਂ ਲਿਖਾ ਦਿੱਤਾ।

(*ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 16)

ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸੀ ਬਣ ਸੰਵਰ ਕੇ,

ਬਿਖਰੇ ਨੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖੇ ਜਨਾਬ ਸ਼ੀਸ਼ੇ।

(*ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ* 15)

ਸਾੜ ਕੇ ਮੇਰਾ ਲਹੂ ਮਹਿਕਾਂ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਵੰਡਦੀ,

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਧੁਖ਼ ਰਹੀ ਇਹ ਅਗਰਬੱਤੀ ਕੌਣ ਹੈ।

(*ਅਗਰਬੱਤੀ* 20)

ਸਿਆਸੀ ਮੌਨਸੂਨਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਧੌਂਦੀਆਂ ਲੰਘਣ,
ਕਦੋਂ ਸੁਕਦੇ ਬਰੂਟਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਰਸਾਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ 15)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਤੇ ਸੱਭਿਅਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਿਹਨਾਂ/ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਵੇਰ, ਰੌਸ਼ਨੀ, ਸੂਰਜ, ਲੋਅ ਆਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਅੱਗ, ਪਾਗਲ ਹਨ੍ਹੇਰੀਆਂ, ਖੰਜਰ, ਖੰਡਰ, ਰਾਤ, ਪੱਤਝੜ, ਰੇਗਿਸਤਾਨ, ਦਲਦਲ, ਅੱਗ, ਰੇਤ ਆਦਿ ਚਿਹਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਤੇ ਉੱਜੜੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੁਗਨੂੰ, ਦੀਵਾ, ਅਗਰਬੱਤੀ, ਬਿਰਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਸਿਦਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਾਂਜਰ, ਨਦੀ, ਝੀਲ, ਹਿਰਨੀਆਂ, ਵੀਣਾ, ਬੰਸਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਪ੍ਰੇਮ, ਔਰਤ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਬਰ ਤੇ ਗਗਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਵਪਾਰੀ, ਵਿਸ਼ਵ-ਸੁੰਦਰੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣੀ ਨੀਤੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

5.4.6. ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ

ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੈ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਕਾਲਪਨਿਕ ਬਿੰਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਬਿੰਬ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਅਨੁਸਾਰ:

ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਹਰ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ [ਤੀਜਾ ?!] ਇਹ ਕਿ ਹਰ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਕਲਮਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਵੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਬਦੀਲੀ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। (*ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 84).

ਇਹ ਕਥਨ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਢੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। “ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ, ਸੱਜਰੀ, ਮੌਲਿਕ, ਕੋਮਲ, ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਉਚਿਤ, ਸਹਿਜ, ਸੰਜਮ-ਭਰਪੂਰ, ਸੁਹਜਮਈ, ਸੰਗੀਤਮਈ ਤੇ ਰਸਮਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।” (ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, *ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ* 85). ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ

ਸੁਹਜਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ, ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਵਿਅੰਗਆਤਮਕ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂਪਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬੜੀ ਹੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਲਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ, ਰਮਜ਼ ਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਂਵ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਪਰ ਜਸਵਿੰਦਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਤੇ ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖ਼ਾਸ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੂਲ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ/ਹਿੰਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ/ਉਰਦੂ/ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਜ਼ਿਹਨ, ਹਵਸ, ਸੋਗਾਤ, ਹਾਸ਼ੀਆ, ਜ਼ਬਤ, ਮਕਬਰਾ, ਗ਼ਲਬਾ, ਮਾਸੂਮ, ਮੁਨਸਿਫ਼, ਬਾਇੱਜ਼ਤ, ਇਬਾਦਤ, ਕਾਬਿਲ, ਅਸ਼ਕ, ਫ਼ਾਸਲਾ, ਨਾਚੀਜ਼, ਇਨਾਇਤ, ਦਹਿਸ਼ਤ, ਸੋਹਬਤ, ਸਰੂਰ,

ਮੁਕੱਦਰ, ਚਮਨ, ਨਜ਼ੂਮੀ, ਚਾਹਤ, ਖਬਤ, ਤਵੱਕੋ, ਹਮਦਰਦ, ਕਮਬਖਤ, ਤਨਹਾਈ, ਸਹਿਨਾਈ, ਦਸਤਖਤ, ਕੁਕਨੂਸ, ਬਸ਼ਰ, ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ, ਮਸੀਹਾ, ਵਾਅਦਾ-ਵਫ਼ਾ, ਇਬਾਰਤ, ਤਮੰਨਾ, ਕਤਲਗ਼ਾਹ, ਰੂ-ਬ-ਰੂ, ਰਹਿਬਰ, ਹਮਸਫ਼ਰ, ਮਕਤਲਾਂ, ਮਨਫ਼ੀ, ਦਸਤਕ, ਇਕਬਾਲ, ਤਬਸਰਾ, ਮਗ਼ਰੂਰ, ਮੁਸਾਫ਼ਰ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਸਿਲਸਿਲਾ, ਕੁਰਬਾਨ, ਮੁਲਾਕਾਤੀ, ਕਸੂਰਵਾਰ, ਜੁਲਮ, ਕਸ਼ਮਕਸ਼, ਹੈਸੀਅਤ, ਇਲਜ਼ਾਮ, ਪਰਵਾਜ਼, ਹੁਸੀਨ, ਬੇਲਿਹਾਜ਼ੇ, ਸਹਿਰਾ, ਗੁਲਸ਼ਨ, ਖ਼ਾਹਿਸ਼, ਤਿਸ਼ਨਗੀ, ਨਗ਼ਮਾ, ਸੁਆਵਾਂ, ਸੁਰਖ਼ਰੂ, ਬੇਆਬਰੂ, ਜ਼ਰਖ਼ੇਜ਼, ਸਾਜ਼ਿਸ਼, ਖ਼ਾਮੋਸ਼, ਪਰਿੰਦੇ, ਦਾਸਤਾਂ, ਆਬਸ਼ਾਰ, ਖੰਜਰ, ਖ਼ੋਫ਼, ਮਹਿਦੂਦ, ਤਵਾਰੀਖ਼, ਇੰਤਜ਼ਾਰ, ਫ਼ਤਵਾ, ਆਲੀਸ਼ਾਨ, ਰਾਹਗੀਰ, ਜ਼ਲਜ਼ਲੇ, ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ, ਮੁੱਦਾ, ਮਹਿਰਮ, ਆਦਿ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ/ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਨੇਤਰ, ਸ਼ੀਤਲ, ਮਾਰੂਥਲ, ਪੂਨਮ, ਗੰਧ, ਵਚਿੱਤਰ, ਕਾਇਆ, ਮੁਕਤੀ, ਪੇਖੀ, ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ, ਸਾਗਰ, ਦੁਆਰ, ਉਮੰਗ, ਆਤਮਾ, ਉਪਦੇਸ਼, ਕਲਪਨਾ, ਛਾਏ, ਬਸਤੀ, ਡਾਲ, ਅੰਬਰ, ਨਿਰਵਾਣ, ਨਿਵਾਰਣ, ਪੁਸਤਕਾਂ, ਡਗਰ, ਥਲ, ਹਿਰਦੇ, ਆਸਥਾ, ਸੀਮਾ, ਬੇਨਤੀ, ਪਾਂਧੀਆਂ, ਪਹਿਰ, ਸਾਂਵਰੇ, ਲਕਸ਼, ਮੂਰਤ, ਸ਼ਾਖ਼, ਪੁਸ਼ਪ, ਰੁਕਮਣੀ, ਧਰਤੀ, ਸੁਗੰਧੀ, ਨੀਰ, ਭਰਮ, ਰਕਤ, ਸੀਸ, ਗੋਕੁਲ, ਕੋਮਲ, ਰਾਧਾ, ਲੋਭ, ਕਪਿਲ-ਵਸਤੂ, ਅਗਨੀ, ਸਵੰਬਰ, ਨੀਲਕੰਠ, ਸੰਵਾਦ, ਵਿਯੋਗ, ਸ਼ਾਂਤ, ਛਿਣ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ, ਅਸਤਣ, ਨਿਸਦਿਨ, ਵੇਗ, ਵੈਰਾਗ, ਮੱਧਮ, ਵਿਸਥਾਰ, ਦਿਸ਼ਾ, ਚਿੱਤਰ, ਜਨਸੇਵਕ, ਸੁਰਜੀਤ, ਅੰਨਦਾਤਾ, ਵਿਸ਼ਵ-ਸੁੰਦਰੀ, ਪਿੱਤਰਾਂ, ਗਠਬੰਧਨ, ਡਮਰੂ, ਮੇਘਲਿਆਂ, ਮਿਰਗ, ਵਿਗਿਆਪਨ, ਮੰਚ, ਉਪਕਾਰ, ਰਾਜ-ਭਗਤੀ, ਮੁਕਤੀ, ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਸ਼ਗਨ, ਪਰਜੀਵੀ, ਜੀਵਨ, ਉਪਦਰ, ਤ੍ਰਿਸੂਲ, ਗੁਰੂਦੇਵ, ਮੰਥਨ, ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼, ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਗਿਆਨਵੰਤੀ, ਲੋਹ-ਅਸੁਰ, ਬਣਵਾਸ, ਮੁਕਟਧਾਰੀ ਆਦਿ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਜੋਕਰ, ਸਰਕਸ, ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ, ਕੈਨਵਸ, ਪਲਸਤਰ, ਸ਼ੋਅ-ਕੇਸ, ਅਲਰਜੀ, ਟੀ.ਵੀ., ਟਰੈਫਿਕ, ਜਾਮ, ਕੈਕਟਸ, ਡਾਲਰ, ਪੌਡ ਆਦਿ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਬਾਕਮਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਪੱਥਰ ਚੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ, ਢਹੇ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਝੱਲ ਪਗਾਉਣਾ, ਖੂਨ 'ਚ ਨਹਾਉਣਾ, ਜ਼ਫ਼ਰ ਜਾਲਣਾ, ਤਣ ਪੱਤਣ ਲਾਉਣਾ, ਔਝੜ ਪਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਖ਼ਾਸ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੋਧਨੀ, ਬਿਆਨੀਆ, ਸਵੈ-ਕਥਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਬਿਆਨੀਆ ਸ਼ੈਲੀ

ਬੜੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਕ ਨਦੀ ਮੇਰੇ ਗਰਾਂ ਆਈ,
ਤੇ ਆ ਕੇ ਮੁਹਤਬਰ ਟਿੱਬਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਕੁਝ ਮਸ਼ਵਰੇ ਕੀਤੇ,
ਬੜਾ ਲਹਿਰੀ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ, ਫਿਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਤਿਸਨਗੀ ਤੀਕਰ,
ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨੇ ਜਣਿਆ, ਉਹੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਏ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 36)

ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ

ਸੁਣ ਹਵਾਏ! ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਪਰਖ ਸਾਡਾ ਕਮਲੀਏ,
ਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਜਗਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ।

(*ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ* 11)

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ

ਅੱਗ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਪੌਣ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਚੇਤ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕੌਣ ਹੈ।

(*ਅਗਰਬੱਤੀ* 20)

ਸਵੈ-ਕਥਨ

ਐ ਦਿਲਾ ਕਾਹਲਾ ਨ ਪੈ ਜੀਵਨ ਤਾਈਂ ਪਹਿਚਾਨ ਦੇਖ।
ਇਸ ਅਮਲ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਆਸਾਨ ਦੇਖ।

(*ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ* 34)

ਹੁਣ ਨਿਖਾਰੀ ਜਾ ਤੂੰ 'ਕੁਲਵਿੰਦਰ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਰਾਤ ਭਰ,
ਸੌਂ ਗਏ ਰੋਟੀ ਬਿਨਾਂ ਬੱਚਾ ਤੇਰਾ ਬੀਵੀ ਤੇਰੀ।

(*ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ* 33)

5.5. ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਰਦੂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਰਵਾਇਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੋਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਧੀਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਧਰਾਤਲ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਚਰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਿੱਗਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ

ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5.5.1. ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਬਸਤਗੀ

ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਉਲਟ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੁਸਨ, ਇਸ਼ਕ, ਜਾਮ, ਸਾਕੀ ਆਦਿ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵਰਗੇ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਪੇਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰਵਾਇਤੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਕ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

1980 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀ ਗਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰੰਗ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਮੂਲਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਨਿੱਖੜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਉਘੜਵੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਾਤੀ ਮਸਲੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਜਮਾਤੀ/ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੁਬਾਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। (*ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 129).

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ:

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਾਟ ਹੈ ਰੰਗੀਨ ਵੀ ਗ਼ਮਗ਼ੀਨ ਵੀ,
ਪੈਰ ਇਕ ਫੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਦੂਜਾ ਕੱਚ 'ਤੇ ਧਰਨਾ ਪਿਆ।

(*ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ* 19)

ਸਿਆਸੀ ਮੌਨਸੂਨਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਧੋਦੀਆਂ ਲੰਘਣ,
ਕਦੋਂ ਸੁੱਕਦੇ ਬਰੂਟਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਰਸਾਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

(*ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ* 15)

5.5.2. ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਿਕਤਾ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਸ ਦਾ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਸਤਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਅਜੋਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼। ਇੱਥੇ ਵਿਅੰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੋਈ ਹਾਸ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਅੰਗ ਇੱਥੇ ਉਰਦੂ ਲਫ਼ਜ਼ 'ਤਨਜ਼' ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਇੱਕ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (*ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 193).

ਇਸ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਅਸਰਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਉਹ ਬੇੜੀਆਂ 'ਚ ਜਕੜੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ਿਲੇ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ,
ਮੈਂ ਬਹਿ ਗਈ ਹਾਂ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਝਾਂਜਰ ਤੋਂ ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ।
ਬੁਝਿਆ ਚਿਰਾਗ਼ ਲੱਗੇ ਜਿਉਂ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਸਿਤਾਰਾ,
ਇੰਝ ਲੋਕ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਨਕਾਬ ਪਾ ਕੇ।

(*ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ* 31)

ਸ਼ਮਾਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਤੈਨੂੰ, ਤੂੰ ਕੋਹੇਨੂਰ ਹੋ ਆਇਓਂ,
ਬੜਾ ਜਲਵਾ ਹੈ ਤੇਰਾ, ਤੂੰ ਮਗ਼ਰ ਫ਼ਿਤਰਤ 'ਚ ਪੱਥਰ ਹੈਂ।

(*ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼* 35)

ਹਵਾ ਦਾ ਬੇਮੁਹਾਰਾਪਣ ਕਦੇ ਉਸ ਗੌਲਿਆਂ ਹੀ ਨਈਂ,
ਬੇ-ਵਕਤਾ ਬੁਝ ਗਿਆ ਤਾਂ ਝੱਟ ਦੀਵੇ 'ਤੇ ਗਿਲ੍ਹਾ ਕੀਤਾ।

ਤੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵੀ, ਮੈਥੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਆਖਿਰ,
ਬੜਾ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਕੇ ਸੱਪ ਨੇ ਬੰਦੇ 'ਤੇ ਗਿਲ੍ਹਾ ਕੀਤਾ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 65)

5.5.3. ਨਵੀਨ ਤੇ ਠੇਠ ਚਿਹਨ/ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਸ਼ੈਲੀ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਗਏ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੰਢਾਏ। ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਚਿਹਨ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹਰ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਆਈ ਨਵੀਂ ਸੂਝ ਨੇ ਨਵੇਂ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਐਨ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ।

(ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ 181-182).

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਠੇਠ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨਵੀਨ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇਖੋ:

ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਹਨ

ਟਾਹਣੇ, ਕੰਡ, ਕੱਸੀ, ਵੱਤਰ, ਝੱਖੜ, ਤਰਕਾਲਾਂ, ਲੰਗਾਰ, ਬਰੂਹਾਂ, ਡਰਨ, ਟਾਂਡੇ, ਬਰੂਟੇ, ਸੱਖਣ, ਥੇਹਾਂ, ਮਖਿਆਲ, ਤੇਹਾਂ, ਖਾਲ, ਹਾੜ੍ਹ, ਛੱਲੀਆਂ, ਧੌਣ, ਮੋਣ, ਕਾਲਜਾ, ਹੰਘਾਲ, ਆਲੁਣਾ, ਚੁੱਲ੍ਹਾ, ਕਾਉਣੀ, ਸੱਥ, ਹਾਰ-ਹਮੇਲ, ਹੇਜ, ਸਕੀਰੀ, ਨਿੱਤਰਾਪਣ, ਲੰਡਾ (ਲੰਗੜਾ), ਰੋੜ, ਹੁਨਾਲੇ, ਸਿਆਲੇ, ਛਿੱਜਿਆ, ਵਿੰਨ੍ਹੀ, ਲੂਸੇ, ਵਰੂ, ਪਾਲਾ, ਖੰਭ, ਪਾਟਿਆ, ਮਲਿਆਂ, ਤੋੜ, ਬਾਲਣ, ਕੁਰਖੇਤਰ, ਠਾਕ ਆਦਿ।

ਨਵੀਨ ਚਿਹਨ

ਵਿਸ਼ਵ-ਸੁੰਦਰੀ, ਲੋਹ-ਅਸੁਰ, ਖੰਡਰ, ਟਰੈਫਿਕ, ਜੁਗਨੂੰ, ਪਰਿੰਦਾ, ਜੰਗਲ, ਫਸੀਲਾਂ, ਛਲੇਡਾ, ਅਗਰਬੱਤੀ, ਅਗਨ-ਸਸਤਰ, ਅਗਨੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ, ਕੁਰਖੇਤਰ, ਅਹਿੱਲਿਆ, ਨਰਤਕੀ, ਮੰਡੀ, ਰੁੱਖ, ਗਮਲਾ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਮਿਰਗ-ਛਲ, ਗੁਥਲੀ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਵੰਝਲੀ, ਸਾਜ, ਬੰਸਰੀ, ਸ਼ੋਅ-ਕੇਸ, ਕੋਰਵ-ਸਭਾਵਾਂ ਆਦਿ।

ਨਵੀਨ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇੱਕ ਗੌਲਣਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਢਰੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਨਕਾਰੀ ਹੀ ਗਿਆ ਮੈਂ ਤਾਂ,
ਹਰਿਕ ਛਲ ਤੋਂ ਅਗਾਹ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸੀ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ।

(ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 63)

ਕਦਮ-ਕਦਮ 'ਤੇ ਜਾਲ ਵਿਛੇ ਨੇ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਮੱਛੀ ਲਈ, ਉੱਥੇ,
ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਪੱਥਰ, ਚੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀ ਏ।

(ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ 86)

ਦਿਲਾ! ਤਾਂ ਕੀ ਜੇ ਬਲਿਆ ਹੈਂ ਤੂੰ ਘਰ ਰੁਸ਼ਨਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ।
ਚਮਨ ਸੈਆਂ ਜਫ਼ਰ ਜਾਲੇ ਫ਼ਜ਼ਾ ਮਹਿਕਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ।

(ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 76)

5.5.4. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ/ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਅਗਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ/ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਫ਼ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਮਹੀਨ ਪਰਤਾਂ ਫਰੋਲਦੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਮਲ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਸੇਧ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਤੀਬਰ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਬਿਨ ਅੰਗੂਠੇ ਵੀ ਮੈਂ ਓਹੀ ਭੀਲ ਸਾਂ, ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ,
ਡਰਦਿਆਂ ਗੁਰਦਖਸ਼ਣਾ ਵਿਚ ਮੰਗ ਲਈ ਮੈਥੋਂ ਕਮਾਨ।

(ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 30)

ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਹੋਣਗੇ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਬਸ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟ-ਪੁੱਤਰ,
ਅਸੀਂ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਨੇ ਸਭ ਕੋਰਵ-ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ।

(**ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ 55**)

ਹੈ ਚਾਹੇ ਜੂਹ ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਤੇ ਚਾਹੇ ਚੌਕ ਦਿੱਲੀ ਦਾ,
ਗੜੀ ਚਮਕੌਰ ਦੀ, ਦੀਵਾਰ ਹੈ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਭਾਵੇਂ,
ਅਸੀਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਓਸ ਮਿੱਟੀ 'ਚੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ,
ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੱਖੀਆਂ ਬਣ ਕੇ, ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਜਗਮਗਾਈਆਂ ਨੇ।

(**ਦਰਦ ਕਹੇ ਦਹਿਲੀਜ਼ 94**)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਠੇਠ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਦੇਖੋ:

ਖੇਤ ਜੋ ਡਰਨਾ ਗੱਡਿਆ ਖੁਦ ਛੱਲੀਆਂ ਲੈ ਭੱਜਿਆ,
ਪਿੱਛੇ ਟਾਂਡੇ ਕੜਬ ਦੇ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ।

(**ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 46**)

ਮੁੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਅਓਂ ਨਾ ਪੂਰਨਾ,
ਇਕ ਹਰਫ਼ ਦੇ ਫਰਕ 'ਤੇ ਹਰ ਸੱਚ ਝੁਠਲਾਉਣਾ ਪਿਆ।

(**ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼ 31**)

ਕੱਸੀ ਤਾਂ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੇ ਖਾਲਾਂ 'ਚ ਗੁਆਚ ਗਈ,
ਮਿਟਣੀ ਹੈ ਪਿਆਸ ਕਦੋਂ ਕੰਨੀਂ ਦੇ ਕਿਆਰੇ ਦੀ।

(**ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ 35**)

5.5.5. ਨਵੀਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ

ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢਾਲਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵੀਨਤਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਦੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਸਿਨਫ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਸ਼ਿਲਪ ਪੱਖੋਂ ਰਵਾਇਤੀ ਢਾਂਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੁ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਨਵੀਨ ਸਰੋਕਾਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਸਿਨਫ਼ ਦੇ ਰੂਪਗਤ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। (*ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 219).

ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ ਨੇ ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਤੋਂ ਉਲਟ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਤਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੀਜਾ, ਜਦੀਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀਆ ਬੰਦਿਸ਼ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹਨ। ਚੌਥਾ, ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ ਰਦੀਫ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਵਾਂ, ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਕਤਾ ਰਹਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਕਤੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ (ਉਨਵਾਨ) ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਭੱਟੀ ਗ਼ੈਰ-ਵਾਜਿਬ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। (*ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ* 129-228). ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਛੰਦਾਂ ਦੋਹਿਰਾ ਅਤੇ ਕਬਿੱਤ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਪੂਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ⁵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ 1000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮਤਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਠੇਠ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਦਿ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

⁵ ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2010

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਖੂਬੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਰੂਪਕ ਤੇ ਵਿਧਾਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਉਪਰੰਤ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਏ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਨਫ਼ਗਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਖ਼ਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਤਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ, ਮਕਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਨਫ਼ੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਮਤਲੇ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਤਲੇ ਵੀ ਕਰੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮਕਤੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਕਤੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੀ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਮਕਤਾ-ਰਹਿਤ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਂਵ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮਕਤੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਤੇ ਹਰਬੰਸ

ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਕਤੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਜਸਵਿੰਦਰ ਤੇ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਮਕਤੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਨੂ ਬਾਲਾ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਕਤੇ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ, ਮੁਕੰਮਲ ਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਖ਼ੂਬੀ ਕਾਰਨ ਅਜੋਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਾਫ਼ੀਏ ਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸਿਨਫ਼ਗਤ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀਆ ਚੁਸਤ, ਸੁਸਤ ਅਤੇ ਵਿਕਟ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਲੰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਰਦੀਫ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਰਦੀਫ਼-ਰਹਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਰਵਾਨਗੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਹਿਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਮੁਤੱਲਕ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਬਾਵਜ਼ਨ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੁਆਰਾ 10-13 ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿਹਾਫ਼ਾਂ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਮਲ, ਹਜ਼ਜ਼, ਮੁਤਦਾਰਿਕ ਤੇ ਫੇਲੁਨ ਰੁਕਨ ਆਧਾਰਿਤ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਹਿਰ ਬੇਵਜ਼ਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਐਨੀ ਕੁ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਉੱਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ

ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਰਵਾਨਗੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਲੈਆਤਮਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜੋਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਪਸੰਦ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਿਰ ਅਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਸੰਦੇਹ, ਵੀਪਸਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਸ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਭਾਵ ਹੁਲਾਰਾ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪੂਰਨਭਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਪੂਰਨਭਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਜੋਕੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪਿੱਛੇ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਚਿਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ਼ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਵੀਨ ਤੇ ਸੱਜਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਸਿਰਜ ਕੇ ਰਮਜ਼ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ਼ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੀਬਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਪਰ ਜਸਵਿੰਦਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਤੇ ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖ਼ਾਸ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਅਰਬੀ/ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੂਲ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ/ਹਿੰਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋਣ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸਾਰੰਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸਤਰਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਥਮ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ, ਬਹਿਰ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫ਼ਲ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਬਹਿਰ ਭੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ

ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਨ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ, ਰਮਜ਼, ਅਲੰਕਾਰ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਘਾੜਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਸਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸੁਹਜ ਪੱਖ ਹੋਵੇ ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਏਨੀ ਮਕਬੂਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਗੀਤ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਜਾਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ' ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਿਧੀਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਚੱਜੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇਆਂ ਅਧੀਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ 'ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਵਿੱਚ ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ : ਪਰਿਵੇਸ਼, ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਰੂਪ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ, ਇਲਮ-ਇ-ਅਰੂਜ਼ : ਸੰਖੇਪ

ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਵੰਡ ਕੇ ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਨੁਕਤੇ **ਖੋਜ-ਕਾਰਜ : ਪਰਿਵੇਸ਼** ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਏ ਸਮੁੱਚੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਕਾਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ 2000 ਈ. ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰਥਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ

ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੇ ਵਰਣਾਤਮਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਅਵਲੋਕਨ, ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਧਿਐਨ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਆਦਿ ਢੰਗਾਂ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿੱਜਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਮਾਜ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਉਪਭਾਗ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ, ਉਦੇਸ਼, ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਵਿਉਂਤ ਆਦਿ ਤੱਥ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਚੇਤਨਾ, ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਕੀਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਹੇਠ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੋਈ ਉੱਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਸਰੇ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤਿ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਗਲੋਬਲੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਰੂਪ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਨੁਕਤੇ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹੋਈ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ, ਰਮਜ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਅ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼-ਇ-ਬਿਆਨ ਇਸ

ਦੇ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿ-ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਤਮਕ ਵੇਗ ਦੀ ਤੀਬਰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਨੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਤਵਾਜ਼ਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲੀਅਤ ਖੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ' ਵਿਚਲੀ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਚੇਤਨਾ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਸਲੇ, ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ-ਮੂਲਕ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਪਭਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਤੋਂ

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਜੋਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਪਭਾਗ **ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਚੇਤਨਾ** ਵਿਚਲੀ ਚਰਚਾ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜੁਟਾਉਣ ਦੇ ਹੀਲੇ ਵਸੀਲੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਨਾਸਾਜ਼ ਹਨ। ਲੋਕ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਤਾਪਿਤ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਉਹ ਦੌਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕ ਉਪਰਾਲੇ ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖੀ ਤੇ ਸਹੂਲਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸੰਤਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਵਰਗਾਂ ਤੱਕ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ।

ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਤਲਖੀ ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਐਸ-ਓ-ਆਰਾਮ ਦੇ ਲਾਰੇ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਉਸ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ,

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੇ ਮੰਡੀਕਲਚਰ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਤਿੱਖਾ ਸੰਵਾਦ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੁਰ ਮਾਨਵਵਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੁਕਸਦ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਕਟ-ਗ਼ੁਸਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵੀ ਨੋਟਸ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦਰਜੇ ਤੱਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਖਾਰਿਜ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸੁਆਰਥੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਲੋਕ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਿੱਥਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੀਣ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਰਮਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਤੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਅਗਲਾ ਨੁਕਤਾ **ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਸਲੇ** ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਕੇਵਲ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਹਨ। ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਲੋਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਕੌਮੀ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਾਦ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਤਰਫ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੀ, ਬਲਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਤੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਹਰ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ਼ ਲਬਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ਼ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਹਰ ਉਸ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ਼ ਜੀਣ ਤੇ ਥੀਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿੱਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨਾਲ਼

ਤਿੱਖਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਤੇ ਲੋਟੂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਦੀ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਰਾਬਰੀ, ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਵਸਤਰ ਕਰ ਕੇ ਭੋਗਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪਿਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਸੁਰ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੋਈ ਮਰਦ ਦੇ ਸਾਥ ਜਾਂ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਨਾਰੀ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ, ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧਕ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨੁਕਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਪੂੰਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰਵਿਊ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਹੇਠ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁਫ਼ਾਦ ਲਈ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਭਰਮਜਾਲ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਬਲਕਿ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਮੰਡੀ ਕਲਚਰ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਗ਼ਰੀਬ ਤਬਕੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਬਦਤਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਢੰਗ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਕਿਰਤੀਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਡੱਟਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਸ

ਬਹੁ ਪਾਸਾਰੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਨੋਟਿਸ ਲੈਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿੱਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿੱਖਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਇੱਥੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂ ਜੋ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇ।

ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ, ਅਲਗਾਉ-ਬੋਧ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧਕ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਖੇਹ-ਖਰਾਬੀ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਿਮਟਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਦੌੜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਸਮਕਾਲੀ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣ ਲਈ ਬੇਵੱਸ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਵਿਗਿਆਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ, ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ/ਅਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ

ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਖਲਾਅ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਤਣਾਓ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ੋਕਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਅਫ਼ਸੋਸ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਬਦਲਣ ਦਾ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਉਪਰਾਲਾ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਭੋਗ ਰਹੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ‘**ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ**’ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰਾਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਬਿਗ਼ਾਨੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵੱਲ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਦਾਸ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ, ਹੇਰਵੇ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਕੜਨ ਦਾ ਸਾਰਥਕ

ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਏਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਖੁੰਢੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਜ ਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ, ਹੋਰਵੇ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਕੜਨ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੈਂ-ਮੂਲਕ ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਰੋਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਅਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈਚਾਰਕ

ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਅਹਮਵਾਦੀ (egoistic) ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਾਖੰਡੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਰਮ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਇ ‘ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ’ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਏ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਕੇਵਲ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਵਜ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਚਾਲ, ਲੈਅ ਤੇ ਰਵਾਨਗੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਪਾਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਰਮਜ਼ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲੁਕੇ ਪੱਖਾਂ

ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿੱਧੀ ਚੋਟ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਬੜੇ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਹਨ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖਾਂ **ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ, ਮੁਹਾਸਨ** ਅਧੀਨ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਰੂਪਾਤਮਕ ਪਕਿਆਈ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਮਤਲੇ, ਮਕਤੇ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀਏ ਅਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹਿਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਰੂਪਕਾਰਕ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਕਾਰਨ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਨੁਕਤੇ **ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ** ਵਿਚਲੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਵਿ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਚੇਚ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਬਲਕਿ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸੁਹਜ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਇਕਦਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਾਵਿ ਵਸਤੂ

ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਿਰਜਕੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਚਿਹਨ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਝਾਂਜਰਾਂ ਤੇ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਐਨਾ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਤੇ ਐਨੀਆਂ ਕੁ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹਰ ਸ਼ਾਇਰ ਵਿਚ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਉਪਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂਪਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਨਵੀਨ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ। ਹਨ। ਉਂਵ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਪਰ ਜਸਵਿੰਦਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਹਰਬੰਸ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਤੇ ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖ਼ਾਸ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੋਧਨੀ, ਬਿਆਨੀਆ, ਸਵੈ-ਕਥਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਬਸਤਗੀ, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਿਕਤਾ, ਨਵੀਨ ਤੇ ਠੋਠ ਚਿਹਨ, ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਸ਼ੈਲੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ

ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇੱਕਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਤਿੱਖਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਿਹਤਰੀ ਤੇ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਸੁਧਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹਨ। ਤਰੱਕੀ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਕੁਝ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਦੌੜ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਕੇ ਸਵਾਰਥੀ, ਦੰਭੀ ਤੇ ਲਾਲਚੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਮੀਡੀਆ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਾਹਿਜ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਮਜ਼, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਸਹੁਜ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਲੂਣਨ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟੀਏ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਚੇਤੰਨਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਸਦਕੇ ਹੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਮਕਾਲੀ ਬਦਲਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਅਜੀਤਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾਕਟਰ, ਐਮ.ਡੀ.). ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੇਨਕਾਬ-I. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008.

---. ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬੇਨਕਾਬ-II. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008.

ਅਤਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ. ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1963.

---. ਸਮਦਰਸ਼ਨ. ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1982.

---. ਕਾਵਿ ਅਧਿਅਨ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1990.

ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ. ਪੱਤਝੜ ਵਿਚ ਪੁੰਗਰਦੇ ਪੱਤੇ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2002.

---. ਸੂਰਜ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2006.

ਸਖੀ, ਸੁਰਜੀਤ. ਮੈਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨਹੀਂ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ 2001.

ਸਰਹੱਦੀ, ਸੁਲੱਖਣ. ਸੰਪੂਰਨ ਪਿੰਗਲ ਅਤੇ ਅਰੂਜ਼. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005.

ਸਰਹੱਦੀ, ਸੁਲੱਖਣ ਅਤੇ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ, ਗਿੱਲ. ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਰਜ ਸ਼ਾਸਤਰ. ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਸੰਸਕਰਨ 2012.

ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਪਾਠ ਤੇ ਪਰਿਪੇਖ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.

---. ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ. ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009.

---. ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਰਤਾਰਾ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012.

---. ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014.

---. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014.

ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸੰਪਾਦਕ. **ਦਲਿਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ**. ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2015.

ਸਰਬਜੋਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਦਲਾਵ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ**. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005.

ਸ਼ਰਮਾ, ਰਮਨ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ.). **ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਸੰਦਰਭ**. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012.

---. **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਚੇਤਨਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ**. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2014.

ਸ਼ਾਹੀ, ਉਧਮ ਸਿੰਘ. “ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਪਰੋਸਣਾ.” **ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ**, ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਤੇ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ (ਸੰਪਾ.), ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਸੰਸਕਰਨ 2012, ਪੰ. 147.

ਸਿਮਰਤ ਪਾਲ (ਡਾ.). **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ-ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ**. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2013.

ਸੀਮੇਨ ਦ ਬੋਅਵਾਰ. **ਦ ਸੈਕੰਡ ਸੈਕਸ**. ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ (ਸੰਪਾਦਕ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014.

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). **ਕਾਵਿ-ਸਰੋਕਾਰ**. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007.

---. **ਕਾਵਿ-ਵਿਹਾਰ**. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007.

---. **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ**. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012.

---. ਸੰਪਾਦਕ. **ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ**. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014.

- ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.). “ਗਲੋਬਲਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚੇਤਨਾ”. ਵਿਸ਼ਵੀਰਕਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ (ਸੰਪਾ.), ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ, 2005, ਪੰ. 184-193.
- . “ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਬਨਾਮ ਨੋਮ ਚੌਮਸਕੀ”. ਵਿਸ਼ਵੀਰਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ : ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006, ਪੰ. 129-137.
- ਸੇਖੇ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ. ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2013.
- ਸੋਹਲ, ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.). ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ. ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ (ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2004.
- ਹਮਦਰਦ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ. ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1985.
- ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.). ਨਾਰੀਵਾਦ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2003.
- ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ. ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ. ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1990.
- . ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2002.
- . ਪਾਰਗਾਮੀ. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2002.
- . ਰੂਪਕੀ. ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2010.

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ. ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982.

---. “ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ.” ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸੰਸਕਰਨ 2000, ਪੰ. 9.

ਕਲਾਕਾਰ, ਸੁਭਾਸ਼. ਮੈਂ ਮੁਹਾਜਿਰ ਹਾਂ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005.

ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000.

ਕਾਂਗ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ. ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2005.

ਕਾਂਗ, ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ, ਸੰਪਾਦਕ. ਬਸਤੀਵਾਦ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ. ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2005.

ਕਾਲੜਾ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ. ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ. ਏਸ਼ੀਆ ਵੀਜ਼ਨਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2003.

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.). ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005.

ਕੁਲਵਿੰਦਰ. ਬਿਰਛਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004.

---. ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਾ ਸੇਕ. ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2016.

ਕੇਸਰ, ਜਸਬੀਰ (ਡਾ.), ਸੰਪਾਦਕ. ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ-I. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006.

---, ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ-II. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006.

ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, ਗੁਰਤੇਜ. ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2015.

ਖੇਖਰ, ਗੁਰਮੀਤ. ਦਰਦ ਖੁਰਦੀ ਰੇਤ ਦਾ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2008.

ਗਰੇਵਾਲ, ਮਹਿੰਦਰਦੀਪ. ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2008.

ਗਾਸੋ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ (ਡਾ.). ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.

---. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009.

ਗਿੱਲ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ. “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ”. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ : ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006, ਪੰ. 21-39.

ਗਿੱਲ, ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ. ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ : ਪੁਨਰ ਮੁਲਾਂਕਣ. ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009.

---. “ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ : ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਲੱਛਣ”. ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ : ਪੁਨਰ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009, ਪੰ. 9.

ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਨਕਸਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1999.

---. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਤੇ ਪਾਸਾਰ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002.

---. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.

---. ਭੂਮਿਕਾ. “ਬਿਰਛਾਂ ਵਿਚ ਉੱਗੇ ਖੰਡਰ : ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ”. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚੇਤਨਾ, ਜਗਵਿੰਦਰ ਜੋਧਾ (ਸੰਪਾ.), ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2012, ਪੰ. 37.

ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006.

ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ”. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ (ਸੰਪਾ.), ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸਾਹਿਤ
ਅਕਾਦੇਮੀ, 2005, ਪੰ. 23-31.

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ. ਕਾਵਿ-ਅਲੰਕਾਰ. ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1981.

ਗੁਲਾਟੀ, ਸਤੀਸ਼. ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005.

ਗੋਬਿੰਦਪੁਰੀ, ਚਾਨਣ. ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਅਰੂਜ਼. ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਸੰਸਕਰਨ 2006.

ਚੰਦਨ, ਸਵਰਨ (ਡਾ.). “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ 'ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ”.

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ (ਸੰਪਾ.),
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ, 2005, ਪੰ. 32-45.

ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਡਾ.). ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
2011.

ਜਸਵਿੰਦਰ. ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸੰਸਕਰਨ 2004.

---. ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002.

---. “ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਦਾ ਬੁੱਲਾ-ਗੁਰਮੀਤ ਖੋਖਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ.” ਦਰਦ ਖ਼ੁਰਦੀ ਰੇਤ ਦਾ, ਗੁਰਮੀਤ

ਖੋਖਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008, ਪੰ. 11.

---. ਅਗਰਬੱਤੀ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2011.

ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ,
2000.

ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). “ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਮਕਾਲ.” ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਤੇ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ (ਸੰਪਾ.), ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਸੰਸਕਰਨ 2012, ਪੰ. 34.

ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ, ਅਨੁਵਾਦਕ. ਦ ਸੈਕੰਡ ਸੈਕਸ. ਦੁਆਰਾ ਸੀਮੋਨ ਦ ਬੋਅਵਾਰ, ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ, 2014.

ਜੱਜ, ਸੁਰਜੀਤ. ਦਰਦ ਕਰੇ ਦਹਿਲੀਜ਼. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000.

---. ਪਰ-ਮੁਕਤ ਪਰਵਾਜ਼. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006.

---. “ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼”. ਸਰੋਕਾਰ : ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ, 2008, ਪੰ. 148.

---. ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2010.

---. “ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼.” ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਤੇ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ (ਸੰਪਾ.), ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਸੰਸਕਰਨ 2012, ਪੰ. 92.

---. ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2013.

---. ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014.

---. “ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ-ਚੇਤਨਾ”. ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, 2014, ਪੰ. 130.

ਜੈਤੋਈ, ਦੀਪਕ. ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਹੈ. ਲਿਟਰੇਚਰ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1997.

ਜੈਨ, ਜਸਬੀਰ. ਉਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਪਾਰ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.

ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.). ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ਼. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸੰਸਕਰਨ
2004.

ਜੋਧਾ, ਜਗਵਿੰਦਰ, ਸੰਪਾਦਕ. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚੇਤਨਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012.

---. ਸਾਰੰਗੀ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012.

ਢੁਡੀਕੇ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ. ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2013.

ਤਸਕੀਨ. ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.

---. ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014.

ਤਰਸੇਮ, ਐਸ. (ਡਾ.). ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰੂਜ਼ ਤੇ ਪਿੰਗਲ. ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002.

---. “ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੁਖ਼.” ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸੁਲੱਖਣ
ਸਰਹੱਦੀ ਤੇ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ (ਸੰਪਾ.), ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਸੰਸਕਰਣ 2012, ਪੰ.
74-91.

---. “ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ.” ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ : ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਡਾ.
ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, 2014, ਪੰ. 9.

ਦਵੇਸ਼ਵਰ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਸੰਪਾਦਕ. ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਆਲੋਚਨਾ : ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ.
ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005.

---. ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008.

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.). ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

ਨਜ਼ਮੀ, ਬਾਬਾ. ਅਵਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰ : ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ (ਸੰਪਾਦਕ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ), ਚੌਥਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਦਿਲਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਮਰਾਲਾ, 2018.

ਨਾਜ਼, ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ. ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2013.

ਨਾਰੰਗ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ. ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ. ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2012.

ਨੂਰ, ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. ਕਵਿਤਾ ਅਕਵਿਤਾ ਚਿੰਤਨ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2003.

---. ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005.

ਨੂਰ, ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ : ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ”. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ (ਸੰਪਾ.), ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ, 2005, ਪੰ. 15-22.

ਪਰਮਾਰ, ਨਦੀਮ. ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.

ਪਾਤਰ, ਸੁਰਜੀਤ. ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ. ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਸਕਰਨ 1996.

---. ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਸੰਸਕਰਨ 2000.

---. ਸੁਰਜਮੀਨ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2008.

ਪੁਰਕਾਯਸਥ, ਪਰਬੀਰ. “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ”. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ : ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
2006, ਪੰ. 81-96.

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ. ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸੰਸਕਰਨ
1998.

ਫਰੈਂਕ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ. ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਸਕਰਨ 1996.

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਅਲਗਾਉ ਦਰਸ਼ਨ. ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ,
1998.

ਬਲਵੰਤ, ਬਾਵਾ. ਕਾਵਿ ਸਾਗਰ. ਹਿਰਦੇਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.

ਬਰਾੜ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.). “ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ”. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ (ਸੰਪਾ.), ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸਾਹਿਤ
ਅਕਾਦੇਮੀ, 2005, ਪੰ. 118.

ਬਾਜਵਾ, ਦਿਲਬਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2014.

ਬਾਲਾ, ਅਨੂ. ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008.

---. ਰੁੱਖ ਰਬਾਬ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012.

ਬੀਬੀਪੁਰੀਆ, ਦੇਵਿੰਦਰ (ਡਾ.). ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012.

ਭੰਡਾਲ, ਹਰਵਿੰਦਰ. ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009.

ਭੱਟੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2015.

ਭੱਟੀ, ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010.

ਭਾਟੀਆ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). “ਗਲੋਬਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ.” ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ : ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ (ਸੰਪਾ.), ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005, ਪੰ. 206.

ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2013.

---. ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ. ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਟਿਡ, ਮੋਹਾਲੀ, 2013.

ਮਸਤਾਨਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ. ਪਿੰਗਲ 'ਤੇ ਅਰੂਜ਼ ਦੀ ਸੂਝ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2011.

ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਪਰਿਪੇਖ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2014.

ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਹਰਬੰਸ. ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002.

---. ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਦਾਅ ਦੇਣਾ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2011.

ਮਾਨ, ਸਿਮਰਨਜੋਤ. ਗੁੰਗੀ ਚੀਖ਼. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2013.

ਮਾਨਵ, ਮਹਿੰਦਰ. ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦਿੱਗ-ਦਰਸ਼ਨ. ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ, ਜਲੰਧਰ, 1998.

ਮੋਹੀ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ (ਡਾ.). ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚਿੰਤਨ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009.

- . “ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚੇਤਨਾ”. **ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚੇਤਨਾ**, ਜਗਵਿੰਦਰ ਜੋਧਾ (ਸੰਪਾ.), ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2012, ਪੰ. 109.
- ਯੋਗਰਾਜ (ਡਾ.). **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ**. ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਭਾਰਤੀ ਗਰੁਪ ਆਫ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1998.
- . **ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ : ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ**. ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014.
- . **ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਉਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ**. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012.
- . **ਜਸਵੰਤ ਦੀਦ ਨੂੰ ਪੜਦਿਆਂ**. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2015.
- ਰਾਏ, ਗੁਲਾਬ. **ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਧਿਐਨ**. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਮਿਤੀਹੀਣ.
- ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪੁਨਰ ਚਿੰਤਨ**. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹੰਦ, 1991.
- ਵਾਈਕਰ, ਵਿਨਯ (ਡਾ.). ਭੂਮਿਕਾ. “ਰੂਦਾਦੇ-ਗ਼ਜ਼ਲ.” **ਆਇਨਾ-ਇ-ਗ਼ਜ਼ਲ**, ਡਾ. ਜ਼ਰੀਨਾ ਸਾਨੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ, ਪੰਜਵਾਂ ਸੋਧਿਆ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਸ਼੍ਰੀ ਮੰਗੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002.
- ਵਿਨੋਦ, ਟੀ. ਆਰ. (ਡਾ.). **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ**. ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਟਿਡ, ਮੋਹਾਲੀ, 2015.
- . **ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ**. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.
- ਵਿਨੋਦ, ਟੀ. ਆਰ. (ਡਾ.). “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ-ਸਾਮਰਾਜੀ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ?.” **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ**. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ (ਸੰਪਾ.), ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮ., 2015, ਪੰ. 103-109.

ਵਿਨੋਦ, ਟੀ. ਆਰ. (ਡਾ.). “ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲ.” ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ. ਸੁਰਿੰਦਰ
ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ (ਸੰਪਾ.), ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮ., 2015, ਪੰ. 89-90.

ਵਿਵੇਕ, ਵਿਜੇ. ਚੱਪਾ ਕੁ ਪੂਰਬ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1999.

ਵੇਦੀ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.). ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਟਿਡ,
ਮੋਹਾਲੀ, 2015.

हिंदी पुस्तकें

ਸਾਨੀ, ਜ਼ਰੀਨਾ (ਡਾ.). ਸੰਪਾਦਕ. ਆਇਨਾ-ਏ-ਗਜ਼ਲ. ਸ਼੍ਰੀ ਮੰਗੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਾਗਪੁਰ, ਸੰਸਕਰਣ
2012.

ਜੈਨ, ਰਘੁਨਾਥ. ਅਲਗਾਵ ਕੀ ਵ੍ਰਿਣਿ ਸੇ ਨਵਗੀਤ ਕਾ ਅਧਯਨ. ਕਾਠਯਾਯਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਲਖਨਊ 1979.

English Books

Barry, Peter. **Beginning Theory**. Sixth Edition, Viva Books Private Limited,
New Delhi, 2015.

Guerin, Wilfred L., et.al, editors. **A Handbook of Critical Approaches to
Literature**. Oxford University Press, New York, 1999.

Hudson, William Henry. **An Introduction to the Study of Literature**. Atlantic
Publishers & Distributors (P) Ltd., New Delhi, 2015.

Kulikrova, I., editor. **Marxist-Leninist Aesthetics and Life**. Progress Publishers,
Moscow, 1976.

Lodge, David, editor. **Modern Criticism and Theory**. Pearson India Education Services Pvt. Ltd., Noida (U.P.), 2007.

Lucy, Niall. **Postmodern Literary Theory : An Introduction**. John Wiley & Sons, Inc., Reprint by Wiley India Pvt. Ltd., New Delhi, 2014.

Marx, Engels. **On Literature and Art**. Progress Publishers, Moscow, 1976.

MARXIST-LENINIST AESTHETICS AND THE ARTS. Translated by Angus Roxburgh, Progress Publishers, Moscow, 1980.

Petras, James and Henry Veltmeyer. **Globalization Unmasked : Imperialism in the 21st Century**. Zed Books Ltd, London, 2001.

Savostynov, E.I.. "THE THEORY OF REFLECTION AND THE ARTS."

MARXIST-LENINIST AESTHETICS AND THE ARTS, Translated by

Angus Roxburgh, Progress Publishers, 1980, p. 144.

ਕੋਸ਼/ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼. ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002.

ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਸੰਪਾਦਕ. **ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਸ਼ : ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ**. ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.

ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ. **ਗੁਰੂਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ : ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**. ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਸੰਸਕਰਨ 2006.

ਫਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼. ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1996.

OXFORD ADVANCED LEARNER'S DICTIONARY. Seventh Edition, Oxford
University Press, New York, 2005

ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ (ਥੀਸਿਸ)

ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ (ਡਾ.). ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ. 2018.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ.

ਸੁਖਵੀਰ ਕੌਰ (ਡਾ.). ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ. 2019. ਪੰਜਾਬ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ.

ਪਾਟਿਲ, ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ. ਏਸ. (ਡਾ.). **ਸੁਧਾ ਅਰੋਡਾ ਦੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ**

ਸੰਦਰਭ. 2017. ਮੈਸੂਰੂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਨਿਲਯ ਮਾਨਸਗੰਗੋਤਰੀ, ਮੈਸੂਰੂ, ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਸ਼ੋਧ
ਪ੍ਰਬੰਧ.

ਰਾਜੀ, ਉਸ਼ਾ (ਡਾ.). **ਜੈਨੇਂਦਰ ਦੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ**. 2007.

ਚੌਧਰੀ ਚਰਣ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ, ਮੇਰਠ, ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ.

ਰਸਾਲੇ/ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ

ਆਲੋਚਨਾ. ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ, 2013 (ਗੁਜਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)

ਸਰੋਕਾਰ. ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ, 2008 (ਗੁਜਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)

ਸਿਰਜਣਾ. ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ, 1999

ਤ੍ਰਿਸੰਕੁ. ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ, 2007

ਦਰਪਣ. ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ, 2015

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ. ਅਪਰੈਲ-ਮਈ, 1972 (ਆਲੋਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)

Web Sites

Encyclopaedia Britannica (Online), 13 Apr 2020,

<https://www.britannica.com/science/population-biology-and-anthropology/>

[Migration](#). Accessed. 27 April 2020.

Feketekuty, Geza. "Globalization - Why All the Fuss?". Encyclopaedia

Britannica (Online), Feb 18. 2005,

www.britannica.com/topic/Globalization-Why-All-the-Fuss-1518171.

Accessed. 21 February 2020.

"History of globalization" Wikipedia (The Free Encyclopedia).

https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_globalization. Accessed. 18 October

2020.

ONLINE ETYMOLOGY DICTIONARY.

https://www.etymonline.com/word/conscious#etymonline_v_18229.

Accessed. 17 May 2020.

ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ), 29 Jan 2014,

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=ਨਸਲੀ+ਵਿਤਕਰਾ>. Accessed. 3 May

2020.

ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ), 22 Jan 2014,
<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=ਸਭਿਆਚਾਰ+%28culture%29&k=4>.

Accessed. 3 May 2020.

ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ), 04 Feb 2015,
<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%AA>

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%B0%E0%A8%B5%E0%A8%BE%E0%A8%B8>. Accessed. 27

April 2020.

ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਡੀਆ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ). 23 Apr. 2016,
<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=ਚੇਤਨਾ>. Accessed. 17 May 2020.

ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਗਿਆਨਕੋਸ਼. 6 July 2019,
<https://pa.wikipedia.org/wiki/ਚੇਤਨਾ>. Accessed. 17 May 2020.

Wikipedia (The Free Encyclopedia), 19 Apr 2020,
https://en.wikipedia.org/wiki/Human_migration. Accessed. 27 April
2020.

Wikipedia (The Free Encyclopedia), 30 Apr 2020,
<https://en.wikipedia.org/wiki/Nostalgia>. Accessed. 3 May 2020.